CORPVS SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS
ACADEMIAE SCIENTIARVM AVSTRIACAE

VOL. LXXXIII

MARII VICTORINI OPERA

PARS II

OPERA EXEGETICA

RECENSVIT

FRANCO GORI

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXXXVI

CORPUS
SCRIPTORUM ECCLESIASTICORUM
LATINORUM

EDITUM CONSILIO ET IMPENSIS
ACADEMIAE SCIENTIARUM AUSTRIACAE

VOL. LXXXII

MARII VICTORINI OPERA

PARS II

OPERA EXEGETICA

RECENSUIT

FRANCO GORI

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXXXVI

CORPVS SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS
ACADEMIAE SCIENTIARVM AUSTRIACAE

VOL. LXXXIII

MARII VICTORINI OPERA

PARS II

OPERA EXEGETICA

RECENSVIT

FRANCO GORI

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXXXVI

MARII VICTORINI OPERA

PARS POSTERIOR

OPERA EXEGETICA

RECENSVIT

FRANCO GORI

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXXXVI

OMNIA IVRA RESERVATA

© HÖLDER-PICHLER-TEMPSKY KG., WIEN 1986

ISBN 3-209-00624-5

VINDOBONAE

Ex officina typographica R. Spies

INDEX

PRAEFATIO VII

OPERA EXEGETICA 1

In epistolam Pauli ad Ephesios 1
In epistolam Pauli ad Galatas 95
In epistolam Pauli ad Philippenses 174

INDICES . . . . . .

Index locorum sacrae scripturae 230
Index auctorum et conciliorum 339
Index nominum 241
Index rerum et locutionum notabilium . . . 245

PRAEFATIO

Marii Victorini commentarios iterum edendi munus libenter suscepi editione Augustae Taurinorum anno 1981 in lucem prolata, cum et quaedam errata emendandi et quaedam nova proferendi opportuna facultas mihi daretur, iis fretus quae interea melius me intellexisse mihi ipse videor. Quam retractationem non sine fructu fuisse iudicabis hac editione cum priore comparata, primum quia Victorini nostri commentarii permultis asperitatibus redundant, quippe qui sermone cottidiano atque incondito festinanter ita digesti sint ut ex ipsius auctoris ore excepti potius quam considerate litteris traditi videantur, deinde quia valde corrupti ad nostram aetatem pervenerunt; itaque hanc alteram Victorini operum partem subiungere audeo volumini opera eiusdem theologica continenti quae singulari et quasi divina ingenii vi Petrus Hadot et Paulus Henry recensuerunt[1].

Marius Victorinus quin ipse commentarios scripserit nemo dubitat qui quidem duobus Hieronymi testimoniis fidem praestet[2]; eosque, novissimum Victorini opus nobis traditum,

---

[1] CSEL 83, 1 (1971).

[2] Hier., *vir. ill.* 101: *Victorinus, natione Afer, Romae sub Constantio principe rhetoricam docuit et in extrema senectute Christi se tradens fidei scripsit adversus Arium libros more dialectico valde obscuros, qui nisi ab eruditis non intelleguntur, et commentarios in Apostolum.* Id., *in Gal., prol.*, PL 26, 332 B: *non quod ignorem Caium Marium Victorinum, qui Romae me puero rhetoricam docuit, edidisse commentarios in Apostolum, sed quod occupatus ille eruditione saecularium litterarum scripturas omnino sanctas ignoraverit et nemo possit, quamvis eloquens, de eo bene disputare quod nesciat.* Commentarios significare videtur etiam Ambrosiaster, *in Rom.* 5, 14 (CSEL 81, 1, p. 177, 24–26): *nam hodie quae in Latinis reprehenduntur codicibus, sic inveniuntur a veteribus posita, Tertulliano, Victorino, Cypriano.*

post annum 363 esse compositos conicere licet[3], certe saltem postquam Iulianus Augustus *docere vetuit magistros rhetoricos et grammaticos Christianos*[4], quorum unus erat auctor noster.

Commentarii in Apostolum mutili nobis traditi sunt, cum praeter dubium constet Victorinum etiam epistolam ad Romanos, ad Corinthios primam et secundam explanasse: qui commentarii eodem ordine dispositi locum habuerunt ante eos qui nobis servati sunt. Etenim in commentario *in Eph.* 1, 4, 9, ubi de participatione gloriae dei verba facit auctor, dicit *de qua et in aliis epistolis tractavimus*, quibus verbis commentarii deperditi indicari videntur. Commentarius autem in epistolam ad Romanos duobus locis revocatur: *in Gal.* 4, 7, 9 sq. *sicuti multis probatum est quia „non currentis sed miserantis"* (*Rom.* 9, 16); 5, 8, 3 sq. *sicuti supra dictum est: „quos vocavit et praedestinavit"* (*Rom.* 8, 30). Quod ad epistolam primam ad Corinthios attinet, veri simile est *I Cor.* 12, 10 revocari in commentario *in Eph.* 4, 11, 17 sq. (*hoc etiam in superioribus diximus*); quod vero ad epistolam secundam ad Corinthios, *in Gal.* 6, 14, 5 sq. (*de quo supra tractavimus*) ad *II Cor.* 10, 17 refertur et alius locus (scil. *II Cor.* 12, 2) revocatus videtur in commentario *in Eph.* 4, 10, 13 (*de quo tractatu iam multa diximus in praeterito*). Praeterea explanatio *in Eph.* I *prol.* 25 sqq. admonere videtur commentarios in epistolam ad Romanos, in primam et in secundam ad Corinthios iam scriptos esse a Victorino, qui eodem loco propositum omnes Pauli epistolas elucidandi se habere ostendit[5].

Quod attinet ad ordinem quo commentarii nobis traditi sunt, ordini *in Gal.*, *in Phil.*, *in Eph.* a codice *O* nobis prolato

---

[3] Cf. P. Hadot, Marius Victorinus. Recherches sur sa vie et ses œuvres, Paris 1971, pp. 301–303; W. Erdt, Marius Victorinus Afer, der erste lateinische Pauluskommentator, Frankfurt a. M. - Bern 1980, pp. 82–89.

[4] Amm. 25, 4, 20.

[5] Cf. *in Eph.* 1, 1, 5 sq.: *eodem modo et in ceteris* (scil. *epistolis*), *ut post dicemus.*

fides adhibenda non est[6]: Petrus Hadot enim nos docuit[7] Pauli epistolas ita se excepisse *Eph.*, *Gal.*, *Phil.* in libro quo Marius Victorinus utebatur. Petri Hadot argumentis, quae etiam summatim exponere longum est, adde quod duo opuscula quaedam apocrypha, ut post dicemus, inter genuina Victoriniana ante commentarium *in Eph.* sedem non suam invenerunt. Deinde locus *in Eph.* I *prol.* 25 sqq., quem supra memoravi, argumentum e silentio nobis praebet, quod tamen Petri Hadot sententiam confirmat: illic enim Victorinus, ubi ipsum epistolae ad Ephesios initium declarat, initia epistolae ad Romanos, primae et secundae ad Corinthios laudat additque *eodem modo in ceteris* (scil. *epistolis*) *ut post dicemus*: exemplum autem aptissimum initio epistolae ad Galatas exstans non omisisset, si hanc epistolam iam explanasset.

Nunc ad libros veniamus qui commentarios tradiderunt. Codices quattuor exstant chartacei, quibus aetate antecedit **Vaticanus Ottobonianus Latinus 3288 A** (*O*), saeculo XV littera semicursiva bastarda Germanica – ut rei palaeographicae periti dicere solent – exaratus. Quo codice haec continentur: ff. 1^{r}–22^{r} commentarius in Apocalypsim praemisso Hieronymi prologo; ff. 23^{r}–59^{v} Marii Victorini commentarius in epistolam ad Galatas; ff. 60^{r}–84^{v} eiusdem commentarius in epistolam ad Philippenses; ff. 85^{r}–87^{v} incerti auctoris de verbis scripturae; ff. 88^{r}–95^{r} incerti auctoris liber ad Iustinum Manichaeum; ff. 96^{r}–163^{r} Marii Victorini commentarius in epistolam ad Ephesios; ff. 163^{v}–179^{v} incerti auctoris liber de physicis. Commentarium autem in Apocalypsim, cui deest nomen auctoris, Victorino, scilicet Petavionensi[8], tribuit Hieronymi prologus; opuscula duo quae inscriptione carent, Sirmondus, e codice Herivallensi[9] (de quo infra) in lucem proferens, falso

---

6 Cf. *in Phil.* 2, 6, 18 sq.: *plene de hoc et hic tetigi ad Ephesios.*

7 Cf. P. Hadot, Marius Victorinus, p. 287 sq.

8 Cf. CSEL 49 (1916).

9 Iacobus Sirmondus, Opuscula dogmatica, 1, Parisiis 1630, praef. 3.

dedit Victorino nostro[10]; similiter librum de physicis, qui nomine auctoris eget, Angelus Maius sine ulla causa Victorino tribuit[11].

Tres manus eiusdem fere temporis librum *O* exaraverunt: prima commentarium in Apocalypsim; altera commentarios *in Gal.*, *in Phil.* nec non libros de verbis scripturae et ad Iustinum Manichaeum; tertia vero commentarium *in Eph.* et librum de physicis; codicis autem partem quae commentarium in Apocalypsim continet facilius ab aliis discernas, si vel antiquiores foliorum numeros vel figuram chartae intextam diligenter inspexeris.

Tres saltem manus, quae Victorini commentarios aut emendaverunt aut immutaverunt, agnosci possunt in *O*. Quarum prima (O^1) est ipsius librarii, qui in scribendo se ipsum correxit. Manus autem altera (O^2) est correctoris cuiusdam[12] qui in textu vel in margine et errata emendavit et omissa addidit, pleraque notabilia marginibus appingens. Correctiones vero, quas O^2 intulit, ex ipso codicis exemplari iterum diligenter collato originem ducunt: semper enim consentiunt cum *S* (de quo infra), qui, ut mox docebimus, ex eodem exemplari derivatus est ex quo *O* originem traxit: vide exempli causa *in Gal.* 2, 20, 2 ubi et O^2 et S^1 (scil. Sirmondus se ipsum corrigens) in margine ea addunt quae, ut opinor, etiam exemplar commune in margine habuit: *cuncta intellego spiritaliter*. Nullus error contra invenitur qui alterum testem ab altero separet,

---

[10] Cf. P. Monceaux, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne, 3, Paris 1905, p. 399 sq.

[11] A. Maius, Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, 3, 2, Romae 1828, p. 147; cf. P. Monceaux, Histoire littéraire, 3, p. 398 sq.

[12] Re vera non idem corrector est commentariorum *in Gal.* et *in Phil.* ac qui commentarium *in Eph.* emendavit, quos tamen discernere in apparatu lectionum non volui (sicuti manus duorum scribarum non discrevi), quippe cum diversis partibus codicis eodem fere tempore eademque ratione operam dedissent.

sed paucae tantum et nullius momenti discrepantiae apparent (*in Gal.* 1, 19, 6 *adiungunt S adiunguntur* O^2 quod in *adiungunt* corr. O^3; 3, 24, 3 *plenae* O^2 *pleni S*). Quod ad commentarium *in Eph.* attinet, quem *S* non tradit, eadem diligentia O^2 egisse videtur. Paulo post manus tertia (O^3) arbitrio suo multa addidit et immutavit in commentario *in Gal.*, pauca vero in duobus aliis. Nonnumquam Pauli verba iuxta Vulgatam ita correxit, ut in commentario *in Gal.* 1, 15, 1 ex *separavit* faceret *segregavit*; 2, 1, 2 post *Hierosolymam* addidit *cum Barnaba adsumpto et Tito*, quae verba infra licet alio ordine ipse habet Victorinus. Quaedam O^3 immutavit quae ei male intellegenti aut obscura aut mendosa esse videbantur: *in Gal.* I *prol.* 23 *corporale* in *corporalem*; 1, 1, 16 post *apostolus* addidit *ergo inquit*; 1, 3, 15 *liberat* in *liberamur*. Quosdam locos cum catholica disciplina parum convenire arbitratus castigavit, ut locum illum (*in Gal.* 1, 19, 14–27) in quo Victorinus dicit Iacobum non fuisse apostolum et in haeresi fuisse; simili modo *in Gal.* II *prol.* 12 sq. (p. 133) *cum impugnata omnino lex sit* retractavit et verbis mollioribus usus scribere maluit *cum impugnare legem videatur*. In apparatu critico qui dicitur notam O^c hic illic invenies ubi dignoscere non potui cui manui correctio tribuenda esset: an quartae manus vestigia liber prae se fert[13]?

In Bibliotheca Vaticana duo exstant libri de codice *O* descripti: alter **Vaticanus Ottobonianus Latinus 3288 B** (*Ω*), cursiva Italica, quae vocatur, saeculo XVI exaratus, alter **Vaticanus Latinus 3546** (*F*), qui et ipse cursiva Italica saeculo XVI scriptus est. Uterque habet eadem omnia eodemque ordine disposita quae in *O* continentur; uterque omnes codicis *O* correctiones in textum recepit. Praeterea si horum codicum errores, omissiones, lacunas diligentius inspexeris, facile colliges *Ω* descriptum esse ex *O*, *F* autem ex *Ω*, sed eundem *F* ex *O* traxisse quae in exemplari suo *Ω* errata esse iudicabat.

---

[13] Et quidem ceteris manibus supra dictis dissimilis esse mihi videtur quae in margine f. 23v (*in Gal.* 1, 1, 1 sqq.) textum corruptum recte correxit.

Testis novissimus (*S*) est liber quem Iacobus Sirmondus (1559—1651) sua ipsius manu exaravit, in Bibliotheca Nationali Parisina ab anno 1889 servatus **(Nouvelles acquisitions Lat. et Franç. 469)**[14], qui cum alia tum Victorini commentarios *in Gal.* et *in Phil.* continet (ff. 13r—62r). Unde commentarios Sirmondus eruerit, ipse narrat in praefatione libri quo duo opuscula edidit, quae, ut supra diximus, etiam in Vaticanis codicibus habentur, scilicet liber ad Iustinum Manichaeum et liber de verbis scripturae. Narrat igitur Sirmondus hos libellos in codice Herivallensi[15] se invenisse additque: «et hunc (scil. codicem) porro, si spectanda erat antiquitas, praeponi omnibus oportuit ... Ceterum obscuritatem ... Victorinus in dogmaticis praecipue libris sectatus videtur. In commentariis enim aliquot epistularum S. Pauli, quos idem codex continebat, stylus planior et apertior»[16]. Ex quo codice, qui postea deperditus est, Sirmondus commentarios duos descripsit, neque vero edidit. Ipsa autem descriptio diligens fuit: nam vir doctus notas posuit vel coniecturas vel locos corruptos significantes vel etiam Apostoli verba distinguentes, sed facere non potui quin interdum dubitarem an idem ordinem verborum mutaverit an Victorini singularem scribendi usum ad politioris Latinitatis normam reduxerit. Nulla manus corrigens in *S* invenitur, nisi ipsius Sirmondi qui se ipsum emendavit (S^1).

Nunc quaerendum est quomodo et quantum codices *O* et *S* inter se congruant. Non dubium est quin artissimo vinculo

---

[14] Cui inscriptio est: Sirmond, Recueil pour l'histoire ecclésiastique, Manuscrit autographe. Cf. L. Delisle, Manuscrits latins et français ajoutés aux fonds des nouvelles acquisitions pendant les années 1875—1891, 2, Paris 1891, p. 621 sq.

[15] De abbatia Herival, quae prope est Lutetiam Parisiorum, cf. Beaunier, La France monastique. Recueil historique ..., 1, Paris 1905[2], p. 61 sq. vel L. H. Cottineau, Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés, 1, Mâcon 1936, c. 1406.

[16] Iacobus Le Long (loc. cit. infra, adn. 18) testari videtur etiam commentarium in epistolam ad Ephesios in codice Herivallensi contentum esse.

iungantur, cum et easdem lacunas praebeant (nisi quod in *S* commentarius *in Gal.* mutilus est in fine, inde a 6, 13, 3 *quam igitur,* sive quod exemplar iam mutilum fuit, sive quod Sirmondus arbitratu suo descriptioni finem fecit): quae lacunae nobis abstulerunt explanationem in *Gal.* 3, 10–19; 5, 18–6, 2; *Phil.* 1, 1–15. Nonnullis locis eadem verba omittunt: *in Gal.* 2, 10, 5 *operas iustificemur sed secundum*; 4, 3, 55 *venit plenitudo temporum*; 4, 7, 7 ⟨*secun*⟩*dum*; 5, 17, 2 *adversus carnem hoc*; *in Phil.* 2, 1, 70 *omnes sentiamus.* Aliquot praeterea errores quos uterque praebet indicio sunt cognationis: *in Gal.* 4, 27, 21 sq. *ei funditur* (*effunditur*); *in Phil.* 1, 19, 28 *per species* (*prospiciens*); 2, 12, 2 *praesentiam ei OS praesentia mei* S^1; 2, 28, 15 *ministerium OS ministrum* S^1; 3, 8, 15 ηγουμενον *OS* ηγουμαι *non* S^1. Summo evidentique indicio est locus *in Gal.* 5, 11, 12, ubi et *O* et *S* ante *virtutem* scripserant *veritatem,* quod verbum O^1S^1 pariter deleverunt.

Quae cum ita sint, aut *S* ex *O* descriptus est (hoc si ita fuit, re vera *O* idem est atque codex Herivallensis) aut *O* et *S* ex eodem exemplari, scilicet ex codice Herivallensi, manant. Priorem opinionem falsam esse ita demonstrabimus: Sirmondum peritum fuisse operum scriptorumque ecclesiasticorum non est cur negemus, sed verisimile non est eum multa et errata et omissa in *O* coniciendo emendavisse vel supplevisse: *in Gal.* 2, 21, 1 sq. *redemerit S heredem erit O*; *in Phil.* 2, 1, 63 *re atque ratione S reatuque ratione O*; 4, 4, 16 *cum venerit S cognoverit O*; *in Gal.* 1, 18, 8 *et videre inquit Petrum S* om. *O*; 4, 6, 28 sq. *in ipsum quem cognoscimus S* om.*O*; 6, 4, 5 sq. *an aliis potius probet S* om.*O*; *in Phil.* 1, 18, 11 *dummodo pronuntient S* om.*O*. Deinde si duos libellos sine nomine traditos, quos in *O* contineri supra memoravi, cum iisdem in editione Sirmondiana conferimus, facile apparet in *O* inter ff. 87^v et 88^r lacunam esse, cuius nullum indicium in ipso libro exstat: excidisse equidem opinor folia duo, quorum prius, quo continebatur postrema pars opusculi de verbis et primum caput libri ad Iustinum, omnino periit; alterum vero extra ordinem suum et

mutilum infra invenitur numero 93 notatum. Quae lacuna cum iam in *O* exstiterit antequam *Ω* et *F* ex eo descripti sunt, necesse est codicem Herivallensem, ex quo Sirmondus duos illos libellos integros deprompsit, longe alium esse atque *O*[17]. Ergo *O* et *S* ex codice Herivallensi ambo manant.

Praeterea et alius testis nunc deperditus olim fuit in bibliotheca Cluniacensi. Nam in indice quodam huius bibliothecae medio saeculo XII scripto sic legimus: «volumen in quo continetur Victorinus in Apocalipsim, et in aliquid de physica, et epistolas tres ad Galathas, ad Philippenses, ad Ephesios, habens in fine quiddam expositionis de caelesti hierarchia sancti Dionysii»[18].

Commentarios primus edidit Angelus Maius[19], sed textum ab eo constitutum, quamquam hic illic coniecturas probabiles habet, sescenta menda foedant. Maius enim tres codices Vaticanos tantummodo in promptu habebat, ex quibus raro *O* conferens, *Ω* secutus est, itaque eius editio inter alia et multa vitia paene omnes correctoris *O*[3] immutationes recepit, quas *Ω* descripserat. Editio ab Albrecht Locher nuper excusa[20], quamvis in textu constituendo non parum profecerit, nimis tamen mendosa habenda est[21].

---

[17] Adde quod in supra laudata Sirmondi editione duo libelli apocryphi mutato ordine exstant.

[18] Cf. L. Delisle, Inventaire des manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Fonds de Cluny, Paris 1884, p. 359, n. 352; cf. etiam J. Le Long, Bibliotheca sacra in binos syllabos distincta 2, Parisiis 1723, p. 1003, n. 2 (sub nomine Victorini nostri): «commentarii in Epistolas Pauli ad Galatas, ad Philippenses, ad Ephesios Bibl. Abbatiae Cluniacensis, Bibl. Monasterii Herevallensis in Gallia. In Epistolam ad Galatas Bibl. Card. Ottoboni Romae».

[19] A. Maius, Scriptorum veterum nova collectio, 3, 2, pp. 1–146 (= *PL* 8, 1145–1294).

[20] Lipsiae 1972 (Bibliotheca Teubneriana).

[21] Cf. recensionem meam in RFIC 102, 1974, pp. 487–492; P. Hadot, A propos d'une récente édition des commentaires de Marius Victorinus sur les Epîtres de saint Paul, «Latomus» 35, 1976, pp. 133–142.

Nunc pauca de huius editionis ratione. Codices *Ω* et *F* semper fere neglexi, si quidem ex *O* descripti sunt: eorum lectiones tantum in apparatu laudavi ubi recte aliquid coniecisse videntur; lectiones O^3 notavi quas rectas aut quoquo modo notabiles arbitratus sum. Ex editionibus Maiana et Locheriana coniecturas probabiles accepi vel, si memoratu dignae essent, in apparatu indicavi. Quod ad orthographiam attinet, ab usu Petri Hadot et Pauli Henry non discedendum esse putavi, quamvis haud negaverim me aliquamdiu subdubitavisse, cum compertum haberem ipsum Victorinum in *Ars gr.* 4, 64–82 aliter docuisse; itaque scripsi *conplere, inluminare, adsumere, subponere,* etc. Tres commentarios similiter inscripsi, etsi inscriptiones et subscriptiones in codicibus aliquanto inter se differunt. Inscriptionem vero commentarii *in Phil.* quam *O* praebet nulla fide dignam iudicavi, quippe cum commentarius in initio mutilus sit.

Quomodo et quantum differat haec editio ab ea quam modo protuli, breviter dicam: litteris cursivis verba Apostoli significantibus saepius hic usus sum; alicubi aliter interpunxi, prout aliter interpretatus sum; lectiones his locis mutavi[22]: *in Eph.* I *prol.* 3; 1, 4, 50 sq.; 1, 7, 28. 50. 68; 1, 17, 60; 1, 19, 51; 2, 8, 14; 2, 18, 9; 4, 8, 19; 5, 5, 18; *in Gal.* 1, 9, 2; 2, 4, 25; 3, 1, 14; 3, 2, 7; 3, 9, 4; 4, 29, 1; 6, 9, 12 sq.; *in Phil.* 2, 1, 70. 124; 4, 6, 23. Apparatum lectionum quo certiorem et apertiorem redderem, post novam codicum collationem funditus denuo instruxi.

---

22 Diu in incerto fui an in commentario *in Eph.* I *prol.* 13 probarem lectionem *Christianicae* (*O* ante correctionem), quod verbum cum ‚hapax legomenon' in tota Latinitate esset, exprimere tamen posset quod Graece Χριστιανικός dicitur. Postremo, etsi dubitanter, prudentius tamen existimavi accipiendum esse *Christianae* (O^c), quia et alibi hoc adiectivo Victorinus usus est (*in Eph.* 4, 26, 4 et 11; *in Phil.* 3, 13, 27). Quantum ad *in Eph.* 1, 4, 51, nihil aliud quam *potentia* in *O* legere potueram, antequam E. Cecchini lectionem *praepotentia* mihi aperuit, quam A. Campana confirmavit.

Postremo restat ut gratias agam Herberto Hunger, qui non indignum me esse iudicavit qui hoc opus in Corpore Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum ederem, nec non omnibus qui mihi auxilio et consilio fuerunt: in primis Manlio Simonetti, qui clarissima qua pollet doctrina me iuvit, dein Caesari Questa, qui scientia sua et humanitate mihi subvenit, Alexandro Spadoni, qui mihi consilii sui copiam fecit, nec non Michaelae Zelzer, quae diligenter plagulas legit.

MARII VICTORINI OPERA EXEGETICA

SIGLA ET COMPENDIA

CODICES

O Vaticanus Ottobonianus Latinus 3288 A saec. XV
O^1 manus ipsius librarii
O^2 manus correctoris
O^3 manus quae textum arbitrio suo immutavit
O^c correctio incertae manus
Ω Vaticanus Ottobonianus Latinus 3288 B saec. XVI
F Vaticanus Latinus 3546 saec. XVI
S Parisinus, Bibl. Nat. Nouv. acq. Lat. et Franç. 469 saec. XVI ex. vel XVII in.
S^1 manus ipsius Sirmondi

EDITIONES ET STUDIA AD TEXTUM CONSTITUENDUM ADHIBITA

Frede = Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel, 24, 1: Epistula ad Ephesios, herausg. von H. J. Frede, Freiburg 1962–1974; 24, 2: Epistulae ad Philippenses et ad Colossenses, herausg. von H. J. Frede, Freiburg 1966–1971.

Gori, RFIC 1976 = F. Gori, Per il Testo dei ‚Commentarii in Apostolum' di Mario Vittorino, RFIC 104, 1976, pp. 149–162.

Gori, SSR 1977 = F. Gori, Altre note al testo dei ‚Commentarii in Apostolum' di Mario Vittorino, SSR 1, 1977, pp. 377–385.

Gori, Orpheus 1982 = F. Gori, Recuperi lessicali e semantici nei ‚Commentarii in Apostolum' di Mario Vittorino, «Orpheus» 3, 1982, pp. 103–109.

Hadot = P. Hadot, A propos d'une récente édition des commentaires de Marius Victorinus sur les Epîtres de saint Paul, «Latomus» 35, 1976, pp. 133–142.

Locher = Marii Victorini Afri commentarii in epistulas Pauli ad Galatas, ad Philippenses, ad Ephesios, ed. A. Locher, Lipsiae 1972.

Mai = Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, ed. A. Mai, Romae 1828 (= *PL* 8, 1145–1294).

Souter = A. Souter, The Earliest Latin Commentaries on the Epistles of St. Paul, Oxford 1927.

IN EPISTOLAM PAULI AD EPHESIOS

LIBER PRIMUS

Epistola ad Ephesios summam illam tenet quae totius disciplinae semper esse debet, scilicet ut habeant cognitionem theologiae, id est dei et Christi, mysterii ipsius et adventus, et ceterorum quae ad eam cognitionem pertinent. Item ad praecepta vivendi Christianis quae maxime pertinent, vel omnibus vel singulis convenientia, quibus personis quas frequentissime continet: quid dominum, quid servum, quid patrem, quid filium, quid maritum, quid uxorem oporteat facere. Haec igitur cum duo sint, principio de theologia disponemus universa, item de vitae genere et praeceptis ad vivendum. Sane materia illa est similiter, quae in omnibus custoditur, quod etiam Ephesii a pseudoapostolis depravati videbantur uti Iudaismum iungerent Christianae disciplinae. Monendi igitur modo et corrigendi epistola ista conscripta est: ut illa quae sunt illis male insinuata corrigant et emendent et quod ante illis traditum est custodiant atque in eodem perseverent. Summa igitur in principio ista est: Christum dei filium et ante mundum fuisse et semper esse et ipsum venisse et in eo spem positam esse et eius promissa dei promissa esse. Quod si ita est, Iudaica disciplina longe discreta est et aliter accepta, aliter insinuata, aliter intellecta. Sicuti frequenter diximus et

---

Incipit epistola ad Ephesios *O, sed cf. subscript.*

3 et Christi *conieci* Expi *O* **4** ad[2] *del. O*[3] **5** quae maxime pertinent *del. O*[3] **6** quibus personis quas frequentissime *del. O*[3] **10** item *O* deinde *O*[3] **12** Ephesii *O*[3] *in mg.* Effesi *O* **12 sq.** uti Iudaismum iungerent *O* Iudaismum iungere *O*[3] **13** Christianae *O*[c] Christianicae *O (an recte? cf. praef., p.* XV *adn. 21)*

nunc exponimus, non adiungenda est vel scientiae divinae vel vivendi operibus et actibus.

Sumit ergo initium Christum ut insinuet et eum se evangelizare profiteatur et quod in ipso spes sit. In quo principio secundum consuetudinem suam apostolum se Iesu Christi dicit, ut ad Romanos: *Paulus servus Christi Iesu.* Secundo adiunxit: *vocatus apostolus,* utique vocatus a Christo, et *cum praedestinatus in evangelium dei,* a Christo praedestinatus. *Olim* praedestinatus, et si olim, iam ergo olim Christus; hoc enim Iudaei negant. Eodem modo ad Corinthios: *Paulus vocatus apostolus Iesu Christi per voluntatem dei,* quod est Christus. Voluntas enim dei Christus est, quia ea facit quae deus vult. Ergo Christi apostolus et vocatus a Christo; haec est enim voluntas dei. Eodem modo et in secunda: *Paulus apostolus Iesu Christi per voluntatem dei.* Nunc quoque isdem verbis:

1,1. *Paulus apostolus Iesu Christi per voluntatem dei.* Sed haec cum dicit *sanctis qui sunt Ephesi et fidelibus,* quid adiungit? *In Christo Iesu.* Ita omnibus modis confirmat omnem virtutem et evangelii et intellegentiae in Christo Iesu consistere et inde liberationem et promissa et aeternam vitam. Eodem modo et in ceteris, ut post dicemus.

Paulus apostolus Iesu Christi per voluntatem dei. Christus enim Iesus in corpore, ipse autem in spiritu voluntas dei est. Cum ergo elegit Iesus Christus et apostolum Paulum facit, per spiritum elegit, qui est voluntas dei vel potentia agendi quae velit; vult autem Christus quae deus vult. Intellegamus igitur,

---

27–30 Rom. 1, 1–2 **31 sq.** I Cor. 1, 1 **35 sq.** II Cor. 1, 1

---

22 *post* non *add.* ergo O^3 *Mai Locher (aliter interpung.)* **25** spes sit *O* uno sit spes O^3 *s.* **32** quod *O* quae O^3 **36** isdem *O*
1, 6 dicemus O^1 *(vid.)* dicimus *O*

ut saepe dicimus, deum esse ipsam potentiam, magnitudinem, substantiam plenitudinis totius, Christum vero, id est λόγον eum qui in Christo fuit, dei voluntatem. Et hoc si penitus aliqui ac diligenter adtendat, inveniet inseparabilia esse deum et eius voluntatem et tamen quasi separabilia. Aliud enim deus, aliud voluntas, iuncta tamen et cohaerentia et numquam discreta inter se sunt et deus et dei voluntas. Sic fit ut sola voluntas sciat quid deus velit et cogitet. Significat ergo paternam potentiam voluntas dei et in patre posita, et rursus ipsa patria potentia in filio, quia filius voluntatem dei facit. Simul et hoc adtentius videndum, quomodo filius sit et quomodo pater. Non enim generatione nota, sed similitudo capienda est, quasi quodam partu mentis cogitatione prorumpit velle conceptum et effunditur. Etenim cogitationes animae quasi filii sunt animae. Porro cum deus universali cogitatione unam voluntatem habeat, idcirco unus est filius et unicus. Non enim cogitavit prius aliquid et postea aliud vel diversum, non modo contrarium. Unde unus deus, unus Christus, id est unus pater, unus filius. Sed, ut diximus, haec semper voluntas a deo et in deo est potentia et ipsa dei et patris virtute plena et ipsa exsistens et ipsa quae huc venerit in mundum saepe alio atque alio modo, et nunc in carne, quam sibi potentia sua formavit, et mysterium propter mundum et animas, quae in mundo trahebantur, inplevit. Scribit igitur Paulus *sanctis,* inquit, *qui sunt Ephesi et fidelibus in Christo Iesu.* Constrinxit illos et ligavit ad certam religionem certamque vivendi legem, quod et sanctos illos appellavit et fideles; sed ubi sanctos? ubi fideles? *In Christo,* inquit, *Iesu.*

1, 12 ut saepe dicimus] *cf.* ad Cand. 22; adv. Ar. I 31,17–32,15

1, 12 *ante* esse *add. s.* et de patre O^3 **23** nota *O* mota *Mai Locher (nihil in apparatu)* *ante* similitudo *add.* si *Mai Locher* **37** certam O^2 *in mg.* cestam *O*

In aliis epistolis, cum ad ecclesiam et ad populum scribit, non adponit *sanctis et fidelibus;* at vero nunc quia illos ad legem nominis tenere cupiebat ne novum aliud, quod extra nomen esset, adiungerent, quoniam sanctificati iam sunt hoc nomine et fideles in Christo sunt, idcirco, eo ipso quod illos in Christo sanctos et fideles nominavit, ostendit illos nihil aliud sentire debere nisi Iesum Christum, cuius nomine sancti sunt et fideles.

1,2. *Gratia vobis et pax a deo patre nostro et domino Iesu Christo.* Duo sunt quae maxime et contentiones tollunt et praeceptionem dei tradunt: gratia et pax. Quoniam igitur isti errore tenebantur, idcirco optata est illis gratia, id est ut deum noverint et plene deum et Christum sequantur et in Christo omnia conlocent nihilque aliud admittant, si quidem Iudaismus non eodem modo est ut non Christum laceret. Non enim legem, sed intellegentiam vivendi acceptam a Iudaeis repudiat, sicut post docebimus. Ergo *gratia vobis,* inquit, ut intellegatis deum et secundum dei praecepta vivatis. Adiunxit *et pax a deo,* quia qui dissentit utique discordat. Ergo *et pax a deo* vobis cum deo *patre,* inquit, *nostro.* Vide quantum gratiae datur a deo, quae optata est Ephesiis, si quidem deus pater est noster. Deinde adiunxit (unum est enim, sicuti supra diximus) *et domino nostro Iesu Christo.* Ille enim deus est, hic enim dei potentia est; ille pater, hic filius. Maxime omnis dei gratia et potentia in Christo Iesu est. Per illum enim cum inpletum sit mysterium salvationis, in ipso est omnis salvatio. Nam et ante Christum, idem dei filius, id est λόγος, id est Christus, et fuit et semper est et erit et per ipsum condita sunt omnia. Sed

---

2, 9 post docebimus] *cf.* 1, 4, 21–29 **14 sq.** supra diximus] *cf.* 1, 1, 7–18 **20** *cf.* Ioh. 1, 3

2, 3 praeceptionem] perceptionem *suspicor* **4** tenebantur *Mai* tenebant *O*

idem ipse in Christo fuit, id ⟨est⟩ Iesu, et tunc subvenit saluti omnium hominum deum cognoscentium et praecepta sua servantium.

1,3. *Benedictus est pater domini nostri Iesu Christi.* Magnificum argumentum sumit, ut exponat per Christum omnia facta et potentiam mysterii. Id ergo iunxit ut quantum nobis praestiterit Christus, id est deus per Christum, cognoscerent homines et magis Ephesii, quo cognito a Christi nomine non recederent. Etenim supra dixit: *gratia vobis et pax a deo patre nostro.* Et cum dixisset *et domino Iesu Christo,* quid subiungit? *Benedictus est pater domini nostri Iesu Christi.* Iam ergo si deus et pater noster est, quanti sumus et quantam gratiam accepimus, si quidem Christo cognati sumus et fratres Christi facti, si quidem cum deum patrem habemus! Sed haec omnia non nisi per Christūm. Denique sic subiungit, quia per Christum et nos deum patrem habemus:

Qui benedixit nos in omni benedictione spiritali in caelestibus in Christo Iesu. Ergo nos filii efficimur, sed in Christo filii, id est si Christum fateamur, si illum sequamur, si ipsum concipiamus animo, si eius administrationem, qua conplevit universa, et intellegamus et veneremur, et ipsum sequentes genere vivendi per praecepta data filii efficimur. Ergo *benedictus est pater.* Quoniam et noster et Christi, adiunxit *pater domini nostri Iesu Christi.* Deinde subiungit causam quomodo benedictus: *qui nos,* inquit, *benedixit in omni benedictione spiritali in caelestibus.* Hic hominum miserandus error adtendat: benedictos nos dixit et in omni benedictione benedictos, ergo nihil mali pati debet qui benedictus est. Sed cum adiunxit, id est *in omni benedictione spiritali,* utique intellegi licet non in quacumque benedictione, sed in spiritali, non carnali. Quod si

---

2, 21 *utrum* ipse *an* ipso *legendum sit in O ambiguum mihi est* est *add. Mai*

3, 10 cognati *conieci (cf. infra 1, 4, 98)* cogniti *O* **11** cum *O (cf. infra 2, 10, 42)* unum *Mai Locher* **25** cum *O (cf. in Gal. 1, 1, 45)* quid *Mai* quod *Locher*

quid hic in mundo patimur malorum, si quid etiam extra, non adscribamus deo, sed nobis magis. Tunc enim benedictionem consequimur, si spiritales simus et spiritaliter sapiamus et spiritalia bona quaeramus. Et potest quidem fieri ut haec omnia sentiamus, nec obsit si haec et alia sentientes patiamur tamen aliquid adversi in mundo. Namque multi spiritaliter agentes, spiritaliter viventes, multi sustinent adversa, ut Paulus, ut Petrus, ut ceteri. Verum, ubi est illa benedictio quae nos benedictos facit? Dei benedictio non spiritali tantum benedictione, sed *in caelestibus,* id est cum ex hoc mundo exierimus. Ergo ferenda sunt omnia quia quae nobis promittuntur ex dei benedictione et spiritalia sunt et in caelestibus sunt, id est extra mundum supra caelos. Et haec tamen omnia, sicuti dicit, in Iesu Christo. Ipse est enim spiritus, et spiritalia cum promittuntur, in Christo promittuntur, et nos tunc consequemur spiritalia, si Christum sequamur.

1,4. *Ita ut elegit nos in ipso ante constitutionem mundi ut essemus sancti.* De divinitate tractatus est et mysterii totius brevis explicatio, in quo ponuntur haec: quod ante mundum Christus et quod mundus factus et quod ante mundum animae et quod dei dispositione mundus et quod dei dispositione animae vel in mundum venerint vel de mundo liberentur sitque voluntas dei omne quod geritur et quod praemium sit secundum Christum viventibus, ut et peccata donentur et participatio sit nobis gloriae dei, de qua et in aliis epistolis tractavimus. Simulque hic tangitur quae summa, quae causa sit totius mysterii, vel mundum factum esse vel in Christo mundum aut a Christo mundum factum vel animas in mundum missas vel ante mundum animas et rursus de mundo animas liberatas; quae quidem occulta, vera tamen et plena

---

4, 9 in aliis epistolis] *cf.* Rom. 6, 4; I Cor. 10, 16

3, 42 in Christo promittuntur O^2 *in mg.*

4, 12 aut a Christo mundum O^2 *in mg.*

sunt. Quae summa concluditur quod Christo operante et per Christum et in Christo, omnia reconciliantur deo quae et in caelis sunt et in terra, in Christo tamen, ut omnibus ad plenitudinem redactis omnia in omnibus unum essent et id tamen fieret per plenitudinem temporis. Nihil enim inmaturum, nihil non ordinatum, sed plenitudine temporum gestum est, ut suo loco docebimus. Ad quam plenitudinem specialiter descendens apostolus iungit etiam Ephesios evocatos esse, ut et ipsi in plenitudine sint, ut ex hoc eos hortetur ac moneat debere servari fidem et in Christum et in deum fidem, uti nihil aliud sentiant nisi omne mysterium et per Christum et in Christo a deo perfectum. Quod si ita est, nihil adiungant nihilque existiment esse sociandum corrigantque illud quod Iudaismum adsociaverant disciplinae purae simplici de fide in Christum et salvatione et liberatione per Christum et ex dei voluntate.

Primum igitur consideremus quod ita locutus est: *elegit deus nos*. Utique iam cum essemus elegit et elegit in Christo; ergo et nos et Christus *ante*. Et quid est *ante*? Utique ex aeterno. Hoc enim dixit: *ante constitutionem mundi*; *elegit*, inquit, *ante constitutionem mundi*. Non elegit nisi de his qui erant, et deinde, cum dixit in Christo, id est *in ipso*, ergo et Christus fuerat et nos in Christo. Neque enim fieri potest ut Christus fuerit et nos non fuerimus si elegit nos in ipso Christo. Ergo spiritales fuimus si in Christo fuimus, et si fuimus in Christo et spiritales fuimus, fuimus autem, ut postea subiungit, *ante constitutionem mundi*. Quid est causae ut huc veniremus et cur constitueretur mundus? Si Christus omnia, quae et in aeternis sunt et in mundo, ipse per dei voluntatem fecit et omnia [et omnia] in ipso fuerunt et fuerunt utique substantialiter, iam non vi nec potentia qua futura erant, sed qua iam fuerant. Ergo erant omnia in Christo. An cur constitutus, an

4, 20–21 suo loco] *cf. infra* 1, 9, 20–27

4, 27 corrigantque *Mai* corrigant quae *O* **43** et omnia *om. Mai*

cur in mundum plurima huc venerunt? Animis et ceteris huiusmodi potentiis in Christo, ut dixi, positis perfectio quaedam minor est, nisi omnia quae esse possunt experiantur, cognoscant et sic quid sequendum, quid eligendum sit videant et sequantur in spiritu utique qui Christus est. Sunt vi sua et praepotentia sua animae; non hoc ipsum sunt quod spiritus, sed sunt ut recipere spiritum possint, non tamen in eo quod animae sunt iam spiritus sunt.

Quoniam igitur talis natura animarum est uti, si integre et perfectis omnibus se agat, id est si et se noverit et deum sciat et ea quae sunt aliena ita discat ut repudiet, ut excludat, merito fit perfecta, et perfecta cum fuerit repudiatis alienis, cognito deo, scientiam plenam cum receperit universitatis, continuo efficitur spiritalis, sic etiam et homo et omne quod homo est. Cum autem secundum intellectum potens anima sit, falli autem intellectus potest nisi sciat etiam id quod imitatur intellectum, non tamen est intellectus, si, inquam, hoc quod fallit, quod mentitur ac decipit animadvertat anima, cognoscat et repudiet et fugiat quasi hostem et deceptorem, facile se et virtutem suam tenebit et cognoscet et erit plena et perfecta in Christo, id est spiritalis. Quid est autem quod faciat similitudinem intellegentiae et decipiat tamen sensum qui non est nisi in mundanis et in materie quam ὕλην Graeci vocant? Carnalibus enim et foraminibus et sentiendi virtutibus quasi quidam intellectus nascitur fallax et multiplici fuco decipiens integram intellegentiam et laedens quodammodo per imagines veritatem. Cum sit igitur anima natura tali ut intellegendi quidem potens sit, intellegentia tamen facile labi et cadere in vicinam virtutem possit atque imaginem intellegendi, id est sensum qui in mundo et ex natura totus est, ut hoc caperet neque aliquando caperetur,

---

4, 50 sunt *O* sicut *Mai cf. praef., p.* XV *adn. 22* **63** inquam *Locher* in qua *O* naturali *O* **51** sua et *transposui* et sua *O* praepotentia] **52 sq.** in eo quod *Mai* in quo quod *O* **72 sq.** anima natura tali *ap. Hadot 138* anima

opera dei et voluntate mundus est factus et omnia conposita sunt in materia, quibus anima detenta cognosceret et qui sint sensus et quantum valeant, dataque lex a deo est et monitiones ut cognosceretur deus et cognosceretur quod dei non est. Sed, cum victae animae sensualibus potentiis nihil nisi mundum, materiam et carnem et corpus in sensu haberent et haec vera sola crederent neque idoneae essent ad vincenda et rumpenda vincula quae animam continerent, dei potentia et voluntate, ut eas liberaret a sensibus et a fallaci mundo, misit filium suum dominum nostrum salvatorem Christum spiritum sanctum uti mysterio patefacto doceret primum quid pater esset, deinde quid esset spiritus et quid spiritaliter vivere et quid anima sequeretur et quid esset alienum, sicuti docui. Haec est enim virtus Christiani, discernere ista et separare quae sint aeterna, quae mortalia, quae ad perniciem ducant, quae ad salutem.

Ergo mysterio, quod hic inplevit et carne et cruce et morte et resurrectione, subventum est animis, et, si in Christum fides sumatur, ille suscipit huiusmodi animas et adiuvat et liberat. Christum enim credere et in Christum fidem sumere iam spiritaliter sentire est et iam tolli a desideriis carnalibus et materialibus, et ex hoc veluti cognatio intellegendi nos iungit et sociat Christo, et dum Christo sociaverit iungit et deo. Per Christum enim deo iungimur neque spes ulla saluti nostrae nisi Christum credere. Hoc est spiritaliter iam sentire et capere sensum et mundi et materiae motibus non exagitari. Quibus omnibus homo totus in spiritu vero est et ex hoc iam in Christo est vita. Cum autem in Christo vita est, iam mysterio acto a Christo recipimur et per Christum in numerum filiorum suscipimur a deo spiritales facti, ut nos quoque de mundo resurgamus et de morte per dei voluntatem,

---

4, 89 docui] *cf. supra* 54–60

4, 80 cognosceretur[1] *Mai* ignosceretur *O* **89** sequeretur *Mai* sequere *O*

sed in Christo tamen. Hoc enim et nunc et saepe et ubique praecipitur, ut in Christo tota sit vita nostra, tota spes, totus intellegendi labor. Omnis enim ratio aeternitatis nostrae et gloriae et salvationis et Christus est et in Christo est, si proicientes omnia spiritaliterque sentientes separemus a nobis mundanas cogitationes, mundanos adfectus, carnalia quodammodo desideria, carnales dignitates, carnales potestates et mundi etiam velle potentias vel dignitates. Omne enim quicquid mundanum est, licet caeleste sit in mundo, etiam vel aetherium vel quodlibet aliud divinum nominatur secundum mundum et aeternum, sed secundum mundum tamen, neque divinum est neque aeternum est. Est enim materiale, et quicquid materiale est et temporale est et caducum et corruptibile. Ergo si omissis omnibus mundanis, sicuti dixi, in Christo tota intellegentia sit et de Christo tota intellegentia nostra sit et de Christo ac propterea per Christum de deo, unde spiritales, ut dixi, facti resurgimus et deo per Christum iungimur fitque per omnia plenitudo: quae plenitudo nihil aliud est, quam quod omne, quod eius est, ipsius sit. Unde, cum animae gradu progressionis ex ipso, cum ipsius essent, tamen, quia quadam longinquitate ab ipso minore luce fulgebant et minore lumine non ita perfectae fuerant, id est quia labi ab intellegentia veri poterant in ea quae verisimilia erant et a verisimilibus in falsa, id est in ea quae sensus sunt (sunt autem ea quae dixi: vel mundus vel materia vel omnia in mundo), haec nesciendo anima minus perfecta esset et tali natura permaneret, si ista non cognosceret, ut in ista veniens cognosceret et contemneret, et ut perfecta ab eo quo capi poterat atque integra redderetur, fecit deus mundum ad cognitionem sensuum; uti quia magnis inlecebris sensuum captae animae iam illam virtutem luminis sui perdiderant, quippe caro factae et carnalia sentientes, mysterium per salvatorem conpletum est, uti et discerent homines parentem

---

4, 133 esset *Mai* esse *O* **134** permaneret *O* t *del. O*^{c}

suum et ad virtutem intellegendi, contemptis sensibus et calcatis et contritis omnibus, pervenirent et sic perfectione per omnia conpleta et in omnibus secundum Christum et per Christum et in Christo unum fierent universa et sic plenitudo illa, sicuti supra dixi, perfecta ex omnibus redderetur. Haec in his sermonibus ita tractantur uti doceantur universa facta et per Christum facta et dei per Christum voluntate conpleta.

Ita ut elegit nos, benedixit nos in Christo. Unde id probas? Quia benedixit nos *ita ut,* inquit, *elegit.* Quando autem elegit? *Ante constitutionem mundi.* Quando autem benedixit nos? Quando ad fidem accessimus cognovimusque mysterium: *ita ut elegit nos in ipso ante constitutionem ⟨mundi⟩ ut essemus sancti.* Admoneo, ut saepe admonui, salutem nostram atque omnem aeternitatem in Christo esse et per Christum animasque nostras et ante mundi constitutionem fuisse quippe cum sua substantia in aeternis semper exstiterint. Has igitur deus ante mundi constitutionem praedestinavit et elegit ut sanctificarentur, id est accepto spiritu confirmarentur et depositis omnibus vitiis, quae in eas incidere possent, spiritus fierent. Cum enim natura sint tali ut in sensum, qui mundi et mundanorum totus est, labi possint et rursus excitata virtute naturali et deum noverint et deo vicinae sint et deo veluti filii exsistant, ante constitutionem mundi deus constituit illas atque elegit ut sanctae fierent et sanctificarentur mundusque propter eas est constitutus, ut intellectum verum susciperent mundanis omnibus per sensum qui deceptor verae intellegentiae et integritatis ac veritatis. In adversis enim probatur iustus et in tenebris lumen et in falso veritas; unde in mundo facile

---

4, 145 supra dixi] *cf.* 121–126

4, 147 per Christum voluntate *Locher* per Christi in voluntate *O* **148** Christo *Locher* OBSTC *(vid.) O* ipso *Mai* **152** mundi *add. Souter 12 et Frede* **156** deus O^2s. **158** id est *usque* confirmarentur O^2 *in mg., sed* accepto *Locher* acceptio O^2 **160** tali ut *ap. Hadot 138* aliud *O*

deum cognoscerent et per Christum, id est per spiritum, spiritaliter intellegendo spiritus fierent: hoc est enim sanctificari. Praedestinavit igitur deus *ut essemus sancti.* ‚Praedestinavit', ergo, non est nisi eorum quae sunt, ut quasi ordo quidam sit effectus. Videris enim quomodo quis accipiat. Iam enim substantialiter fuerant, sicuti et ego iudico et credo, sive non fuerant eo modo, quemadmodum credo, in sua substantia vel exsistentia. Etenim cum in dei cogitatione fuerant, cogitatio dei quoniam non nihil est, sed est certa exsistentia, necessario concedendum est ut animae fuerint in vera certaque exsistentia. Etenim nostra cogitatio quasi inanis est, ⟨non⟩ ita et dei. Quamquam sapientium ratione etiam nostrae cogitationes non nisi exsistentiae sunt substantiaeque rerum. Sed de his ac de eodem tractatu alias et pluribus explicavimus.

Et inmaculati. Vides igitur quantum adiciatur et quid habeat inmaculatio, non *ut essemus,* inquit, sed *ut essemus sancti* neque *ut essemus,* sed ut essemus *inmaculati.* Ergo macula res adiecta est substantiae. Fuit ergo substantia, sed potuit macula contingere. Hoc praedestinavit deus ut essemus inmaculati. Licet enim nondum maculasset nos mundus, tamen, quoniam natura tali fuimus ut in maculam cadere possemus, idcirco praedestinavit nos deus, ut, cum in maculam incidissemus, essemus inmaculati per eius gratiam, id est per Christum. Cognoscendo enim Christum et cognoscendo in mundo et cognoscendo in sensibus et cognoscendo in eo quod adversum est et cognoscendo in tenebris, tunc verum lumen accipimus, tunc Christum, id est spiritum, sumimus, et tunc reiectis corporeis maculis, id est sensibus carnalibus, exsistimus inmaculati et sumus sancti.

4, 182 alias] *cf.* ad Cand. 7, 19–22; adv. Ar. I 63

4, 170 sanctificari *O* sanctificati O^1 *(fort.)* **177** certa O^2 *s.* cesta *O* **179** non *add. Mai* **181** *post* non *del.* enim O^1

Coram ipso in caritate, 5. *praedestinans nos in adoptionem filiorum per Iesum Christum, in ipsum secundum propositum voluntatis suae,* 6. *in laudem gloriae gratiae suae.* Et quid et quibus et quare et per quem. Quid enim praestat? Ut filiorum adoptionem habere videatur de nobis, quod magnum et praecipuum et vix votis nostris optabile est ut adoptati filii videamur. Quibus autem praestat? Animis scilicet longe a virtute dei positis, quippe qui cadere in vitia possint, quippe cum maculas recipiant. Per quem autem praestat? Per Iesum Christum atque in ipsum. Quare autem vel propter quid? *In laudem,* inquit, *gloriae gratiae suae,* id est ut, cum magnum beneficium dat, praecipuam gloriam deus ex hoc potentiae suae ostendat, quando nos tales et in vitiis positos et in peccatis carnalibus et obligatos non solum liberat et donatis peccatis vacuos a criminibus reddit, sed etiam adoptat ut filios. Haec igitur est laus gloriae et gratiae eius: gloriae quod tantum potest, gratiae quod haec nobis praestat. Quod autem dixit in adoptionem filiorum, plene, certe, proprie. Namque filius Christus et vere filius Christus, et vere filius, sicuti saepe docui, cum imago dei est. Cum autem longe a dei imagine sint animae et rursus accipiunt animae longe positae spiritum, spiritus autem filius, fiunt loco filii animae et, cum loco filii efficiuntur animae, in adoptionem filiorum animae iure susceptae esse dicuntur, per deum tamen Christum, id est per spiritum qui est vere filius et solus filius. Si ergo verus et solus, cum recipimus Christum, id est spiritum, adoptati filii sumus, non filii. Per virtutem enim filii nos efficimur filii, et haec est adoptatio.

In qua gratificavit nos in dilecto filio suo: id est gratiam praestitit nobis; hoc enim est *gratificavit.* Sed ubique con-

---

4, 210 in vitiis *Mai* invitus *O* **216** et vere filius Christus *repet. O* **218** accipiunt *O* accipiant *Mai* animae² *Mai* animas *O* **221** dicuntur *Mai* dicantur *O* **226** dilecto *(ex* delicto*) O*¹

firmat et quae sit gratia et per quem gratia. Nam et per quem gratia est, subiunxit: *in dilecto filio suo,* et quae gratia, subiun-
230 git:

1,7. *In quo habemus redemptionem per sanguinem ipsius, remissionem peccatorum.* Haec enim gratia est ut in Christo per eius sanguinem habeamus redemptionem et remissionem peccatorum, ut et remittantur nobis peccata nostra per id quod
5 lege crucifixus est. Hoc est enim *per sanguinem ipsius.* Et ipse nos redemit a morte, id est a carnalibus cogitationibus et cupiditatibus, et suos fecit servos, id est sibi servire, quod est spiritaliter iam vivere, id est nihil carnaliter agere nihilque sensu sentire, sed totos verti ad deum et mundana omnia
10 calcare et originem nostram repetere: hoc est enim redimi, a captivitate liberari. Porro captivitas non est nisi ab origine libertatis in captivitatem duci. Ergo fuimus liberi, id est ante mundum, sed mundus nos captivos fecit. Natura enim tali fuimus ut caderemus et capi possemus, sed haec captivitas ad
15 utilitatem nostram provenit. Nam cognitis omnibus servitutis malis et captivitatis redempti a Christo sumus, id est, ad naturam illam pristinam, quae nobis ex deo erat, reducti, spiritaliter iam vivimus et ex hoc spiritus sumus et propterea dei filii, sed per adoptionem, remissis scilicet omnibus pec-
20 catis nostris. Non enim virtute nostra ad spiritum reversi sumus, et per sanguinem Christi spiritum accepimus. Ergo remittuntur nobis peccata et donantur per dei gratiam, non nostra virtute ea deponimus, solumque hoc virtutis nostrae: Christum credere ac propter Christum spiritaliter vivere. Ipse
25 vero remittit peccata, ipse redimit nos et gratiam dei commendat ut aeternitatem et sanctitatem inmaculati iam habere possimus.

Secundum divitias gratiae eius, 8. *qua abundavit in nos in omni sapientia et prudentia.* Deus pater est omnium: ab ipso

---

4, 229 et quae gratia *conieci* aeque gratia *O* aeque gratiam *Mai Locher*
7, 28 nos *Frede (cf. infra 53.63.72)* nobis *(Vulg.) O*

enim veluti fonte orta sunt omnia. Quomodo orta, magnus intellectus et magna doctrina est; est tamen certa confessio, a deo omnia. Porro autem omnia et ea quae summa sunt et ea quae infima et ea quae aeterna et ea quae non aeterna et cetera huiuscemodi (cum enim omnia dico, intellegenda et diversa et contraria et repugnantia, et omnia denique utique sunt quae vel quomodo vel qualiacumque sunt), quae, cum ita sunt, manent tamen et in suo modo et in substantia et in sua re et sua qualitate. Igitur et cum angeli et daemones et materia et elementa et animae ceteraque huiusmodi omnia quaeque sunt habeant naturam suam, genere procreationis habent vim virtutemque et conditione sua manentia, animae tamen, quae utique et ipsae inter omnia vi sua valent, non in eo perseverant ut exstiterunt atque substantiam sortitae sunt, sed dei potentia in meliorem substantiam provehuntur et, ex animis cum animae sint, spiritus fiunt. Ergo istae dei divitiae in nos conlatae ut amplius efficiamur quam esse coepimus atque exstitimus, ceteris conditione sua manentibus ut suam substantiam suamque qualitatem, ut sunt orta, custodiant. Gratia magnifica dei, dei magnae divitiae, cum animis praestat hoc munus, ut ⟨in⟩ adoptionem veniunt filiorum dei, per Iesum tamen Christum, id est per spiritum spiritalia sentientes, ut spiritus sint. Istae sunt divitiae eius et eius gratiae. *Qua abundavit in nos.* Merito ergo abundavit in nos. Nam angelus in eo quod est angelus, manebit, itemque cetera sive in elementis sive in materia sive in luminaribus sive in ceteris huiusmodi rebus quae omnia sunt a deo parata atque generata. Anima tamen inter omnia plus a deo meruit et maximum munus et magnas divitias, cum cognoscendo deum, dei tamen voluntate infusa sibi per Christum Iesum, meretur ut inter

---

7, 40 genere *O (cf. Hadot 138)* communem *Mai et Locher qui* quem *loco* genere *legit* **41** conditione sua *Mai (cf. infra 47)* conditionem suam *O Locher* **45** fiunt *Mai* sint *O* **49 sq.** praestant *Souter 13* **50** in *addidi* ad *Mai Locher* veniunt *O (cf. indicem s. v.* ut*)* veniant *O*^{1} *Mai Locher*

filios accepta deo vicina sit et filio, id est Iesu Christo; per ipsum Christum tamen veluti coheres aeternitatis et maiestatis et potentiae effecta, meretur filii nomen et potestatem. Abundavit ergo, inquit, in nos. Quomodo autem abundavit? *Omni sapientia et prudentia.* Vere enim omnis haec sapientia est et prudentia: Christum cognoscere, per Christum deum et intellegere et videre. Reliqua enim vel mundana sapientia licet, alia huiusmodi extra mundum licet, sine Christo tamen, et vana et misera sapientia est et omnis prudentia, illa scilicet ratione quia qui Christum cognoscit Christum accipit, qui Christum accipit spiritus fit, spiritus cum fit spiritaliter omnia agendo, inter filios adoptione suscipitur et quodammodo et ipse exsistit. Hac igitur in nos abundavit deus gratia et omni sapientia et omni prudentia: ut genus sapientia, ut species prudentia.

1,9. *Ut nobis notum faceret mysterium voluntatis suae. Nobis,* utrum hominibus anne nobis Christianis qui legem accepimus? Nos enim intellegimus mysterium voluntatis dei, quo superabundavit gratia eius in nos, ut divitias eius cognoscemus per sanguinem Christi et per remissionem peccatorum. Quam quidem voluntatem, sicut dicit, mysterium prudentiae vel mysterium voluntatis, in Christo habet. Sic enim subicit:

Secundum voluntatem quam proposuit in illo. Non enim solum voluntatem habet, sed in illo habet propositam voluntatem. Omnia enim per illum et nihil omnia nihilque est in mysterio quod factum sit non per Iesum Christum, et mundus et in mundo et liberatio nostra et causae omnium in Christo sunt et Christus sunt. Et haec est voluntas dei *quam proposuit in illo* 10. *in dispensatione plenitudinis temporum.* Ostendit ordine cuncta disposita ut dispensatio fieret, id est omnia

---

7, 68 et vana *scripsi* et varia *O quae del. O*1 *et superscr.* vana *tantum* **71** adoptione *Locher* adoptionem *O* adoptionis *Mai*

9, 2 legem *O* fidem *suspicor* **6** mysterium *Mai* mysterii *O*

veluti erogarentur. Quicquid enim fiet ordinatum est; ut fiat sine dubio dispensandum est. Mundus autem et omnia in mundo disposita sunt et sic fiunt et quae sit summa dispensationis utique apparet per singula quae fiunt. Haec est autem plenitudo temporum, cum suis quibusque temporibus pervenitur ad summam, quae conficitur ex omnibus, scilicet liberatio nostra et animarum omnium, caelestium scilicet; sed id ut plenitudine temporum (cum inplentur tempora, dum fiunt ista quae de deo disposita sunt in Christo et per Christum) *restaurare omnia in Christo et quae in caelis sunt et quae super terram sunt in ipso.* Non enim omnia restaurantur in Christo, quae sunt (et ea ipsa quae in caelis sunt et ea quae supra terras sunt), sed in Christo quae sunt: sunt enim et alia atque aliena. Quaecumque ergo in Christo sunt, haec restaurantur et resurgunt, quae in caelis sunt sive in terra. Ipse enim salus, ipse renovatio, ipse aeternitas.

1,11. *In quo et sortem consecuti sumus.* Quod oportebat adiunxit. Non enim omnes simul, sicuti et alio loco dictum: *Christus primum, deinde nos, deinde ceteri.* Hoc est ergo quod ait: *sortem consecuti sumus praedestinati utique secundum propositum eius.* Id est quis, quo tempore et, ut supra diximus, et ad perfectionem utique praedestinati cum iam essemus. Nihil enim est, quod fit, quod non a deo praedestinatum sit et ante quodammodo factum. Nunc sensibiliter fiant quae spiritaliter a deo sunt constituta.

Qui universa operatur secundum consilium voluntatis suae. Qui utique universa deus, inquit, operatur. Etenim Christus

---

11, 2 alio loco] *cf.* I Thess. 4, 16–17 **5** supra diximus] *cf.* 1, 4, 188 sqq.

9, 23 sqq. *cf. Gori, «Orpheus» 1982, 104* **27** in Christo quae *transposui* quae in Christo *O Mai Locher (aliter interpun.)* **30** restaurantur *Mai* restaurentur *O*

11, 5 sq. id est *usque* essemus *locum corruptum suspicatur Locher*

dei virtute operatur, et cum operator ipse sit, tamen deus per ipsum operatur. Ergo deus operatur et operatur universa. Omnis motus et omnium rerum motus nonnisi a deo et per deum. Itaque operatio, cum motus sit, a deo operatio est, quia est motus operatio. Reliqua etenim torpent, ignava sunt, otiosa, pigra. Denique ut in motum veniant dei operatio est, per Iesum scilicet Christum. Ergo deus est qui universa operatur et operatur *secundum consilium voluntatis suae.* Hoc interest ergo, quod cum deus operetur et Christus operetur, Christus operatur ex dei voluntate, deus operatur secundum consilium voluntatis suae. Etenim Christus voluntas dei est. Aliis libris quid sit voluntas dei et quid deus sit, idemne an aliud sit, unum an et aliud et cetera huiusmodi et explicasse nos puto et satisfecisse. Hic enim contenti esse simplici expositione debemus, metu hoc et religione retinentes, quod dei voluntas est Christus, quod dei voluntas est motus, quod deus omnia operatur, quia deus motus et dei voluntas est motus ut Christus et dei voluntas et motus et deus sit.

1,12. *Ut simus in laudem gloriae ipsius.* Si enim in ipsum credimus atque spiritales efficimur sequendo Christum, erimus in laude gloriae ipsius dei.

Qui ante speravimus in Christo. Ordinem dedit: tunc erimus in laude gloriae ipsius cum speraverimus in Christo, vel illi erimus in laude gloriae ipsius qui ante speravimus in Christo. Prius est ergo sperare in Christo, id est Christum sequi et credere omnia conpleri posse a Christo promissa, et sic erit consequens ut simus in laude gloriae dei, quia, ut saepe dixi, per Christum aeternitas, pariter quae nobis salus est et dei gloria est, unde laus erit gloriae eius.

11, 23 aliis libris] *cf.* ad Cand. 22, 8 sqq.; adv. Ar. I 31,27–32,15

11, 12 operator *Mai* operatur *O*

12, 1 laudem *(Vulg.) O* laude *suspicor (cf. infra 3.5.6.9)*

1,13. *In quo et vos audito verbo veritatis evangelii salutis vestrae.* Descendit, ne generaliter illud atque non commode vel utiliter tractasse videretur et aliorum istud esset beneficium, non et eorum ad quos loquitur. Adiunxit speciale, scilicet quod ad Ephesios epistolam mittit: hoc, inquit, etiam vestrum est, nam et vos in hoc estis. Quid est autem *in quo et vos*? In Christo scilicet. Quomodo autem in Christo? Quod, *audito verbo veritatis evangelii salutis vestrae,* fidem secuti estis iam in Christo.

In quo credentes signati estis spiritu promissionis sancto. Ipsa ratio exhortationis plenumque mysterium: credere in Christum, credere evangelio, hoc est verbo veritatis. In hoc, inquit, et vos *credentes signati estis spiritu promissionis sancto,* ut iam et vos spiritum receperitis sanctum promissionis Christi. Sed, quoniam velut aliud est spiritus sanctus aliud Christus, tamen consummatio et perfectio et plena liberatio spiritus sanctus est. Signati estis, inquit, in spiritu sancto promissionis circa ea quae promissa sunt, quoniam nobis spiritus sanctus promissus est et datus. Et de eo sic subiungit:

1,14. *Qui est pignus hereditatis nostrae in redemptionem adoptionis, in laudem gloriae ipsius.* Qui spiritus, inquit, pignus est hereditatis nostrae. Ipsum enim nobis misit quasi pignus, hereditatem nos adepturos esse caelestium et aeternitatis et gloriae dei. Hoc enim dictum *in redemptionem adoptionis,* ut nos redimamur ab istis mundanis terrenisque et corporalibus et carnalibus malis et redimamur in adoptionem et filii exsistamus: quae res magis gloria dei et gratia est quam meritum nostrum. Ultra enim meritum munus magnum quod accipitur gloria eius est qui praestitit, non eius qui accepit.

13, 10 signati Ω sic nati *O* **11** plenumque *Locher* plerumque *codd. Mai* **14** reciperitis *O* **18** quoniam *Mai* qui *O*

14, 1 redemptionem *Mai (cf. infra 5)* redemptione *O* **2** laude (m *del.) O*c **8** gloria *F*1 gloriam *OΩF*

1,15. *Ideo et ego audita fide vestra in domino Iesu Christo.* Specialiter descendit ad exhortationem Ephesiorum simulque cum illa admonitione ne aliter sentiant, urbano dicendi genere: *audita,* inquit, *vestra fide in domino Iesu Christo.* Haec enim summa rerum est, haec virtus, hoc mysterium, ut fides in Christum Iesum sit. Quae res etiam illud necessario habet ut diligantur omnes sancti qui fidem in Christum sumpserunt et sanctificati sunt. Ita is qui fidelis in Christum est diligit sanctos, id est sanctificatos ex fide Christi et mysterio baptismi. Ergo et ego audita fide vestra vos diligo, audita etiam dilectione vestra, *dilectione in sanctos,* operam dabo ut gratias agam deo pro vobis.

1,16. *Non cessabo gratias agens pro vobis, memoriam vestri faciens in orationibus meis.* Omnis oratio quam agimus ad deum aut de eo agimus quod accepimus aut de eo ut accipiamus aliquid. Et quoniam omnis qui orationem facit, primo pro se facit, deinde pro his quos amat, sic ait Paulus: in oratione memoriam, inquit, vestri facio. Ergo est principalis oratio primo pro me, deinde etiam pro vobis. Et illam duplicem causam subponit: *gratias agens pro vobis.* Hoc de praeterito est, sed adiunxit:

1,17. ⟨*Ut*⟩ *deus domini nostri Iesu Christi, pater gloriae, det vobis spiritum sapientiae.* Hoc igitur de futuro est orationem facere cum aliqua petitione, ut quoniam in Christum creditis, agam pro vobis gratias deo rursusque orem et memoriam vestri faciam in orationibus meis. *Ut deus*: qui deus? Ne aberrent, ne suspicentur alia vel gentilia vel Iudaeorum, *deus,* inquit, *domini nostri Iesu Christi. Pater,* qui est pater gloriae. Potest ergo separatum videri *ut deus domini nostri Iesu Christi*: ipse est enim deus Christi, ergo et dominus noster est quia dominus noster est Christus, et is deus noster qui est deus do-

---

15, 2 descendit *Mai* descendi *O*
16, 5 deinde *Mai* de his *O*
17, 1 ut *addidi (cf. infra 5 et 8)*

mini nostri Iesu Christi, qui longe separatus est a deo Iudaeorum, is ipse qui et pater est gloriae. Ergo facio orationem ut deus det vobis spiritum sapientiae, ut sapiatis et quod verum est intellegatis. Et hic et plurimis in locis satis confirmatum satisque certum et demonstratur et ostenditur quod, ut sapiamus atque intellegamus et verum intellegamus, spiritus nobis a deo datur, sed spiritus sapientiae. Denique adiungit non nostrum probans esse quod intellegimus vel intellegere nitimur. Quid enim ait? *Et revelationis in agnitione eius* 18. *inluminatos oculos cordis vestri.*

Ut det vobis spiritum sapientiae et revelationis. Spiritus sapientiae est ut ipse spiritus nos faciat sapere et in nobis sit et quasi nos ipsi per nosmet ipsos sapiamus, cum spiritus nos faciat sapere. Porro spiritus revelationis ut reveletur nobis quasi extra nos quod intellegamus et quod accipiamus et sequamur. Ita aliquo modo aliud spiritus est sapientiae, aliud spiritus revelationis. Sciamus igitur quasi duobus modis nos ad veritatem et ad mysterium plenissimum pervenire, vel dum nos ipsi intellegimus deum et scientiam de divinis comprehendimus vel dum revelatio quaedam est, id est quasi extrinsecus admonitio quae nobis ostendit deum et omnia divina. Est quidem apud quosdam praecipuum et magnum et quasi vero vicinum revelatione aliquid percipere, sed aut simile aut par aut simile magis et certum. Cum autem nos sapientiam accipimus, ut nostro ingenio et, ut vere dicam et quemadmodum etiam hic positum est, spiritu divino quae sunt divina capiamus, inter nos scilicet et nobiscum tractatum iam habentes et, ut fas est dicere, iam quasi spiritus exsistentes. Oro igitur *ut det vobis deus spiritum sapientiae et revelationis.* Circa quam rem subiunxit: scilicet *in agnitione eius,* ut haec sit sapientia et propter haec revelatio, id est ut deum cognoscamus habeamusque inluminatos oculos cordis

---

17, 20 *ante* oculos *add.* habere *Frede (fort., cf. infra 49)* **34** par aut *Locher* paravit *O* **38 sq.** spiritus exsistentes *Hadot 138* spiritu exsistente *O*

circa dei cognitionem. Hoc, inquit, precor vobis *ut sciatis quae sit spes vocationis eius, quae divitiae gloriae hereditatis eius in sanctis.* Deum cognoscere, magnum quidem praemium, verumtamen nescio quomodo parvum homini praemium, nisi ipse aliquid consequatur atque aliquo modo se melior fiat. Ergo peto, inquit, ut spiritus vobis detur sapientiae et revelationis in agnitione eius et oculos habeatis cordis vestri inluminatos. Sed quoniam, ut dixi, agnitio dei magna quidem, parva tamen apud nos, nisi exinde aliquid capiamus, adiunxit in ipsa dei agnitione quid magis intellegamus: *ut sciatis,* inquit, *quae sit spes vocationis eius.* Primum quam spem habeamus vocati, deinde quas divitias consequamur et divitias gloriae: quae sunt divitiae gloriae hereditatis eius ut et gloriam eius consequamur et hereditatem ut inter filios numeremur. Cum enim in adoptionem nos recipiat pietas dei, in adoptionem filiorum suorum heredesque simus, heredes autem non, ut in mundanis est, eo pereunte cuius quis heres est, quod nefas intellectu et dictu est, sed ut in isdem bonis, ut qui heredes sunt, habeamur ut, quibus bonis deus utitur, isdem et nos bonis utamur, simus in gloria, simus aeterni. Haec est hereditas. Nam et cum Christo coheredes sumus et Christus deus est; ergo cum deo heredes divitiarum gloriae eius sumus. Sed haec omnia sunt in sanctis, id est in his qui sanctificati sunt mysterio Christi nomine per baptismum. Hoc ergo peto ut inluminemini et sciatis hoc magnum beneficium, ut inploret et roget ut nobis adventet spiritus qui nos haec doceat. Et nos quidem pro nobis frequenter hoc petimus, verum non parvum beneficium praestat ille qui iam emeritus domini et sanctificatus est. Idem ipsum rogat nobis provenire quod nos cupimus et rogamus. Hoc ergo Ephesiis ipsum praestare Paulus conmemorat.

17, 44 eius² *Mai* ei *O* **60** isdem *conieci (cf. infra 61)* his de *O* **66** per baptismum *Wöhrer-Gaar ap. Hadot 138* probatismum *O* **71** ipsum *O* ipse *suspicor* **72** Ephesiis ipsum *conieci* efessi ipsa *O* Ephesiis se *Mai Locher*

1,19. *Et quae sit sublimitas magnitudinis virtutis eius in vos qui credidistis secundum operationem potestatis virtutis eius* 20. *quam operatus est in Christo.* Hoc, inquit, in orationibus meis peto, *ut det vobis spiritum sapientiae et revelationis.* Item peto *ut sciatis quae sit spes vocationis, quae divitiae* et item ut sciatis *quae sit sublimitas.* Exponit ipsam sublimitatem: *magnitudinis,* inquit. Sed quae est ista magnitudo? *Virtutis,* adiecit. Item quae est ista virtus? Quae est in vobis aut in vos, quod vobis illam praestat. Quae est autem ipsa virtus quam vobis praestat? Ut credatis in eum et credatis secundum operationem potestatis virtutis eius. Multa autem operatio est virtutis dei. Etenim quicquid per Christum factum est, quasi operatio Christi est, ut mundus et omnia quae ab eo et per eum facta sunt. Tamen operatio dei vera, certa simulque magnifica, quam subiunxit, *quam operatus est in Christo.* Subiungit autem quae sit illa operatio dei quam operatus in Christo est:

Suscitans illum a mortuis et constituens illum in dextera ⟨*sua*⟩ *in caelis* 21. *supra omnem principatum et potestatem et virtutem et dominationem et omne nomen quod nominatur non solum in hoc saeculo, sed etiam in futuro,* 22. *et omnia subiecit sub pedibus eius et ipsum dedit caput super omnem ecclesiam* 23. *quae est corpus illius, plenitudo eius qui omnia in omnibus adimpletur.* Secundum, inquit, operationem potestatis virtutis dei vos credidistis. Est autem operatio virtutis dei, quamquam in principio illa sit misisse Christum vel illa propter animas subiectum mundum fecisse, quoniam hoc et altum et reconditum, ab his rebus quae aperte manifestae sunt (quippe quae gestae sunt et gestae nuper et ante oculos adhuc versantur) inde sumit expositionem virtutis dei, *quam operatus est in Christo.* Quae illa est? Ex resuscitatione a mortuis. Cum enim

---

19, 19 sua *add. Frede (cf. infra 35.37.77)* **23** eius *Mai* ei *O* **25–30** *anacoluthon* **28** manifestae sunt O^c manifesta ē *(vid.) O* **28 sq.** quae gestae *Mai* qua egestae *O*

resuscitavit a mortuis Christum, quam utique vidimus, magna utique operatio est potestatis virtutis dei. Deinde haec quae consecuta sunt postea quam suscitavit a mortuis: constituit illum in dextera sua in caelis. Magnum utique hoc tantum honorem dedisse, tantam maiestatem ut et in caelis eum constitueret et in dextera sua constitueret. Parum hoc est. *Supra omnem,* inquit, *principatum,*ut nullus alius princeps, sive mundanus sive supra mundum, nonnisi inferior a Christo sit. Et supra omnem, inquit, potestatem et supra omnem virtutem, supra omnem dominationem et supra omne nomen. Quod nomen vel in terra, id est in saeculo, nominatur et in hoc mundo vel etiam in futuro. Item quid est quod praestitit? Quod omnia subiecit pedibus eius et quod ipsum dedit caput esse supra omnem ecclesiam, quam quidem definit ut intellegamus quid sit ecclesia, quae corpus est illius, id est quae membra omnia sunt Christi ecclesia est, quia ipsa plenitudo eius qui omnia in omnibus adinpletur. Haec ergo cum praestiterit deus tanta et tam magnifica Christo et inpleverit circa Christum quem resuscitavit, magna utique operatio potestatis virtutis eius est quae est operatus in Christo. Quoniam sensus apparet et summa dictionis, nunc singula retractemus.

Suscitans illum a mortuis. Quod palam gestum quodque omnibus testimoniis clarum est: deus Christum Iesum, qui fuit in carne, mortuum et in cruce sublatum resuscitavit tertio die a mortuis. Licet simplici intellectu mysterii ratio sit, magnifica tamen suscitatum esse a mortuis, nihil egisse mortem illam quam homines sustinent vel per violentiam vel per corporis necessitatem, deum hoc sustulisse ut mors non valeret. Magna utique virtus dei, magna potestas, magna operatio. Sed quoniam saepe, vel quid sit Christus vel quid sit in carne illum esse vel quid sit in crucem illum sublatum esse vel quid sit resuscitatum esse, saepius diximus, hic breviter

---

19, 34 suscitavit *repet. O* **62** illum² *Mai* illam *O*

admonemus. Nam mysterii plenioris ratio et a nobis in his libris saepe tractata est et alibi plenius explicata, per Christum, id est per spiritum, recreatas animas et liberatas esse, ut in suam originem reverterentur et peccata tollerentur in quae lapsae animae fuerant. Quoniam autem ea homines vincere non poterant per carnis inbecillitatem, missus est Christus, id est spiritus et intellegentia et revelationum omnium divinarum rerum et vitae aeternae spiritus, ut per eius mysterium et per corporalem mortem resuscitatae animae ad virtutem caelestem redirent simulque passus mortem crucis Christus et resuscitationem a patre suscipiens, imaginem per mysterium praeberet animis omnibus ad resuscitationem. Verum haec, ut dixit, et aliquo tempore.

Et constituens illum in dextera sua in caelis. Quoniam Christus dei motus est, motus autem in operatione est, operatio vero motus semper in dextera, idcirco Christus in dextera dei est constitutus supra omnem principatum et potestatem. Primus enim motus, omnium motus est Christus. Principatus vero et potestates et virtutes et dominationes motus sunt rerum agendarum sive in divinis sive in saecularibus. Sed cum fons sit et origo et principale esse quod movetur, idcirco supra omnem principatum positus est Christus et supra omnem potestatem. Aliud autem principatus est, aliud potestas: principatus in actu est, potestas in virtute qua esse potest, non qua iam est, sed qua aliquid esse potest. Cum autem Christus ipsa origo est omnium et in eo est quod potentia est, supra omnem est potestatem. Itemque cum fons sit omnium actuum, actus autem est principatus, supra omnem principatum est. Item quoniam, sive cum est et potest esse aliud, ad ipsud potentia est et potest, antequam actio est,

---

64 sq. *cf. supra* 1, 4, 2 sqq.; adv. Ar. I 32, 76 sqq.

19, 68 qua elapsae *O* autem O^2 *in mg.* ea *conieci (cf. infra 4, 32, 14)* eam *O* **84** esse *conieci* omne *O* **89** est^2 O^2 *in mg.* **93** ipsud *O*

esse supra omnem actionem, in his omnibus vel in principatu vel in potestate virtus est, id est et ante actum, ut possit esse et ipse principatus, idcirco, quoniam supra haec omnia est Christus, et est supra omnem virtutem. Inde, quoniam omnes illae potestates vel mundanae vel caelestes vel ultra in aeternis vel omnes principatus vel omnes virtutes quae dominationem tenent (circa unam quaeque enim supra dominantur), fons autem Christus est omnium (exinde enim omnia, quippe qui pater totius motus est et haec omnia motus sunt), etiam supra dominationem omnem Christus est.

Et omne nomen. Omnia quidem nomina a posterioribus inventa sunt et maxime ab his qui in mundo sunt vel hominibus vel angelis vel potestatibus. Etenim aeterna illa omnia, res ipsae sunt et potentiae viventes, aeternae intellegentesque substantialiter cognoscentes. Nullum igitur ibi nomen est, sed nomina illis addita nostro vocabulo sunt et nostra lingua, vel, ut dixi, angelorum, eorum tamen qui in mundo sunt. Porro autem cum ille Christus spiritus divinus et sanctus et dei filius haec nomina a nobis accipiat, ultra est tamen quam haec omnia vocabula videntur inposita. Et quidem quodam loco tetigimus quod nomen omne postgenitum est et est in ipsis nominibus nomen principale quod vere supra omnia nomina est et unde omnia nomina sunt, quod graece ὂν dicitur. At vero Christus et supra ipsum ὂν est, ergo et supra omnia nomina. Sed illud ὂν in aeternis est, et si in aeternis est et Christus supra ὂν est, merito dictum: *supra omne nomen quod nominatur non solum in hoc saeculo, sed etiam in futuro.* Acrius et acutius: nomina enim iam facta omnia sunt, quae per intellectum fingi potuerunt ad expressionem earum rerum quae

---

19, 113 sq. quodam loco] *cf.* ad Cand. 15–16

19, 107 sq. intellegentesque *Hadot 138* intellegentes quae *O* **116** est et unde omnia nomina O^2 *in mg.* ov *Locher* ωv *O hic et infra* **122** quae *O* quas *Mai Locher*

intellegentes cepimus. Sed quoniam multa futura sunt nova, et in illo saeculo magis nova quod saeculum futurum est, cum iudicabuntur omnia, quibus utique rebus nondum cognitis nomina nondum a nobis inposita sunt (neque enim possunt, quippe cum nota non sint), supra ipsa quoque nomina quae futura sunt praepositus est Christus. Ita et in rebus primus ac summus, quando supra omnes potestates, principatus et cetera est, et supra omnia nomina, quando et in hoc saeculo nullum nomen ei merito applicari possit et omnia quae futura sunt nomina, intra eius sunt vel appellationem vel substantiam vel quamlibet de eo pronuntiationem et effationem.

Et omnia subiecit pedibus eius. Multis et variis modis una virtus intellegitur, quae Christus est, sive motus sive verbum sive Christus primus universalis, per quem omnia fiunt, facta sunt, futura sunt. Merito ergo omnia subiecit deus sub pedibus eius. Etenim progressio a deo Christus et per cuncta progressio Christus est et omnia quae provenerunt et quae redeunt in deum, ipsius potentia redeunt. Id est ergo omnia actione subiecta sunt sub pedes eius.

Et ipsum dedit caput super omnem ecclesiam. Multi ecclesiam omnes animas dicunt. Ergo Christus qui spiritus est, per quem animae deum cognoscunt et spiritales efficiuntur et liberantur a qualitate animae ut iam non temptentur neque ut labantur, quippe spiritales factae per spiritum Christum, in quem credentes spiritaliter sentiunt et sic in dei cognitionem veniunt, hoc modo Christus caput est *super omnem ecclesiam, quae est corpus illius.* Ecclesia omnis, id est omnis anima, sed salvanda et inde substantiam habens de aeternis per quam vigent omnia, et sic omnes animae per Christum, sicuti frequenter diximus. Ergo omne corpus Christi anima est omnis quam ecclesiam nominant.

Plenitudo eius: id est ipsa ecclesia, quae corpus est illius. Plenitudo est eius qui omnia in omnibus adinpletur. Christus

---

19, 129 sq. cetera *(vid.) O* reliqua *Mai Locher*

plenitudo est, qui omnis plenitudo adinpletur. Omne autem quod adinpletur, exinanitur. Christus autem et exinanitus est vel ipse se exinanivit et rursus recuperatis omnibus per mysterium salvatisque animis universis adinpletur in omnibus. Ideo ergo plenitudo est. Sed sic locutus est Paulus ut diceret ecclesiam corpus eius esse cuiusque plenitudo est, inquit, et plenitudo eius est qui omnia in omnibus adinpletur. De duobus his verbis, plenitudine et capacitate, in aliis libris a me et distinctius et plenius explicatum est: quemadmodum deus plenitudo, tantum plenitudo, quemadmodum Christus et capacitas et plenitudo. Haec omnia ad magnificentiam Christi et ad potentiam dicta hoc agunt, hoc probant, nihil ultra accipiendum, nihil extra sentiendum, ac propterea errare Ephesios, si quid praeterea adiungant et ex doctrina vel Iudaeorum vel mundana adsocient. Unde ad eosdem nunc redit atque admonet iam in Christum receptos et Christum recipientes nihil aliud quam plenitudine Christum accipere debere.

2,1. *Et vos cum essetis mortui delictis et peccatis vestris,* 2. *in quibus aliquando ambulastis secundum saeculum huius mundi, secundum principem potestatis aeris, spiritus qui ⟨nunc⟩ operatur in filiis diffidentiae.* Totus hic sensus iungendus est et de Ephesiis quod in peccatis fuerint et de se ipso quod Paulus in desideriis carnis et consiliis carnalibus fuerit, his, inquam, omnibus iungendum est illud quod deus, *qui dives est in misericordia,* salvos omnes fecerit et ipsum Paulum et Ephesios.

19, 163 in aliis libris] *cf.* Cand. I 11, 17 sq.; adv. Ar. I 13, 17 sq.; I 24, 44 sqq.; I 37, 20–33; IV 29, 12 sq.

1, 7 sq. Eph. 2, 4 sq.

19, 159 salvatisque *Mai* salvatis quae *O* universis *(ex* -as*) O*c **164** distinctius *(ex* -ctus*) O*c **165** plenitudo² *exp. Mai*

1, 3 nunc *add. Frede (cf. infra 31.46.47)* **7–17** omnibus *usque* peccata *O*² *in mg.*

Sic enim concludit: *cuius gratia estis salvi facti,* cum ambularetis mortui delictis. Et vos cum ambulaveritis *mortui delictis et peccatis vestris.* Frequenter monui mortem duplici modo accipi, illam unam notam cum fine vivendi in mundo anima separatur a corpore, aliam cum in ipso corpore constituta, desideria carnis agit atque in peccatis vivit. *Vos,* inquit, *cum essetis mortui,* et designavit mortis genus: *delictis et peccatis vestris in quibus aliquando ambulastis secundum saeculum huius mundi.* Ostendit quae sunt peccata, scilicet desideria, in mundo et de mundo, divitiarum vel voluntatis vel scientiae mundanae vel religionis de mundo et cetera huius mundi quae animam perdunt errantem a scientia veritatis. Quod autem dixit *saeculum huius mundi,* sunt enim et superiora et illa saecula aeterna quae, quomodo intellegantur et quam significantiam habeant, aliis a me libris est explicatum; saeculum huius mundi autem omnis regio mundana vel omnis mundus, in mundo motus rerum tempus faciens et involvens. Non eodem modo saeculum in aeternis est; esse autem aeternorum saecula etiam Paulus declaravit et omnes prophetae, si quidem dicitur et frequenter dicitur *benedictus deus in saecula saeculorum.* Etenim saeculum finitur, saecula autem saeculorum et de aeternis et in aeternum sunt.

Secundum principem potestatis aeris, spiritus qui nunc operatur in filiis diffidentiae. Qui ambulat secundum saeculum huius mundi ambulat secundum principem potestatis aeris qui est spiritus filiorum diffidentiae. Cum duo sint lux et tenebrae, veritas et falsitas, bonum et malitia, non ita ut ex aequo sint (neque enim fas est aliquid deo vel per contrarium conparari), sic accipiamus et spiritus, unum fidei, alterum diffidentiae. Spiritus satanas et eius diabolus hic substantiam de aere habet, id est de hyle atque materia, et potestatem in ipsa materia vel in eos qui materialiter sentiunt. Est ergo ille princeps eius potestatis quae in aere est, id est in materia, qui

---

1, 21 dixit *Mai* dixi *O* **32.34** diffidentiae *Mai* differentiae *O*

princeps spiritus est, sed, ut dixi, materiae atque in materiis nunc operatur, in filiis diffidentiae, id est eorum animos tenet et ibi dominatur. Ergo qui vivit secundum saeculum huius mundi, vivit *secundum principem potestatis aeris, spiritus qui nunc operatur in filiis diffidentiae.* Est autem lectio duplex: *spiritus nunc operantis,* et *spiritus qui nunc operatur.* Aeris autem vel principem vel spiritum materiae nos quidem diximus, ratio tamen vehemens illa est quod ipse est inter elementa princeps, aer scilicet. Nam et ignis aer agitatus est et aqua aer humectus est, terra aer siccus et solidus, qui si omnia secum habeat, ipse est chaos, id est tenebrae et materia tenebrarum. Ignis autem purior aether et caelum est, qui est aer agitatione succensus. Nam cum poeta ventorum describeret potestatem, qua possent omnia confundere nisi regerentur, in aerem dixit cuncta converti, si venti habeant liberam potestatem:

ni faciat, maria ac terras caelumque profundum
quippe ferant rapidi secum verrantque per auras.

Horum separatio singulorum mundi dispositio, sicut Moyses docuit, qui separavit aquas in principio per dei verbum, separavit et terram, separavit et spiritum. Ergo merito materiae spiritus aeris spiritus dicitur.

2,3. *In quibus et nos omnes aliquando conversati sumus.* Ne iniuriam Ephesiis faceret quia dixerat: *cum essetis mortui delictis ac peccatis secundum spiritum aeris ambulantes,* adiunxit etiam se et ceteros ut aliquando conversati omnes sint secundum hanc vitam quam subiungit:

In desideriis carnis nostrae facientes voluntatem carnis nostrae et consiliorum. Haec sunt circa quae habet princeps

---

1, 58 sq. Verg., Aen. 1, 58 sq. **60 sq.** Moyses docuit] *cf.* Gen. 1, 2–8

1, 51 qui si *(ex* quis*)* O^2 **54** succensus *Hadot 138* successus *O* succussus *Mai*

3, 3 ac *Mai* a *O*

potestatis aeris operationem, sed in filios diffidentiae, ut desideria carnis habeant, faciant carnis voluntatem et consilia carnis, quae qui abiecerit iam deum et cognoscit et sequitur nihil de carnis operibus cogitans.

Et eramus naturales filii irae sicut et ceteri. Quoniam et consiliis carnis et ex desideriis vivebamus, eramus, inquit, filii irae naturales, id est secundum naturam carnis geniti et materiae; ipsa enim natura est. Non enim divinam naturam dicimus, sed eam quae mundana est, et ubicumque nasci est, ibi natura dicitur. Ergo in superioribus, quia ingenita sunt omnia, et cum dicuntur quaedam genita, quodam mysterio intelleguntur genita, non eo modo quemadmodum in mundo; ubi enim est natura, ibi generatio. Generatio autem est cum ab eo quod non fuit, aliquid esse incipit, aut ab eo quod aliter fuit, aliud esse incipit, sicut de semine homo vel virgulta alia de semine ceteraque alia animalia. At vero in aeternis, quoniam quaecumque illa divina sunt, quasi quadam discretione apparere incipiunt, ideo veluti generata dicuntur, quoniam tamen eadem virtute sunt et eadem substantia qua fuerunt, idcirco ut generata non sunt. Neque enim, cum deus omnia fecerit, non ea quae aeterna fecit ex aeternis, ut habuit, sed tantummodo veluti separavit et singula constituit; quae quanta et qualia sint aliis libris intellegimus. Nunc vel Christum vel angelos vel animas ceteraque omnia, quae aeterna sunt, in aeternis quasi genita accipimus, cum longe aliter generatio sit quae in mundo est. Ergo *eramus,* inquit, *naturales filii,* id est per naturam facti. Sed filii cuius? Non dei, sed irae; ipse enim adversarius, qui est ira, nos ex materia sibi vindicaverat. Sic, inquit, eramus nos filii irae, sicut ceteri. Sunt enim proprie filii irae qui ex hoc mundo sunt, de quibus dixit *sicut ceteri,* ut nos, qui ex illo mundo sumus male viven-

---

3, 30 aliis libris] *cf.* ad Cand. 4–11; adv. Ar. I 26, 30–35; I Cor. 15, 40

3, 13 vivebamus *Locher* viventibus *O* viventes *Mai* **20** ibi *Mai* ubi *O*

tes, id est secundum carnem, viveremus quasi filii irae, quemadmodum vivunt filii irae, hoc est *sicut ceteri.*

2,4. *Deus autem, qui dives est et in misericordia, propter multam caritatem suam miseratus est nos.* Vere enim divitiae magnae sunt dei circa misericordiam. Cum enim nos peccatis nostris alienos fecissemus a deo, cum essemus ex superiori mundo, ille gratia sua donans peccata, indulgens etiam delictis, nos sibi redemit per filium suum, cui cum non pepercit ut nos liberaret, magnae sine dubio sunt eius divitiae, magna etiam caritas. Quantum enim est amoris eius in nos, cum filium suum propter nos exinanivit ut nos redimeret passione sua! Haec igitur caritas.

2,5. *Et cum mortui essemus peccatis, convivificavit nos in Christo.* Haec, inquit, est caritas, haec sunt divitiae, ut cum substantia ex aeternis nobis esset et cum mortui essemus peccatis, redimeret nos per passionem Christi et salvos faceret. Quoniam autem passio Christi mortificatio est peccatorum, resurrectio autem Christi resurrectio est nostra, ait: *convivificavit nos in Christo,* id est ad vitam aeternam restituit, sed per Christum.

Cuius gratia estis salvi facti. Conclusit, quod maxime necessarium et ad omnes et ad Ephesios fuit, ut nihil extra Christum accipiamus, si quidem cuius gratia salvi sumus. Ergo et vos, Ephesii, gratia Christi salvi facti, nihil extra accipere, nihil in religione et fide habere debetis.

2,6. *Et simul suscitavit et simul conlocavit in caelis.* Hoc sanctum plenumque mysterium est, et fidem habeamus in Christo non nos nunc mereri suscitationem vel regna caelestia, sed cum Christus suscitatus, tunc nos suscitatos. Hoc

---

4, 9 dixerit] *cf.* Rom. 8, 32

4, 4 fecissemus *Mai* fecisset *O*

5, 5 sq. mortificatio *usque* Christi O^2 *in mg.*

6, 1 caelis *O* caelestibus *suspicor (cf. infra 5 et 7)* **2** et] ut *Mai*

enim ait *simul suscitavit,* item *et simul conlocavit in caelestibus.* Cum enim conlocavit Christum, simul conlocavit etiam eos qui in Christo sunt et erunt in caelestibus.

2,7. *Ut ostenderet in saeculis supervenientibus superabundantes divitias gratiae suae, in bonitate super nos, in Christo.* Non enim nobis reddidit meritum, quippe cum non haec meritis nos accipimus, sed dei gratia et bonitate. Suscitavit ergo nos simul in Christo causa bonitatis suae et gratia quae est in Christo ut ostenderet futuris saeculis et supervenientibus divitias suas. Quas divitias? Gratiam bonitatis super nos. Sed omnia haec, ut saepe monet et ego insinuo, *in Christo.* Ibi est enim omne mysterium resurrectionis et nostrae et omnium. Per Christum enim reconciliantur omnia; ipse enim ianua est, ipse resurrectio, ipse vita et ad patrem via.

2,8. *Nam gratia salvati estis per fidem.* Explicavit aperte quod a nobis fides debeatur, tantum autem debetur ut credamus in Christo. Quod si ita solum hoc nostrum est, non merito nostro salvi sumus, sed dei gratia. Denique sic adiungit:

Et hoc non ex vobis, dei donum est; 9. *non ex operibus, ne quis forte glorietur.* Quod salvi sumus, gratia, inquit, dei est; ita et vos Ephesii, quod salvi estis, non ex vobis, dei donum est, neque ex operibus vestris, sed dei gratia est et dei donum est, non merito vestro. Aliud esse opera, aliud meritum nostrum: unde separavit *non ex vobis,* dicendo *non ex operibus*; praeter opera etenim, quae quotidie praebenda sunt in officiis in pauperes et cetera benefacta, sed etiam cum esse possit meritum ex officio et religione, ex castitate, ex abstinentia, non enim neque operibus vestris potest*** [opera ista sunt]. Ideo utrumque conclusit *non ex vobis, neque operibus,* et

---

7, 10 sq. *cf.* Ioh. 11, 25; 14, 6

7, 2 gratiae *Souter 12* gloriae *O* **8** ibi *Mai* ubi *O*

8, 9 merito vestro *O prob. Hadot 138* meritum vestrum *Locher* **14** non enim neque *reduplicatio supervacua negationis (cf. in Gal. 1, 12, 19) ante* operibus *add.* ex *Locher* *lac. indic. Locher* opera ista sunt *seclusi*

adiecit *ne quis glorietur.* Nescio quomodo enim, qui operibus suis redditum meritum putat, suum vult esse, non praestantis, et haec iactatio est.

2,10. *Ipsius enim figmentum sumus, creati in Christo.* Ipse enim mysterio quodam nos finxit et formavit in Christo ut cum illo resurgeremus, cum illo heredes esse possemus credentes in Christo.

In opera bona quae paravit deus. Paravit, creavit, formavit in Christo deus *in opera,* inquit, *bona,* scilicet quae futura sunt, an haec quae nunc hic agimus? Sed et sive quae futura sunt intellegamus sive quae nunc sunt, bona utique sunt, testes in Christo sunt. Et videri potest de praesentibus dixisse operibus, quippe cum ita subiungit:

Ut in illis ambulemus 11. *memores.* In ipsis, inquit, operibus, ut iam eodem modo vivamus et eadem opera faciamus quae bona sunt, quippe iam figmento suo deus nos creavit in Christo, et simus memores ac propterea fidem servantes, in ipsis iam operibus ambulemus.

Et vos qui aliquando eratis gentes in carne. Utique quia dixit *ambulemus,* adiecit: et vos utique ambuletis in bonis operibus quae paravit deus; *vos,* inquit, *qui aliquando eratis gentes in carne,* id est gentiliter sentiebatis et propterea carnaliter, id est carnis desideria facientes, cui contrarium illud est esse in Christo, id est spiritaliter vivere et omnia secundum spiritum cogitare. Hoc frequenter exposui. Utique illud est de deo cogitare, in deo spem habere, ad deum animum tendere, patrem cognoscere, viam aeternitatis nostrae Christum credere, per eius resurrectionem nos resurrexisse.

Qui dicimini praeputium ab ea quae dicitur circumcisio in carne manu facta. Vos, inquit, eratis gentes in carne qui ab his qui circumcisi sunt, id est Iudaeis, quae circumcisio manu facta est, ab hac igitur circumcisione, id est a Iudaeis, vos dicimini praeputium, id est qui circumcisi non estis. Cum

---

10, 14 et] ut *Mai* **26.30** dicimini *Mai* dicemini *O*

autem dixit quod circumcisio, quae manu facta est, vos praeputium nominat, intellegi voluit non esse a deo datam circumcisionem quae manu facta est, sed esse alteram circumcisionem quae mentis est et desideriorum omnium et peccatorum omnium ut vere mundum a se circumcidat et separet desideria carnis universa. Quid enim prodest carnem circumcidere, cum magis vitium omne per animos crescat ex carne? Illa igitur quae ex carne peccata sunt, circumcidenda sunt, et haec circumcisio non manu facta erit, sed anima et spiritu. Hoc autem ideo dictum ne pudeat illos quod praeputium dicuntur; non enim aut [ex] hoc extra religionem dei est aut vere dicitur, quippe cum a Iudaeis cum dicatur, id est ab ea circumcisione quae manu facta est, cum melior sit et verior circumcisio quam fecerit anima et spiritus, circumcidens carnis cuncta peccata.

2,12. *Quoniam eratis illo tempore sine Christo.* Cum enim gentes eratis, utique sine Christo eratis. Itaque semper Christus, sed quicumque receperit Christum, in eum sumpserit fidem, tunc quasi circumcisus est et tunc erit in circumcisione, sed non manu facta. Ergo ideo praeputium eratis, quoniam non eratis cum Christo. Et hoc adiungit: non eratis veri Iudaei, *alienati a conversatione Israel.* Vera enim eius conversatio, si secundum spiritum sentiamus et secundum spiritum vivamus et Christo circumcidamur a carnalibus desideriis.

Et hospites testamentorum, promissionis eorum spem non habentes et sine deo in hoc mundo: hoc est gentes eratis; et quia nihil agebatis cum Christo et eratis sine Christo, idcirco, inquit, non eratis in conversatione Israel, idcirco hospites eratis testamentorum, id est alienati testamento. Quid est testamentum? A promissione testamentorum; hoc est *promissionis eorum* quae deus promiserat per testamenta sua, id est

---

10, 32 nominat *Mai* nominatur *O* datam *Mai* data *O* **41** ex *om. Mai secl. Locher* **42** cum² *O (cf. supra 1, 3, 11 et in Gal. 4, 14, 8)*

per prophetas. *Spem non habentes*: scilicet promissionis eorum spem non habentes. Cum enim essetis sine Christo non vobis promittebatis spem promissionis eorum testamentorum, quippe cum ab his hospites essetis et alieni et essetis *sine deo,* id est sine Christo. Sic enim dixit: cum essetis sine Christo. Ecce et hic deum Christum appellavit. Deinde potest intellegi *sine deo,* quia ex Christo deus est. Eratis autem *in hoc mundo* sine deo. Sine deo vivit et hospes est *** et a promissis testamentorum et alienus a vero Israel cui caelum et regna caelorum promissa sunt in aeterna vita et dei gloria.

2,13. *Nunc autem in Christo vos, qui aliquando longe eratis, facti estis prope in sanguine Christi.* Omnis oratio quae exhortationem tenet post generalem disputationem, revocat sententiam ad eos ad quos epistolam scribit, ad Ephesios scilicet. Ergo, inquit, vos quoque qui aliquando longe eratis, id est gentiles, nunc autem in Christo facti estis quemadmodum prope in sanguine Christi, quoniam non opera nostra neque Ephesii sua prope sint et in Christo sint, sed sanguine, inquit, Christi. Et exponit quid illud est quia per sanguinem Christi in Christo sumus, per fidem tamen.

2,14. *Ipse est enim pax nostra.* Per mysterium etenim eius reconciliati deo sumus et iam non alieni neque adversarii. Cum enim alios colebamus et idolis serviebamus, quasi bellum habebamus cum patre, id est cum deo. At medius Christus mysterio suo et passione reconciliavit nos in se. Ergo *pax nostra, qui fecit utraque unum et medium parietem maceriae solvens, inimicitias in carne sua,* 15. *legem mandatorum in decretis evacuans.* Pax, inquit, nostra Christus est, quem et alibi mediatorem appellat. Ipse enim se interposuit inter divisa regna, cum animae a dei fonte natae in hoc mundo teneantur

---

12, 25 est *add. O*2 *lac. indicavi* **26** alienus *Souter 13* alius *Mai* **27** dei *Mai* deo *O*

13, 8 ephesi *O*

14, 7 legem *Mai* lege *O*

vel tenerentur et intercederet medius paries, quasi saeps ac maceria, per inlecebras carnis et mundanas cupiditates. Christus mysterio suo et cruce et passione et disciplina medium istum parietem solvit, id est vincens et carnem et vincendam docens et mundi cupiditates solvens ac solvendas docens, medium parietem sustulit. In carne tamen, inquit, sua inimicitias utique solvens. Ergo non nostri laboris est et, quod saepe moneo, ut nos solvamus, sed sola fides in Christum nobis salus est. Ille enim solvit omnes inimicitias in carne sua. Item solvit et legem mandatorum, in decretis evacuans eam, ut non per opera neque per sabbata (ipsa enim decreta sunt in lege ipsaque mandata), non, inquam, per huiusmodi praecepta observationum, quae carnaliter intellecta sunt, evacuavit Christus. Quibus evacuatis, medium quod intercesserat sublatum est, nec animae iam impediuntur quasi obice mundo, id est cupiditatibus mundanis et intellectibus et desideriis scilicet carnalibus, ⟨ne⟩ videant deum, cognoscant, sequantur, etiam cum eo iuncta sint. Hoc enim docet:

Ut duo conderet in semet ipso in uno novo homine faciens pacem. Dixi quos duo: animas et superiora illa, aeterna scilicet et spiritalia. Quo ipse salvator, qui spiritus est et sanctus spiritus, in animas descendit, iunxit duo, spiritalia et animas, quo ipsas animas spiritales esse fecit et condidit *in semet ipso in uno,* inquit, *novo homine.* Novus autem qui est homo? Spiritalis, vetus enim animalis est et exinde carnalis. *Faciens,* inquit, *pacem,* id est discissis et separatis et pugnantibus, id est animis ad terrena dilapsis et terrena sequentibus et idcirco repugnantibus his quae caelestia sunt et spiritalia; pacem, inquit, fecit, dum reconciliavit spiritalia et deum, ut iam unum animae sentiant, unum colant, unum sint, scilicet spiritales.

14, 15 solvendas *Mai* solvenda *O* **21 sq.** *aliter interpun. Locher* **27** ne *add. Mai*

2,16. *Et ut exhiberet et reconciliaret ambos in uno corpore deo.* Iungens, inquit, ut diximus, et animas et spiritum, pacem fecit ut exhiberet coniunctos duos illos quondam separatos et reconciliaret deo. *In uno,* inquit, *corpore,* id est ut ipsa anima iam spiritus cum esset et ipse spiritus cum iam animam sibi vindicaret, esset unum corpus quod fuerat antea separatum. Sed hic corpus accipiamus, id est copulationem, ut substantiam unam, quod est caeleste corpus et in aeternis. Corpus quomodo dictum est de domino nostro Iesu Christo? Quod corporalis substantia est Christus corporalisque maiestas.

Per crucem interficiens inimicitias in semet ipso. Hoc actum est mysterium crucis, ut in poenam tollerentur omnia quae inimica sunt animis et spiritui nostro, id est desideria mundana, carnis cupiditates ipsaque caro quodammodo corrupta atque vitiosa. Per crucem ergo Christus interfecit inimicitias, id est omnia adversa animis. Et ubi interfecit? *In semet ipso.* Ideo enim adsumpsit carnem ut in semet ipso vinceret carnem et sic per carnem carni prodesset, interficiendo corruptionem carnis et per resurrectionem adsumendo puram atque aeternam carnem atque omne corpus deitatis, cum omnia spiritus fiant, sicut multis locis et Paulus docet et res ipsa manifesta est. In quo etiam illud, quod ubique ostendamus velim, quia dominus noster Iesus Christus istam ipsam quodammodo carnis et mundi pugnam vicit, superavit. Nostrum paene iam nihil est, nisi solum credere qui superavit omnia. Haec est enim plena salvatio, Christum haec vicisse, Christum ideo in cruce sublatum esse, Christum ideo resurrexisse ut nobis in eum credentibus salus, aeternitas et caelorum gloria pararetur.

2,17. *Et veniens evangelizavit pacem nobis qui longe et pacem his qui iuxta.* Omnem actum et adventum domini salvatoris per ea quae geruntur et gerenda sunt exprimit. Adventus

---

16, 2 diximus *Mai* dicimus *O*

enim domini evangelizavit pacem, id est ut reconciliarentur homines totusque mundus per animas in deum respiciens nihil adversi sentiret, haberet pacem. Quod autem dixit quod deus, id est salvator, veniens evangelizavit, omne quicquid bene et bonum pronuntiat evangelium dicitur. Deum enim nuntiare et deum, ut cognoscatur, docere et in deum conversionem nuntiare evangelizare est. Et hoc est evangelizare pacem, ut non discordantibus animis et errore depravatis, dum servimus vel hylicis potestatibus, bellum quodammodo geramus in deum. Hoc est, inquam, pacem evangelizare. Rursus quod dixit et *qui longe* et *his qui iuxta* ad id referendum quod est Iudaeis et gentibus. Namque iuxta sunt Iudaei scilicet, longe autem gentes. At vero quoniam ipse salvator accepit evangelium ut in gentes pronuntiaret deum, primo illud posuit, ut vere etiam Christus adveniens his pronuntiaret pacem, qui longe sunt, id est gentibus sicut multis rebus ostenditur. Nam et meliores filii dicuntur qui ex gentibus ad credulitatem veniunt quam ex Iudaeis. Verumtamen, ne et illis negaretur, adiunctum et *his qui iuxta* sunt.

2,18. *Quoniam per ipsum accessum habemus utrique in uno spiritu ad patrem.* Utrique, ut dixi, et Iudaei et gentes per ipsum Christum habemus accessum ad patrem. Sed quomodo? *In uno spiritu.* Spiritus enim qui Christus est, dum in ipsum credimus, in nos inlabitur et deum sentimus et deum cognoscimus et deum colimus. Ergo in ipso spiritu ad patrem ut venire possimus, per Christum utrique venire poterimus. Itaque Iudaei, nisi per Christum, ad patrem venire non possunt, quemadmodum et gentes nullo modo alio extrinsecus vel idolo vel potentia vel qualibet, ut ipsi nominant, maiestate.

17, 6 adversi *Mai* adversis *O* **9** deum[1] *O* deus *Mai Locher* ut cognoscatur docere et in deum *add. in mg. O*[2] **18** posuit *Mai* potuit *O*

18, 9 modo *del. O*[c]

2,19. *Ergo et iam non estis hospites et incolae, sed estis cives sanctorum et domestici dei.* Concludit ad speciem, Ephesiorum scilicet, quod non sint et iam alieni neque incolae neque hospites. Qui enim peregrinantur a deo, quoniam in dei operibus manent, id est in mundo, hospites et incolae sunt ut possent esse domestici. Etenim si et daemonibus vindicabuntur, postea credentes et sequentes deum sunt domestici, sed in mundo. Nunc autem qui non credunt, hi hospites sunt et incolae. Porro quod concludit ad Ephesios, si qui deum crediderit et per Christum se ad deum pertinere cognoverit, neque hospes neque incola est; estis ergo, inquit, Ephesii, *cives sanctorum et domestici dei.* In unam enim civitatem, id est aeternam illam superiorem divitiarum, quam Hierusalem vocant, conveniunt omnes et sunt cives sanctorum et dei domestici. Quoniam in eadem civitate deus veluti rector et dominus et princeps est, iidem ergo domestici dei. Quid autem intellegamus *cives sanctorum*? Quasi aliud erunt isti qui cives dicuntur et aliud sunt sancti. Quod si ita est, qui sunt sancti et qui cives? Intellegendum puto sanctos posuisse apostolos et prophetas et ceteros, qui deum aut passi sunt aut viderunt, hoc est qui inhabitante in se spiritu divina locuti sunt aut praesentem aliquo modo viderunt; aliquo modo dixi, vel per carnem, vel per spiritum, ut Abraham, ut apostolus, ut ceteri hi per carnem, et per spiritum, ut omnes apostoli. Hi ergo sancti sunt. Qui autem credunt in Christum sine horum aliquo cives sunt sanctorum et domestici dei.

2,20. *Superaedificati supra fundamentum apostolorum.* Satis ipse declaravit aliud esse sanctos, aliud cives, si quidem superaedificatos dixit istos supra fundamentum apostolorum, id est ut praecepta vel observare debeant vel ad dei cognitionem vel ad cultum ac religionem. Iesus Christus et praecepta

---

19, 1 et^1 *del. O*^{c} *(cf. Gori, «Orpheus» 1982, 108)* **3** et iam *O in* etiam *corr. O*^{c} **6** possint *Mai* **6 sq.** vindicabuntur *conieci (cf. supra 2, 3, 36)* indicabunt *(an* iudicabunt*?) O* **8** hi *ex* qui *vid. corr. O*^{1}

eius fundamenta sunt apostolorum, quae fundamenta superaedificationem habent iam ex vita et ex moribus et ex genere vivendi et disciplina. Primum tamen fundamentum est ad vitam, cetera ad exornandum et exaedificandum. Primum, inquam, fundamentum est Christum credere et in eo spem habere et in deum fidem mittere. Hoc autem docent apostoli et hoc est fundamentum *et prophetarum,* bono ordine secundum illud quod supra divisi ut sanctos dicerem et eos qui viderunt et eos qui spiritum toleraverunt. Viderunt enim apostoli, spiritum habuerunt prophetae. Secundum igitur praecepta apostolorum et prophetarum, quae praecepta Christi, est adnuntiatio et est fundamentum totius et aeternitatis et spei. Superaedificati estis, inquit, *in ipso angulari lapide Iesu Christo.* Omnis medietas inter duo semper posita, haec duo aut iungit aut separat. Sed ubi separatio est animis, ibi mundus φραγμὸς dicitur, id est maceria. Ubi autem iunctio animis, Christus est et lapis dicitur angularis, quoniam vere angularis lapis et is est qui in primo conlocatus est, vere angulo fundamentum positum duobus lateribus iungit. Hunc lapidem ἀκρογωνιαῖον appellavit. Non enim tantum angularis, sed qui primus et summus est, unde incipit fundamentum anguli, qui duo iungit et copulat et unum reddit. Etenim duo, sicuti diximus, vel superiores animas quae etiam cum Christo fuerunt et istas quae hic sunt sanctae et mysteriis Christum habentes vel ipsas illas omnes Christi animas, etiam gentium animas, quae iunguntur illo angulari lapide Iesu Christo.

2,21. *In quo structura compacta in templum sanctum in domino.* Omnes enim animae conlectae omnesque homines spiritaliter redditi per Christum struuntur ubi deus inhabitet quasi templum sanctum, ut, cum in omnibus inest Christus et cum est in Christo deus, omnes templum sint per Christum dei.

20, 8 sq. ad vitam O^2 *in mg.* **9** ad^2 *Mai* et *O (cf. infra 4, 1, 49 app. ad loc.)* **20** animis *add. in mg.* O^2 ibi *Mai* ut *O* **25** αχρογωνιον *O*
21, 3 spiritales *Mai*

2,22. *In quo et vos coaedificamini in habitaculum dei in spiritu.* Ut saepe docui, ad speciem, id est ad Ephesios, rem vocat, ut et ipsi aedificati in eodem angulo sint, id est in spiritu Christi, ut et ipsi habitaculum sint dei, magna autem moderatione ut exhortatio fieret. Non enim iam factos dicit, sed adhuc aedificari. Deest enim illic et idcirco admonet et hortatur. Et cum illos habitaculum dei in spiritu dicat, utique quid agit aliud nisi ut aliud quodlibet et excludat ex animis solumque Christum ibi animas coaedificare adhuc dicat ut templum fiant dei?

3,1. *Huius rei gratia ego Paulus vinctus Christi pro vobis gentibus,* 2. *si tamen audistis dispositionem dei gratiae.* Supererat ut, cum de rebus locutus esset quod spes omnis in Christo, sic et spiritu coaedificentur omnes ut sint habitaculum dei, supererat, inquam, ut id doceret quis ipse esset, an ipse inpleret coaedificationem per evangelium, daretque rationem auctoritatis suae ut ei crederetur. Hoc igitur adiungit: *huius,* inquit, *gratia,* id est ut habitaculum dei in spiritu aedificemini. Non enim tantum Ephesiis istud, sed omnibus dictum audiatis. Denique pro vobis, inquit, gentibus vinctus Christi Paulus. *Vinctus,* aut adsociatus ad evangelium Christi aut qui multos labores et poenas tolerem et pro vobis tolerem, adnuntians Christum et sim vinctus Christi, qui adnuntiando Christum vinciar, sed propter vos. Id ut probare videretur se pro gentibus vinctum esse Christi, adiecit mysterii erga se habiti fidem: *si tamen,* inquit, *audistis dispositionem dei gratiae,* id est si est cognitum vobis quae dei gratia disposita sit, id est quomodo per me evangelium ordinatum sit ut adnuntietur deus per Christum et Christi virtus, quae virtus dei est.

1, 12 *bis* tollerem *O* habenti *O* habendi *Souter 13* **14** probare *Mai* probaret *O* **15** habiti *Mai* **16** dispositionem *Frede (cf. supra 2)* dispensationem *O*

Quae data est mihi in vos 3. *secundum revelationem.* Etenim, sicut ipse Paulus multis locis memorat, non ab hominibus neque per homines mysterium accepi aut didici, sed revelata illi cuncta sunt. Hoc enim dixit, gratiam sibi datam, sed per revelationem. Quo in loco intellegi licet Christianum ex revelatione fieri posse et maxime fieri. Electus quidem est et vas electionis dictus est Paulus, verumtamen, quia dei potentia omnibus modis gratiam suam ministrat, intellegamus esse istam legitimam mandatorum salvatoris disciplinam, uti renascatur homo per spiritum et aquam et sic Christi spiritum recipiat. Sed id et ab hominibus et per homines. Istud vero quod Paulo provenit, per dei gratiam et revelationibus provenit. Quamquam hoc, ut aestimatio nostra est, meruit solus, tamen, ut dixi, revelatio dei eiusmodi aut alio simili modo per dei gratiam fieri potest. Unde non est abnegandus Christi a gratia cui revelatio per Christi gratiam data sit ut spiritu conpleretur et Christi cognitione per revelationem habita deserviret.

Notum mihi factum est mysterium, sicut antescripsi in modico, 4. *Prout potuistis legentes intellegere prudentiam meam in mysterio Christi.* Et hic quoque admoneo revelationibus posse cognitum esse mysterium Christi; et licet circa Paulum et electionem domini videatur inpletum, tamen quoniam electio domini libera est, esse etiam circa alios potest ut non ab hominibus neque per homines fiat cognitio vere et pleneque deitatis. Magna quidem et unica dignatio et fortassis ex parte, quod fiat hodie, concedatur. Etenim cum ipse dixerit si

---

1, 21 multis locis] *cf.* Gal. 1, 1; 1, 11 **25 sq.** *cf.* Act. 9, 15 **46** *cf.* I Cor. 14, 30

1, 39 legentes *Mai* intellegentes *O* **41 sq.** et electionem] ex electione *ap. Hadot, Marius Victorinus 298, adn. 80* **44** vere et pleneque *cf. Gori, «Orpheus» 1982, 108* verae plenaeque *Mai Locher* et verae plenaeque *ap. Hadot, Marius Victorinus 298, adn. 80*

propheta aliquis et de eodem alius sibi revelatum dixerit sedeat et cognoscat qui prophetat ut audiatur is qui sibi revelatum dicit, ergo et revelari potest et, quod in parte, eodem modo etiam in toto. Etenim mysterium domini et dei voluntas in omni potentiam suam extendit, et illum posse omnia et velle quae potest accipere debemus; sed haec alterius quaestionis sint. Nunc revelatum sibi mysterium et notum dixit Paulus, id se scripsisse Ephesiis, id est ipsum mysterium, non revelationem, sed quod revelatum est, hoc est mysterium. Scripsi, inquit, sed in modico, et ut potuistis, inquit, legentes intellegere, in quantum potuistis, prudentiam meam, in mysterio Christi prudentiam. Scientiam posuit non illam quae praevidet sua potentia quae sunt, quae futura sunt ratiocinando invenit et conprehendit. At hic scientiam *prudentiam* nominavit. Non enim per prudentiam consecutus, sed postea quam consecutus est, habere coepit prudentiam. Denique *prudentiam,* inquit, *in mysterio Christi,* id est in eo quod percepi, quod mihi revelatum est, quod mihi notum factum. Quae est autem in eo quod doctus sis prudentia? In eo quod tibi revelatum est vel memoria vel scientia vel intellegentia. Haec enim sunt partes prudentiae; ita et locus prudentiae est et tamen non per prudentiam mysterium consequi possumus, sed per revelationem.

3,5. *Quod aliis generationibus non fuit notum filiis hominum.* Potest hoc ad prudentiam argumentum esse, uti deo revelatum illi sit quia prudens erat et percipere poterat revelationem, mysterium, et solus meruit propter prudentiam mysterium nosse quod aliis generationibus notum non fuit filiis hominum. Quid est *aliis generationibus*? Id est ante meis temporibus. Generationes enim, sicuti in evangelio lectum est,

---

5, 7 *cf.* Matth. 1, 1–17

1, 52 sed *conieci* et *O* **53** et notum *conieci* et nos cum *O* **66** haec *O* hae *Mai*

quasi per homines tempora. Nulli, inquit, eorum qui ante me in generatione fuerunt filii hominum, nulli, inquit, notum fuit de mysterio. Quod sit mysterium, quod revelatum sibi et notum factum Paulus dicit, saepe locuti sumus. Adiciendo autem *filiis hominum* ostendit fortasse mysterium illud, antequam Paulo revelatum est, fieri potuisse ut revelatum sit angelis, id est non filiis hominum, *sicut nunc revelatum est sanctis eius apostolis.* Plene mysterii concordiam quod unum sit atque idem, quod sibi revelatum est et apostolis, docet. Ne discordet et non idem videatur esse per praesentiam Christi traditum apostolis quod ipse sibi per revelationem traditum dixit, coniungit id sibi revelatum quod sanctis apostolis. Parum est *apostolis,* adicit *et prophetis in spiritu* acute et vehementer. Etenim propheta qui mysterium locutus est, in spiritu illi revelatum est. Mysterium ipse non scivit, quoniam dixit filiis hominum revelatum non fuisse neque notum mysterium. Fuit autem notum et prophetis, qui filii hominum sunt; adiunxit *notum,* sed *in spiritu,* id est cum afflati spiritu mysterium loquerentur. Ipsis tamen non notum fuit.

3,6. *Esse gentes coheredes et concorporales et participes promissionis eius in Christo per evangelium*: hoc est quod sibi mysterium notum factum esse dixit simulque etiam sanctis apostolis et prophetis in spiritu, quod et gentes coheredes sunt in Christo et concorporales, id est eiusdem quasi corporis, quod saepe ita memorat ut omnes animas sanctas et liberatas et Christi spiritu iunctas unum corpus esse dicitur. Exinde ergo participes promissionis eius in Christo sunt etiam gentes. Non enim solus Israel, sed et gentes etiam, si quae in Christo per evangelium concorporatae fuerunt, participes promissionis: quod aeternam gloriam merebuntur, quod vitam, quod remissionem peccatorum et cetera quae et deus et salvator promisit sese sequentibus. Ergo omnes per evangelium promissionis participes in Christo sunt.

5, 11 *cf. supra* 1, 9, 1sqq.

3,7. *Cuius factus sum ego minister secundum donum [operationes] gratiae dei, quae data mihi est secundum operationem virtutis eius.* Minister, inquit, sum evangelii factus ipsius, per quod in Christo participes promissionis et gentes et Israel sumus, cuius evangelii ego minister, factus autem dono gratiae dei. Ubique enim non nos meritis nostris hoc accipere, sed gratia dei, memorat Paulus, ut dantis sit, non accipientis, quicquid gratiae datur. Quod autem adiunxit *secundum operationem virtutis eius,* et hoc quoque deo tribuit, ut si quid ego operer, virtus dei sit. Non enim in me mea virtus operatur, sed dei. Quomodo autem utrumque iungat et quod sequitur perspiciendum diligenter est. Adiungit enim:

3,8. *Mihi minimo omnium sanctorum data est haec gratia.* Si operatio iam agentis est et secundum operationem data est et gratia, meritum est prius operantis et sic gratia. Sed supra dixit secundum donum gratiae dei datam esse hanc gratiam et ut minister esset evangelii. Soli vero posterius data est, qua nunc operatur et operatur virtute dei et dicitur: propter operationem virtutis dei data est gratia. Quid igitur? Operatio ante gratiam data est an postea gratia data? Sed, cum dicitur operationem virtutis dei esse, iam data est gratia. Rursusque cum dicitur secundum dei gratiam factum ministrum esse Paulum, ante operationem intellegimus datum donum ut minister esset et donum dei esse et gratiam quod minister est. Iam ex accepta gratia ministri cum operetur, et illa gratia est ut operatio eius ex virtute dei sit. Ita ut minister esset, donum dei fuit; ut esset operatio dei virtus in eo, gratia dei fuit. Mihi igitur omnium sanctorum minimo haec data est, inquit, gratia.

7, 1 sq. operationes *exp. Frede* **2** operationem *Frede (cf. infra 8 et 8, 17)* operationes *O* **11** quod sequitur *conieci* quos sequitur *O* quid sequatur *Mai Locher*

8, 3 est *Mai* et *O* **11** *post* operationem *del.* illius O^c **12** dei *Mai* deus *O*

Quae illa gratia? *Secundum operationem virtutis eius inter gentes evangelizare.* Quid autem evangelizare subicit: non apostolorum *minimo,* sed *sanctorum* inquit, (sancti enim et fide et spiritu sancti sunt apostoli quibus mandatum est evangelium) *inconprehensibiles divitias Christi.* Quae enim aut divitiae tales esse possunt aut quemadmodum conprehendi divitiae quae sunt Christi, quae nos faciant dei filios, aeternam vitam tribuant, corruptionem omnem auferant, mortem ipsam interficiant, vitam aeternam dent, in caelis esse faciant, peccata donent omnia? Ergo magnae divitiae vel in tollendis malis indulgentia peccatorum et in dandis bonis et tantis bonis quae supra dixi et alia talia.

3,9. *Et inluminare omnes quae sit dispositio mysterii.* Ordo: data est mihi gratia inter gentes evangelizare et inluminare omnes. In qua re inluminare? *Quae sit dispositio mysterii.* Ut non solum mysterium evangelizent sed et inluminent, id est aperiant quae sit dispositio mysterii. Quod autem dixit *inluminare omnes,* tenuit et Israel et gentes. Accepit enim sine dubio in gentes evangelium, sed et Iudaei inluminari possunt, si sequantur, si oboediant. Quid autem sit dispositio mysterii exponendum est, quoniam inluminare se dixit Paulus. Sed id in sequentibus declaravit.

Absconditi a saeculis in deo. Data mihi, inquit, inter gentes est gratia omnes inluminare quae sit dispositio mysterii. Cuius mysterii? Quod absconditum est, inquit, a saeculis in deo. Quid est *a saeculis* et quid *in deo,* quid est *absconditum* et quomodo *absconditum,* breviter explicemus. A deo, qui pater est primus, genitus est Christus qui est lumen et ex lumine et deus ex deo, qui Iesus est, qui deus ex deo est. Nemo me velut

---

9,16 sq. *ex Symbolo Nicaeno apud* Hilarium, De synodis 84 (PL 10, 536 A)

8, 18–20 non apostolorum *usque* evangelium *transposuerunt post* gratia (16) *Wöhrer-Gaar ap. Hadot 139*

9, 9 exponendum *Mai* exponenda enim *O*

alterum deum dicere existimet, sed ita ordo loquendi flagitat: in hoc, inquam, Christo qui deus ex deo est, omnia perfecta sunt et per ipsum omnia, sed quod nunc necessarium est, in ipso omnia. Sic enim dictum: *et per ipsum et in ipso.* Si igitur in ipso omnia, quamquam per ipsum omnia, sed deus in ipso omnia, etiam hoc mysterium est et in ipso absconditum. Absconditum autem quibus? *A saeculis.* Christus enim unigenitus dei filius, et ab ipso reliqua creata sunt, id est per ipsum dei opera, in ipso operante, per ipsum. Omnia saecula igitur posteriora a Christo quippe a Christo facta. Nihil igitur ante Christum nec superiora ante Christum. Nullo temporis exordio Christus natus ex deo est. His igitur saeculis, id est ab his, in deo mysterium absconditum est ut suis temporibus reveletur dei filium Christum venire, carnem induere, succurrere, liberare hominem, donare peccata, in aeterna et caelestia tollere, iustificare et glorificare et cetera quae subiungit. In quo igitur mysterium hoc absconditum est? *In deo.* In quo deo? *Qui universa creavit.* Si enim per ipsum revelatum est mysterium, in ipso absconditum fuit. Fuit autem absconditum antequam veniret, revelatum est posteaquam venit. Quis iste est? *Qui universa,* inquit, *creavit.* Ergo creator licet deus accipiatur, sed per Christum tamen creator deus. Creator enim non convenit deo, sed convenit Christo et sic per Christum deo. Ille enim genuit Christum, Christus creavit omnia ipse deo operante et per se creante. Ita unum est quod creata sunt omnia et ab uno creata sunt, si quidem dei patris opera per Christum creata sunt omnia.

3,10. *Ut innotesceret principibus et potestatibus in caelestibus per ecclesiam multiformis sapientia dei.* Hoc est mysterium quod absconditum in deo, id est in Christo, quod postea reve-

---

9, 21 *cf.* Rom. 11, 36; Col. 1, 16

9, 31 venire *Mai* veniret *O* **41** ipso *Ω Mai Locher*

latum est non angelis, sed hominibus, neque tantum hominibus, sed omnibus principibus et potestatibus in caelestibus, et revelatum est per ecclesiam, quod scilicet per mysterium sapientia dei est. Cum autem dixit *principibus et potestatibus in caelestibus,* intellegi licet illis revelatum non esse quae adversae sunt. *In caelestibus* enim, inquit. Et quod dixit *per ecclesiam,* id est per membra dei omnia, per membra Christi et per omnem animam mysteriis eius indutam et in ipsum spem habentem. Ita quantum homini datum sit intellegi licet, si quidem non principes et potestates in caelestibus ipsi sapientiam dei hominibus declarant, sed per ecclesiam, id est per eos qui membra sunt Christi sanctificatione in fide, potestates et principes in caelestibus sapientiam dei cognoscunt editam esse per hominem. Discere et notescere etiam principibus mundi et potestatibus sapientiam dei facilis erit agnitio, si ubi homo sit et ubi habeat principium didicerit, cognoverit per prophetam Ezechielem, cum loquitur de Cherubim, in quo visio est sedentis, cuius est *** quemadmodum locus ipse certam expositionem desiderat. Breviter ergo mysterii omnes partes, quas nos supra diximus, tetigit dicendo *multiformis sapientia dei,* vel quod filium misit vel quod tanta maiestas servi formam suscepit vel quod tanta signa facta sunt vel quod promissa tanta sunt, indulgentia peccatis et promissio caelorum. Item aeterna vita et glorificatio et hereditas simul cum eodem Christo et eiusdem post mortem resurrectio et ipsa mors et cetera huiusmodi multiformis est sapientia dei.

3,11. *Secundum praefinitionem saeculorum quam fecit in Christo Iesu domino nostro.* Ex hoc apparet quid sit in deo absconditum esse mysterium, si quidem adiunxit: *secundum*

10, 20 sq. *cf.* Ezech. 10 **25** *cf.* Phil. 2, 7

10, 4 angelis *Mai* animis *O* **21** *lac. indic. Locher* **23** multiformis *Mai* multis formis *O*

praefinitionem saeculorum. Certis etenim saeculis determinatis atque conclusis apparere mysterium per praesentiam domini in quo absconditum mysterium fuit. Per ipsum enim revelari debuit in quo absconditum fuit. Hoc enim adiunxit: quam definitionem saeculorum fecit in Christo Iesu domino nostro, quo tempore appareret, quo tempore revelaretur mysterium, quo salus et liberatio ostenderetur.

3,12. *In quo habemus libertatem et aditum in confidentia per fidem ipsius.* Licet in mysterio praesentiae domini nostri Iesu Christi et redemptio facta sit et salus data, summa tamen et vere, si adtendamus, haec summa sola est, certe maxima, quod libertas nobis data est. Etenim pressi captivitate non valebamus per legem resistere, sicut ipse dicit quod nostra infirmitas corpore resistere non valeret. Venit igitur ut vinceret carnem et mortem per mortem, qua victa fecit possibile nobis esse quod inpossibile credebamus. Data ergo libertas est et datus ad confidentiam aditus per fidem ipsius, hoc est cum fidem in ipsum habemus. Monui et saepe monui eam esse ianuam liberationis nostrae, si in Christum credamus; mysterium enim eius liberavit nos, si eum sequamur. Tunc enim proderit nobis eius mors et eius resurrectio si fidem in eum habeamus, quod omnia propter nos et fecit et passus est. Confidamus ergo sicuti subiungit:

3,13. *Propter quod peto ne deficiatis in tribulationibus meis pro vobis, quae est gloria vestra.* Exhortationem quam debet omnibus, ut eos confirmatos redderet, in se revocavit. Propter hanc, inquit, causam, scilicet quia *mihi minimo omnium sanctorum data est haec gratia inter gentes evangelizare* et cetera, *propter quod,* id est propter istam causam, *peto ne deficiatis in tribulationibus meis.* Multum enim qui Paulum sequuntur fati-

---

12, 6 ipse dicit] Rom. 7–8 *(?)*

11, 4 etenim *Mai* est enim *O* **9** appareret *Mai* apparet *O*
12, 5 pressi captivitate *Mai* pressit captivitatem *O* **10** et *Mai* ut *O*

gari possunt in fide, cum audirent eundem Paulum tribulationes sustinere. Si enim ille qui praedicat, qui evangelizat, qui a deo electus est, multa tolerat, fatigatur periculis, laboribus multisque aliis tribulationibus, multum, inquam, deterrentur illi qui eum sequuntur et fidem paene non integram incipiunt habere, quod quasi et ipsi periclitari possint et graviter laborare, si quidem ille, qui evangelizat et praedicat et est tantae gratiae, in tribulationibus sit. Ergo peto, inquit, propter id quod mihi revelatum est ut non vos deficiatis in tribulationibus meis; quas tamen tribulationes non meo merito patior neque mea causa, sed quoniam vos vel infirmi in fide estis vel adhuc trepidatis vel nescio quomodo alia adiungitis, idcirco ego tribulationes sustineo, volens vos ad disciplinam veram observationemque revocare ut a Christo ne recedatis, nihil ad Christum adiũngatis, solam spem de Christo habeatis. Haec enim est gloria vestra; meae, inquit, ergo tribulationes quoniam pro vobis sunt, gloria, inquit, vestra est ut ad gloriam, me laborante, operante, per tribulationes exercitato, ad gloriam vestram venire possitis.

3,14. *Huius rei gratia flecto genua mea ad patrem domini nostri Iesu Christi.* Cuius rei gratia, scilicet quod tribulationes pro vobis sustineo, propterea, inquit, flecto genua, id est plene rogo et rogo patrem domini, patrem domini nostri Iesu Christi. Omnis quidem operatio per Christum et omnis actio; sed quoniam, ut saepe monuimus, ministeriorum spiritus Christi est, quippe ipse ministerium dei est et omnia deus per ipsum, idcirco ad patrem, inquit, flecto genua. Ipse enim rogandus, uti misereatur et subveniat, fidem nostram dirigat, operetur in Christo nobis ut ipsum Christum sequamur atque in eum fidem habentes ad promissa pervenire possimus. Precum autem et rogationis plenus habitus genua flectere. Non

---

13, 9 praedicat *Mai* praecedit *O* praedicit O^1 praedicitur *iterum corr.* O^c **14** praedicat et *conieci* praedicat *Mai* praedicatur *O* **20** vos *(ex* suos*)* O^2 **23** meae *Locher* mea *O*

solum enim animo flectere nos debemus in preces, sed etiam corpore nulla parte altiores simus, vel imagine altitudinis vel quod superbiae habere videamur. Denique sic alio loco: *servavit sibi deus tot milia hominum qui non flexere genua ante Baal.*

3,15. *Ex quo omnis paternitas in caelis et in terra nominatur.* Scilicet ex patre deo, ex patre domini nostri Iesu Christi; ipse enim pater, ipse primus pater et ab ipso quicumque pater est, pater est nominatus, et nomen hoc atque vocabulum vel potestas a primo deo patre velut a fonte defluxit. Nam et Christus pater omnium quae creata sunt; per Christum enim creata sunt omnia. Item et in mysteriis pater. Et Paulus quodammodo pater, si quidem dicit: *filii mei estis: ego,* inquit, *in Christo Iesu per evangelium vos genui.* Denique paternitas in caelis Christus est et in terra paternitas vel apostoli vel quicumque evangelizat vel qui tradit mysterium. His enim modis atque aliis multis filii dicuntur qui fidem accipiunt et illi patres qui tradunt. Paternitas igitur omnis a deo patre proficiscitur.

3,16. *Ut det vobis secundum divitias gloriae suae virtutem confortari per spiritum suum, in interiore homine* 17. *habitare Christum per fidem in cordibus vestris.* Quas preces habeat pro Ephesiis, expressit: ut det vobis, inquit, divitias gloriae; easque divitias ostendit gloriae dei: *virtutem confortari per spiritum suum,* uti fortes adversum carnem et carnis desideria sint et adversum potestates huius mundi iniquissimas, quod fit et quod provenit per spiritum dei. Quemadmodum autem per spiritum dei confortantur, id est fortes redduntur? *In interiore homine,* inquit, *habitare Christum.* Christus enim in homine

---

14, 15 sq. I Reg. 18, 18 = Rom. 11, 4
15, 8 sq. *cf.* I Cor. 4, 14–15

15, 8 dicit *(ex* dixit*) Oc*
16, 1.5 virtutem *O* virtute *Mai* **8 sq.** quemadmodum autem per spiritum dei *add. in mg. O*1

interiore, id est in anima, cum habitare coeperit, fortes virtute per spiritum redduntur homines; expelluntur enim omnia quae adversa sunt. Quomodo autem habitet Christus in interiore homine subiecit: *per fidem,* inquit, *in cordibus vestris.* Ergo facilis et magnifica res est: facilis in eo quod fides sola inplet tantum munus et tantum beneficium. Quid? Ut in cordibus nostris Christus habitet. Quo habitante quid consequimur? Ut fortiores simus per spiritum et sic habeamus divitias gloriae dei et fortes redditi nihil periculi sustineamus, contemnamus mundum, vincamus omnes iniquissimas potestates. Haec sunt divitiae dei. Speremus etiam gloriam et repromissionem *in caritate radicati et fundati.* Maximum praeceptum hoc et ubique a Paulo positum et a me in admonitione saepius constitutum, quia firmitas et firmamentum et totus animae ad aeternitatem status in caritate est, de qua saepe dixi, quae et in deum et in Christum est caritas et circa homines. Haec radicatam efficit fidem nostram et fundatam.

3,18. *Ut possitis conprehendere cum omnibus sanctis quae sit latitudo et longitudo et altitudo et profundum,* 19. *scire etiam supereminentem scientiae caritatem Iesu Christi.* Precum suarum, ut dixi, summam exposuit, quod roget deum ut Ephesii consequantur. In quo non Ephesiis tantum hoc accipiendum est precari Paulum, quam omnibus qui in Christum credunt. Praeter igitur ista, quae supra diximus, quae precatur et rogat ut Ephesiis tribuat deus etiam illud quoque quod est maximum uti scientiam consequantur, altitudinem, profunditatem, precatur etiam ut consequantur Ephesii caritatem Christi, quae caritas supra scientiam praevalet et supereminet plusque ad salutem proficit et ad aeternitatem

---

18, 4 dixi] *cf. supra* 3, 16, 3 sq.

16, 22 caritate *Locher in app.* veritati *O* **25** caritate *Locher* veritate *O*

animis, si aliqui caritatem in Christum suscipiat. Ita cum docuerit tria perfectionem christianitatis inplere: fidem, scientiam, caritatem, omnia breviter hic conplexus est atque in precibus se habere declaravit ut Ephesiis haec deus praestet. Nam de fide sic locutus est: ut habeatis, inquit, ⟨in⟩ interiore homine Christum habitantem per fidem in cordibus vestris. Item de scientia sic locutus est, ut possitis conprehendere cum omnibus sanctis latitudinem, longitudinem, altitudinem, profunditatem. Item de caritate sic adiungit: scire etiam supereminentem scientiae caritatem. Et tria posuit et ordinem dedit et quid magis valeret ostendit. Tria sunt: fides, scientia, caritas. Ordo est ut prior fides sit. Qui enim credit, is ad scientiam venit. Sic enim dictum est: *si credideritis tunc intellegetis*. Post scientiam praeponitur omnibus caritas Christi. Sola enim caritas in Christum et [in] desiderium et amor et affectus [est] et cupiditas elevat, liberat animas. Ergo supereminet caritas scientiam.

Quod autem quattuor posuit, quae scientia debeat conprehendere, naturaliter quidem tria sunt. Nam mensura corporis habet tria: longum, latum, altum. Altum autem tam in superius est quam in inferius. Longum est quod producitur quasi contra nos. Latum quod iuxta nos per utraque latera tenditur. Altum autem, ut dixi, quod ad superiora pertinet et ad inferiora. Hic igitur conposuit altitudinem et profunditatem. Ipsum quod nos altum diximus in duobus esse, divisit ut altum diceret [et] quod in superioribus et profundum quod in inferioribus. Ita altum dividens, duo conlocavit et facta sunt quattuor quae tria sunt per naturam. Ergo haec veluti

---

18, 25 sq. Ioh. 6, 69

18, 13 animis si aliqui caritatem *add. in mg. O*^{2} **14** docuerit *Mai* docuerim *O* **17** in *add. Mai* **26** intellegetis *Mai* intellegitis *O* **27** in *exp. Mai* **28** est *exp. Mai* **35** altum autem *transposui (cf. Gori, RFIC 1976, 155 sq.)* autem altum *O Mai Locher (aliter interpun.)* **38** et *exp. Mai*

mensura corporeae intellegentiae et homini interiori insinuanda et perspicienda sunt ut circa deum haec animadvertantur. Cum enim deus per omnia et in omnibus sit et sit omnia et ex quo sunt omnia et per quem sunt omnia et super omnia, illic est scientiae labor: animadvertere et scire quae sit longitudo, quae latitudo, quae altitudo, quae profunditas. Quae omnia quemadmodum sint vel intellegi possint secundum partitionem istam et intellegi in deum, altior aliusque tractatus est. Denique precatur ut Ephesii haec intellegant et, ne desperatio sit quod ista intellegi minime possunt, adiunxit: *ut conprehendere possitis,* inquit, *cum sanctis.* Ergo sancti conprehendunt et exponi haec possunt. Sed nunc, ut dixi, alterius est operis et magnae atque arduae expositionis scire etiam supereminentem scientiae caritatem Christi. Adtendendum et vehementer et acute quod in precibus hoc oret Paulus ut Ephesii et hoc quoque sciant, quod caritas Christi supereminet omni scientiae. Hoc orat, inquam, ut sciant; qui enim scit quod supereminet omni scientiae caritas, plene inplet caritatem in Christum. Non igitur orat ut faciant, quia consequitur, sed orat ut sciant, *ut inpleamini* ⟨*in*⟩ *omnem plenitudinem dei.* Omnia haec, quae pro Ephesiis orat Paulus, confortari in spiritu, confortari in interiori homine et habitare Christum per fidem et caritate radicari, conprehendere cum sanctis latitudinem, longitudinem, altitudinem, profundum, scire etiam quod superemineat scientiae Christi caritas, haec est plenitudo dei, quod Graeci πλήρωμα dicunt, id est perfectio cui nihil desit, quam plenitudinem Christus mysterio suo operatus inplet et inplevit, ut faciat illud deus in omnibus et per omnia. Haec enim est plenitudo.

3,20. *Ei autem qui potest super omnia facere abundantius quam petimus aut intellegimus, secundum virtutem quae opera-*

18, 48 deo *Mai* **50** intellegi minime *(ex* intellegemini*) O*^{2} **54** adtendendum *Mai* adtendendam *O* **58** scit *Mai* sit *O* **60** in *add. Locher* **62** interiore *Mai*

tur in nobis, 21. *ipsi gloria in Christo Iesu et in ecclesia et in omnes generationes saeculi saeculorum.* Ordo sensus istius: ei autem gloria in Christo Iesu et gloria in ecclesia et in omnes generationes gloria saeculi saeculorum. Cui autem gloria? *Ei,* inquit, *qui potest super omnia facere abundantius quam petimus aut intellegimus.* Nos enim pro vobis haec oramus ut ista faciatis et ista intellegatis. Si quis autem plus poterit et abundantius poterit et supra haec omnia poterit, supra scilicet quam petimus aut intellegimus, illi gloria. Is autem qui supra poterit et abundantius supra poterit, utique poterit secundum virtutem quae operatur in nobis, secundum virtutem scilicet dei et Christi domini nostri; secundum eam enim operor. Et ille igitur secundum eam virtutem operatur, quae est in nobis. Ipsi igitur ei, qui supra omnia haec potest facere abundantius quam petimus aut intellegimus, gloria sit in Christo Iesu et in omnia saecula et in omni ecclesia. Potest tamen hoc totum ad deum referri. Ipse enim potest superabundantius ista facere, et ipsi gloria.

4,1. *Obsecro vos ego vinctus in domino ut digne ambuletis vocatione qua vocati estis,* 2. *cum omni humilitate et mansuetudine et patientia.* Hic locus exhortationis est et admonitionis simul cum precibus humiliter et commendatione, ut et ipsi tolerent, cum et ipsum videant patienter multa tolerare. Ego, inquit, vos obsecro vinctus in domino ut cum multa tolerem (nam et vincula et iniurias toleravit et passus est), cum ergo, inquit, vinctus in domino sim, id est propter dominum, ego ipse qui moneo in multis patiens, moneo ut digne ambuletis ea scilicet vocatione qua estis vocati. Saepe enim diximus vocari homines dei gratia. Hac vocati iam vos vocatione, quia iam deum cognoscitis et Christum dominum, hac vocatione digne ambulate. Subiungit quemadmodum:

20, 3 nobis *Frede (cf. infra 13 et 15)* me *O* **6** gloria saeculi saeculorum *conieci* gloria saecula saeculorum *O* **15** eam *Mai* ea *O*

1, 4 et[1] *Mai* ex *O* **7** iniurias *Locher* in varias *O*

Cum omni humilitate et mansuetudine et patientia. Ad tolerantiam multa ponit ne efferantur, ne superbi sint. Primo posita humilitas, deinde mansuetudo. Illa humilitas animi deiectio est, ⟨in⟩ fera superbia et inmanitate mansuetudo est. At vero quae sequitur patientia, in eo quod tolerant, si quid adversi evenerit. In prioribus, ne vereantur pati, duo posita, humilitas et mansuetudo. In his quae sequuntur, si passi fuerint quales sint, *patientia,* inquit. Deinde quod subiungit *cum omni magnanimitate* (haec enim magnanimitas in hoc est, ut non solum patienter feras, sed erecto animo semper sis), denique hoc subiungit, ut, si passus fueris patienter, et magnanimiter feras. *Subferentes,* omnia quaecumque acciderint portantes. *Invicem in caritate* potest et ad *subferentes* iungi: *subferentes invicem in caritate.* Potest tamen integer esse sensus qui sequitur:

4,3. *Solliciti servandae unitatis spiritus in vinculo pacis*: ut spiritus unitatem servetis aut unum spiritum servetis servandae pacis et in vinculo pacis, hortor vos ut solliciti sitis. Dat tamen rationes quare unitatis spiritus *in vinculo* solliciti esse debent:

4,4. *Unum corpus,* inquit, *et unus spiritus,* quia unum corpus est tota ecclesia et unus spiritus.

Ita ut et vocati estis in una spe vocationis vestrae. [Est] et hoc argumentum est ad unitatem spiritus servandam *in vinculo pacis,* quod ita et isti vocati sunt in una spe; non enim diversam spem habent, sed unam omnes qui vocati sunt, promissorum dei. Quae autem promissa sunt, notum est omnibus.

1, 14 sq. ad tolerantiam multa *conieci* ad tolerantiam multam *O* et tolerantiam multam *Mai* **17** in *addidi (cf. Gori, RFIC 1976, 158)* **19** vereantur *Mai* mereantur *O* **23** feras *Mai* efferas *O* **26 sq.** et *usque* potest *add. in mg. O*^{2}

3, 2 unitatem *Mai* unitate *O* **4** *post* vinculo *add.* pacis *Frede*

4, 3 est *exp. Mai* **5** vocati sunt *Mai* vocatis *O*

4,5. *Unus dominus, una fides, unum baptisma,* 6. *unus deus et pater omnium, qui supra omnia et per omnes et in omnibus nobis.* Late patet et simplex tamen est iste tractatus. *Unus dominus,* id est Christus; *una fides,* utique in Christum et in deum; *unum baptisma,* non enim aliter ab aliis neque, si aliter ab aliis, baptisma, sed illud baptisma quod in deum patrem et in dominum nostrum Iesum Christum filium et spiritum sanctum datur. Aliter ergo datum baptisma non est. Ergo unum baptisma. *Unus deus,* quoniam etsi et filius deus, tamen, quia in filio deus et pater deus, unus deus. Item quia in deo filius, unus ergo deus. *Deus.* Qui deus? Pater, inquit, deus, quia ipse est per omnia et ipse in omnibus et supra omnes. Ergo unus deus qui pater est omnium, qui supra omnes et per omnes et in omnibus nobis. Adtendamus autem ordinem diligenter connexum. Unus dominus: ab ipso coepit, per quem incipit omnis christianitas et ingressus ad liberationem. Cum enim Christum qui cognoverit, tunc sequitur ut in eum fides sit et reliqua. Una in ipsum fides. Deinde consecratio eius: unum baptisma. Deinde coniunctio: unus deus, pater omnium, super omnia, per omnia, in omnibus. Quattuor posuit: est enim deus, quia causa, pater omnium; quia ultra ipsum nihil, supra omnia; quia actio, per omnia; quia unitio et connexio, in omnibus.

4,7. *Unicuique autem nostrum data est gratia secundum mensuram donationis Christi.* Hoc adiecit; hinc enim potest inpatientia nasci vel iniuria fieri. Et cum moneat humilitatem et patientiam et cetera, rationem dat ut unusquisque patiens esse debeat et magnanimus, quia secundum mensuram donationis Christi unicuique nostrum data est gratia. Cum igitur alia alii data sit, neque invidendum est neque negandum est nec quod alius habet dolendum nec quod quisque habet non

---

5, 11 deus^2] DS *O in textu,* deus O^c *in mg., ante* pater *add.* qui O^c **22** unitio *(ex* iunctio*)* O^2 *s.*

7, 7 neque negandum est *add. in mg.* O^2

dandum. Si donatio ergo Christi est secundum mensuram gratia unicuique data, omnes invicem nos in caritate accipere debemus et subferre magnanimiter et patienter omnia cum mansuetudine, cum humilitate.

4,8. *Propter quod dicit: ascendens in altitudinem, captivam duxit captivitatem et dedit dona hominibus.* Exemplum ad hoc datum est quia dixit: *secundum mensuram donationis Christi.* Probat autem donationes esse Christi, dato exemplo de psalmo LXVII, in quo docet Christum dominum nostrum Iesum in altitudinem ascendisse et captivam duxisse captivitatem, id est illam quae nos captivos fecit captivitatem captivam fecisse et illam oppressisse et sic nobis dona dedisse. Ergo si data nobis dona sunt a domino nostro, eo, qui mysterio suo captivam captivitatem duxit, ascendit in altitudinem liberatis nobis et captiva facta captivitate dedit dona hominibus, per quem gratiam eius consecuti diversa ageremus deifica omnia, sicut postea dicit, ut alii essent apostoli, alii evangelistae, alii prophetae et reliqua: haec ergo dona sunt. Cum autem a Christo haec gratia unicuique data sit secundum mensuram donationis eius, nemo alterius debet aut invidere gratiae aut suae, sed omnia paria invicem dare et credere et universa humiliter et cum mansuetudine et cum patientia et magnanimitate subferre ⟨cum sollicitudine⟩ conservandae unitatis in spiritu unitatis, in vinculo pacis, ut et concordiam habeamus et pacem servemus, nulla discordia perturbante animos nostros.

8, 5 *cf.* Ps. 67 (68), 19 **13** postea] *cf.* Eph. 4, 11

7, 10 gratiae unicuique datae *Mai*

8, 17 paria *Mai* patria *O* **19** cum sollicitudine *addidi (homoioarchton)* **22** explicit Victorini commentarium in apostoli epistola ad ephesios liber primus *O* incipit eiusdem liber secundus *O*

LIBER SECUNDUS

Oportet nunc consequentem sensum ad interpretationem, quam nunc utimur, exsequi atque conplere in his verbis quae Paulus adiungit et necessario adiungit. Quia supra per exemplum docuit quod *ascendens in altitudinem, captivam duxit captivitatem et dedit dona hominibus,* propter hoc, inquam, exemplum tractat, quoniam qui ascendit utique descendit; quod quidem mysterium late patet habetque magnos in ista explicatione tractatus: quid sit ascendere et quemadmodum descenderit in inferiora terrae et quemadmodum ascenderit super omnes caelos et, quod est vehementius et omni cura atque omni diligentia perspiciendum, *ascendit,* inquit, *ut inpleret omnia.* Quid est adventus et quid est reditus? Ut dixi, magnus iste tractatus est magnusque etiam ille, quomodo inplevit omnia et magis rediens inplevitque omnia. Ac si conplecti velim et enarrare, non sinit operis magnitudo ut in ista parte, qua commentationem simplicem facimus, pars ista ponatur. Arbitror de isto sensu istoque tractatu librum aliquem esse conplendum, quem permissu dei iam adgrediar, ut omnia necessaria ad istius modi intellegentiam liberi a necessitate interpretationis valeamus inplere. Nunc igitur simpliciter admonendi modo ista breviterque dicemus.

4,9. *Quod autem ascendit, quid est nisi qui et descendit in inferiora terrae?* Positum est in psalmo *ascendens in altitudi-*

9, 2 Ps. 67 (68), 19

---

2 qua *Mai* **4** ascendens *Mai* ascendemus *O* **7** magnos *conieci (cf. infra 13)* agnos *O* **14** et ... inplevitque *pleonasmus, cf. supra 3, 4, 7*

nem, ex quo verbo capimus intellegentiam quia is ascendit qui descendit. Natura etenim rei sic se habet ut ascendere in caelum non possit nisi qui inde descendit. Hoc circa caelestia; nam circa alia huiusmodi terrena potest aliquis ascendere qui non descendit, sed in caelum atque in caelos nemo ascendit nisi qui deinde descendit. Sic enim salvator in evangelio dixit: *nisi quis renatus fuerit, non potest regnum dei tenere.* Deinde subiunxit quoniam *quod ex carne nascitur, caro est, quod autem ex spiritu nascitur, spiritus est.* Spiritus autem de supernis est, ergo spiritus ad superna redit. Nam et cum resurrectio fuerit, omnia spiritus erunt et totus homo spiritus factus in caelum ascendet, scilicet per spiritum. Ergo necessarium factum est ut qui ascendit in caelum, ipse sit qui descendit. Christus ergo, de quo dictum est quia ascendit in caelum, intellegitur quod descenderit; et si descendit, utique in terrae inferiora descendit, non solum in terram sed et *in inferiora terrae.* Lectum est enim quia in infernum descendit salvator passione illa crucis ut omnem animam liberaret et ex omnibus locis redimeret membra sua.

4,10. *Qui descendit ipse est et qui ascendit.* Repetit ipsum sensum quia se invicem ligat ut ille qui ascendit descenderit et rursus qui descendit ascenderit. Sed ut superior sensus ostendit quia, cum descendit dominus noster, in inferiora terrae descendit, rursus adiunxit quia ipse est qui ascendit.

Sed ascendit super omnes caelos. Ita nihil vacuum Christo est, si quidem et descendit in inferiora terrae et ascendit super caelos. Quos caelos multi tres dicunt, alii plures, verum mihi sententia est tres esse, si quidem et ipse Paulus raptum se

---

9, 10 sq. Ioh. 3, 5–6

10, 9 sq. *cf.* II Cor. 12, 2

9, 4 etenim *O* enim *Mai* **9** deinde *O* inde *Mai* **20** liberaret *Mai* liberet *O*

10, 4 quia *Mai* qui *O*

dicit super tertium caelum. Et sic etiam quidam docent supra terram esse aquas, quasi primum caelum, deinde firmamentum ipsum quod appellatur caelum, deinde rursus alias aquas, tertium caelum; de quo tractatu iam multa diximus in praeterito. Verum quid interest? Christus qui ascendit, super omnes caelos ascendit. Illic enim iam aeternitas est et vita illa incorruptibilis et omnia ex spiritu viventia. Haec autem alio modo se habebant usque in descensionem Christi; quae omnia, mysterio gesto, post passionem Christi et ascensionem salutem acceperunt et perfecta sunt. Hoc est enim quod subiungit: *Ut inpleret omnia,* id est perfecta redderet et plena, ut nihil minus esset. Ergo passio illa Christi et resurrectio et ascensio perfectio est omnium tam in mundo quae salvari possent, quam etiam in aeternis et super omnes caelos. Quod mysterium ut plenissime unius libri explicatione tractavimus. An numquid hoc intellegimus *ut inpleret omnia,* quae ei mandata sunt ut nihil ibi correxerit, nihil ibi perfectum reddiderit? Sed ascendit supra caelos ut omne mysterium inpleret, et descendit, sed ut inpleret maiestate, scilicet et perfectione et dei lumine et caritate. Descensus enim eius et ascensus inluminavit universa. Magis autem inluminavit, cum ascendit perfectus et sanctificatus a patre. Omnia sancta facit per reditum suum, et unde redit et quousque redit.

4,11. *Et ipse dedit quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas.* Hinc incipit dona varia enumerare, de quibus supra dixit quod dedit deus dona hominibus ut omnes habeant dona dei, quod supra tractabat, et nullus alteri invideat aut alterum. Sunt autem dona haec: apostoli, prophetae,

---

11, 3 supra] *cf.* Eph. 4, 8

10, 18 et *Locher* in *O* **25** an numquid *Locher* animum quid *O* **28** descendit *Mai* descendi *O* **31** reditum *Mai* redditum *O* **32** redit[2] *Ω* reddit *O*

evangelistae, pastores, magistri, ministri, quos omnes enumerat. In primo tamen apostolos posuit, deinde prophetas. Mirum autem videtur quod, cum dictum sit usque ad Christum prophetas esse, quod ipse Christus scilicet fecerit et prophetas. Post apostolos posuit prophetas et evangelistas. Quid igitur intellegimus? Prophetas non solos illos dici qui spiritu dei accepto de Christo dixerunt et de eius adventu, de quibus recte dictum usque ad Christum prophetae, quia cum venit ille de quo prophetae erant, sine dubio iam quare prophetae sint causa nulla est. Quos igitur prophetas intellegimus? Quos Christus dono prophetas esse fecit, illos scilicet qui de deo tractant et spiritu pleni divinam exponunt disciplinam. Hoc etiam in superioribus diximus.

Alios vero evangelistas, alios autem pastores et magistros 12. *ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in aedificationem corporis Christi.* Loquendi de lege genera quinque sunt: loqui linguis, loqui revelatione, loqui scientia, loqui prophetia, loqui doctrina. Haec plene ad Corinthios in prima. Verum praeter haec, aliud est evangelistam esse, id est quae Christus fecerit narrare et de Christo adnuntiare ipsum colendum esse; hoc est enim evangelistam esse. Ergo fecit Christus dono suo evangelistas, fecit etiam et pastores et magistros, qui regunt ecclesiae populum. Qui administrant, pastores dixit, magistros vero, qui docent. Non enim pastores hic a pascendo neque ad cibos referendum, sed ad gubernandum, ut pastores appellant episcopos et ipse Christus pastor quod oves aestimatae sunt animae. Magistros vero, ut diximus, quamquam etiam ipsi pastores magistri pecoris dicantur, quasi praepositi, tamen et doctores intellegamus magistros dictos. Haec tamen omnia dixit ideo dono dei constituta ut

---

11, 8 dictum] *cf.* I Cor. 13, 8–10 **13** dictum] *cf. ibid.* **18** diximus] *cf. supra* 3, 5, 21 sqq. **23** *cf.* I Cor. 14, 6

11, 16 Christi O^c fecit *(ex* dicit*)* O^2 *s.*

consummatio sit sanctorum, id est perfectio. Sanctos saepe quid significet docui, id est qui fidem acceperint et sanctificati spiritu sint. Hi ergo ut consummentur, id est perficiantur, dono Christi instituta sunt huiusmodi et mysteria et ministeria, quibus perfectio et consummatio omnium sanctorum. Nam quae apostoli possunt agere et docere et evangelizare, verumtamen possunt et alii haec facere et apostoli tamen non sunt; ergo separatum est quod apostoli alii sunt, alii prophetae, alii evangelistae, alii duces atque doctores. Verum his omnibus perfectio sit consummatioque sanctorum, per ea quae ipsi agunt et per ea quae alii agunt. Nam mysterium, id est quod nos facimus, aedificatio autem corporis Christi, id est quod circa alios facimus. Ergo illa omnia duabus de causis ad duo effectus instituta sunt per donum Christi: ut praesint mysteriis, ut ipsi agant, ut ministri sint, quod supra, et aedificent corpus Christi, id est ecclesiam et omnes animas ad fidem confirment, hoc est enim corpus Christi.

4,13. *Donec occurramus omnes in unitatem fidei et agnitionem Christi, in virum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi.* Pleno mysterio, quid factum sit et propter quid factum sit et quid futurum est, exposuit. Quid factum sit, quod descendit et ascendit Christus et quod ipse dedit apostolos et prophetas et ceteros. Deinde adiunxit propter quam causam: *ad consummationem,* inquit, *sanctorum.* Quae illa consummatio est? Subiecit: ut perfectis sanctis omnibus in unitatem fidei et una fides apud omnes sit et in agnitionem Christi ut omnes agnoscamus Christum; ibi enim omnis est salus. Deinde quod futurum sit: ut occurramus et concurramus in virum perfectum. Perfecta enim anima, per fidem et per Christum cogni-

---

11, 37 docui id est *transp. Mai* id est docui *O* **38** perficiantur *(ex* perficientur*) O*1 **46** et per ea quae alii agunt *add. in mg. O*2 **47** facimus *(ex* faciamus*) O*c **49** ad *conieci* et *O (cf. supra 2, 20, 9 app. ad loc.)* praesint *Mai* praesi *O*

13, 4 est *O* sit *Mai* **7** quae] que *O* quod *Locher* **12** per fidem *add. in mg. O*2

tum, vir perfectus efficiatur, ἀνὴρ τέλειος. Sic et propheta David de eadem anima perfecta in primo psalmo posuit: *beatus vir qui non abiit in consilio inpiorum.* Et beatum, inquit, et virum nominavit, et haec est mensura aetatis et plenitudinis Christi: collectis omnibus membris et viro pleno reddito, in singulis omnibus plenitudo redditur Christi.

4,14. *Ut ultra non simus parvuli fluctuantes.* Cum enim non sumus perfecti, parvuli sumus, et cum parvuli eramus, et fluctuabamus, cum autem fide confirmamur, non fluctuamus. Cum cognoscimus Christum, viri efficimur et iam non parvuli.

Et circumferamur omni vento doctrinae in nequitia hominum, in astutia ad remedium erroris. Cum enim perfecti non sumus et in fide labimur et vacillamus et multa nos perturbant, cum per doctrinas plurimas discurrentes vento intellegendi vario agitamur. Quae doctrina nequitia est hominum et calliditas et astutia et quasi quaedam remedia erroris, ut, quod sentis, quasi quorundam sapientium sensu et intellegentia sentire credas et sit erroris tui remedium intellectus alienus. Quae omnia dimittenda sunt ut his duabus rebus refecti simus et virum conpleamus, fide scilicet et agnitione Christi. Denique haec veluti duo, scilicet fides Christi, id est in Christum, et agnitio Christi, beatum virum faciunt, qui vir beatus non fluctuat, non circumfertur doctrina in nequitia hominum. Haec ita tetigit beatus propheta David in eodem primo psalmo: nam *beatus,* inquit, *vir,* quem nos dicimus fieri fide et Christi cognitione, qui nescit doctrinas, nescit nequitiam et errores, quos errores doctrinasque sic enumerat David dicendo: *qui non abiit in consilio inpiorum et in via peccatorum non stetit et in cathedra pestilentiae non sedit.* In cathedra pestilentiae sedere est docere haereticas disciplinas, abire in

---

13, 15 Ps. 1, 1

13, 13 efficiatur *cf. infra 4, 25, 14 et in Gal. 4, 6, 37* ANHPTELIOS *O*
14, 1 fluctuentes *O*

consilium inpiorum est in nequitia hominum versari, stare in via peccatorum est in astutia versari ad remedium erroris.

4,15. *Veritatem autem facientes in caritate augeamus in ipsum omnia qui est caput Christus.* Exhortatio est, quia vult Ephesios in caritate esse et omnia secundum veritatem agere et magis cumulare quae agunt. Hoc est *augeamus omnia,* sed augeamus omnia in ipsum Christum ut nihil extra agatur nisi de confirmanda fide in Christum, qui Christus est, inquit, caput. Cum enim ex capite omnia membra reguntur et omnis ecclesia a Christo regitur, id est omnis anima sancta et fidelis. Ergo caput est Christus.

4,16. *Ex quo totum corpus conpactum et connexum per omnem iuncturam subministrationis in mensura uniuscuiusque partis incrementum corporis ⟨facit⟩ in aedificationem sui in caritate.* Diximus quod caput est, ex quo connexum est omne corpus et conpactum. Ergo si Christus caput est et principium et fons et unde omnia reguntur membra quae sunt in corpore, *per omnem iuncturam* acute hic accipiendum ut, quomodo membra singula iunctura cohaerentia diversis in administrationibus totius corporis mensuram faciunt, sic et in ecclesia singula quaeque membra ministeriorum circa sanctificationem mysterii et circa fidem Christi iuncturas praestant et corpus suum in caritate constringunt atque aedificant. Ita et membra nostra, veluti naturaliter nexa atque amore genuino sibi cohaerentia, incrementum corporis praestant suis partibus; sic et omnia ministeria, quae sunt in ecclesia, corpus est Christi si se invicem in caritate diligant servientia capiti, id est Christo.

4,17. *Hoc ergo dico et testor in domino ut non amplius ambuletis sicut et gentes ambulant.* Sicuti semper docui, exhor-

---

14, 25 sq. stare in via peccatorum *Mai* abire in consilium inpiorum *O*

16, 3 facit *add. Frede*

17, 1 testor *Frede (cf. infra 6)* testificor *O*

tatio duplex est: ⟨et quid faciendum⟩ et quid non faciendum: supra dixit quid faciendum, nunc subiungit quid non faciendum: ne, inquit, ambuletis ut gentes. Hoc, inquit, dico et hoc testor et testor in domino, id est adhibeo testimonium domini quod moneo. Hic et terror est. Exhortationi enim mixtus et terror persuasionem facilem facit. Cum autem dixit: *ut non amplius ambuletis,* ostendit illos diu ambulasse et ita ut gentes vixisse. Quo autem modo ut gentes, ipse subponit:

In vanitate mentis suae, 18. *obscurati intellectu, alienati a vita dei propter ignorantiam quae est in ipsis per caecitatem cordis eorum.* Expressit quae sit vita gentium: ut vani sint, inquit, et mente non sapiant et intellectum suum obscurum †in intellectu quam †de deo nihil cogitare, sensu duci et rebus in mundo. Namque si mundus tenebrae sunt et de mundo quicquid intellegitur, denique subiunctum: *alienati a vita dei,* quae vita est Christianis cum deum et colunt et intellegunt. Hoc dicit: *a vita dei,* quae deo debetur a nobis. Et subiungit: *propter ignorantiam.* Hinc enim alieni a vita dei sumus, cum deum ignoramus; cum autem cognoscimus, vitam dei agimus et vitam a deo meremur illam quae vere dei vita est quam nobis Christus pollicitus est. Haec autem, inquit, *in ipsis per caecitatem cordis eorum.* Cum eorum cor caecatum est tenebris, cogitat et versatur in tenebris et istam mundanam sapientiam, quae tenebrarum sapientia est, aestimat esse sapientiam. Denique huiusmodi intellectus quae res consequatur, ostendit:

4,19. *Qui desperantes semet ipsos tradiderunt inpudicitiae, in operationem omnis inmunditiae et avaritiae.* De gentibus loquitur quibus caecatum cor est et nihil sperant, id est mortales se et fatentur et probant neque de aeternitate sua ali-

---

3 et quid faciendum *add. Hadot 139* **14 sq.** obscurum in intellectu quam *crucibus sign. Locher* **20** ignorantiam *Locher (in app.)* intellegentiam *O* **24** est *Mai* et *O* **25** versatur *Mai* adversatur *O*
19, 2 omnis *repet. O*

quid credunt, ac propterea vitam mundi et quasi eam frui volentes et rapiunt et libidinose vivunt et cum inpudicitia exercentes, ut credunt, voluptatem, habendi cupidi et in usum vivendi ducti omnibus turpissimis voluptatibus.

4,20. *Vos autem non ita didicistis Christum,* 21. *si tamen audistis illum et in illo credidistis.* Contra Ephesios docet non ita vivere ut gentes, quippe qui didicerint Christum, quia Christus ut inmortales nos faceret, egit mysterium, praesto in carne fuit, docuit ut cognosceremus patrem et in ipsum fidem haberemus, et est aeternitas de nobis viventibus secundum eius mandata. Vos igitur non ita didicistis ut gentes, quippe qui vos Christum audistis, *si tamen audistis illum,* id est intellexistis et credidistis. Hoc est enim quod adiunxit quia in illum credidistis, quia, ut diximus et dicimus semper, credere in Christum inmortalitatem consequi est et vitam aeternam mereri; ipse enim est vita, ipse lux, ipse aeternitas, ipse qui mortem vincit et vicit et nobis vicit per mysterium quod inplevit.

Sicuti est veritas in Iesu, 22. *deponite vos secundum priorem conversationem veterem hominem qui corrumpitur secundum desideria erroris.* Ante Christi adventum error omnis et vana sapientia fuit. Mundana credere, haec aeterna aestimare, secundum carnem vivere, hunc mundi regem deum credere: hic vetus homo est. Hunc, inquit, deponite, sicut est veritas in Iesu, quoniam in aliis veritas non est. In Iesu autem veritas. Ea quae Iesus docuit, ea vera sunt, et hic est novus homo secundum quem vivere debemus. Vetus ergo ille et prior conversatio deponatur; etenim ille corrumpitur secundum desideria erroris. Totus enim ad corpus conversus corporea aestimabat omnia et carnalia. Hinc errores et quasi sapientia mundana, cum omnia quae in mundo sunt non secundum spiritum

---

19, 5 ac *Mai* hac *O* vitam *Mai* vita *O* **6** voluptatem *Mai* voluptate *O* **20, 2** audistis *Mai* auditis *O* **6** de *om. Mai secl. Locher* **15** Iesu *Mai* Iesum *(ex* Christum Iesum*) O*^{c}

fiant, ante Christi tamen adventum; nunc autem postea quam nos docuit illa aeterna, sapimus quae spiritalia sunt. Hoc est, ut dixi, homo novus qui sic vivit et sic sapit.

4,23. *Renovamini autem spiritu mentis vestrae* 24. *et induite novum hominem, qui secundum deum creatus est in iustitia et sanctitate ⟨et⟩ veritate.* Ut dixi, novus homo est qui secundum spiritum sapit. Hoc ait: *renovamini spiritu mentis vestrae.* Ita anima melior, pura, integra; mens vero fortior spiritus est. Renovamini ergo, inquit, spiritu mentis vestrae et induite novum hominem, ut iam secundum ipsum vivatis, qui spiritalis est cum ex spiritu sapit, qui ipse ille homo spiritalis secundum deum creatus est, id est iuxta deum, quomodo dictum est: *faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram.* Non autem vultum deus habet aut faciem, sed quemadmodum deus spiritus est, ita et nos secundum deum creati sumus ut secundum spiritum sapiamus, id est nihil carnaliter, nihil in mundo. Denique quid est secundum deum creatum esse hominem ipse dixit: *in sanctitate et iustitia et veritate,* id est ut sit iustus, sit sanctus, sit et verus. Etenim qui mundanum sapit, secundum carnem sapit. Qui secundum carnem sapit, verum non sapit neque iustum neque sanctum. Ergo, quoniam spiritus sanctificat, spiritus iustificat, spiritus, qui vere est et semper est et magis solus est, ipse est veritas. Haec igitur omnia sic intellegentes, novum hominem induunt, renovati in spiritu mentis suae.

4,25. *Propter quod deponentes mendacium loquimini veritatem unusquisque cum proximo suo, quoniam sumus alter alterius membra.* Concludit exhortationem ad omnia superiora, quibus et divisas gratias docebat, omnem hominem tolerare debere alterum socium et patientem esse cum omni magnanimitate

---

23, 10 Gen. 1, 26

23, 2 deum *Frede* spiritum *O* **3** et *add. Locher* **14** quid *Mai* qui *O*
25, 3 concludet *O*

ut sufferrent se invicem in caritate. Ergo hic mendacium, inquit, deponite, nemo alterum fallat, loquimini veritatem et unusquisque cum proximo suo quod verum est agat, faciat, loquatur, nihil per fraudem, nihil per fallaciam. Et quia dixit *cum proximo suo,* adiunxit quoniam *quoniam sumus alter alterius membra.* Sic et supra unum corpus et unus spiritus et item reliqua. Ecclesia enim cum unum corpus sit et omnes in ecclesia unum corpus faciant, singuli partes sunt ecclesiae. Ergo alter alterius membrum est et sic unum corpus efficiatur, ut ipse dicit, ecclesiae. Cuius ecclesiae? Id est omnium animarum fidem habentium in deum; huius, inquam, caput est Christus. Ergo nos corpus sumus et corporis singuli membra. Ergo alter alterius membra sumus.

4,26. *Irascimini autem et nolite peccare.* Subiungit monita quae multa sunt, sumens tamen ab exemplo quod positum est in psalmo quarto, sumens initium praeceptorum. Verum haec dividit ut primum moneat ecclesiae hominem id est Christianum, quae agenda et quae non agenda, deinde moneat quae viris agenda et uxoribus invicem, deinde quae patribus et filiis invicem, deinde quae servis et dominis postque exhortatio est quae facienda generaliter omnibus. Verum ut se ordo contexuit, ita et nos locis singulis et monita enumerabimus et rationes singulis proprias intellectusque reddemus. Ac primo ecclesiastico viro Christiano dat monita haec: ne irascatur, aut, si iratus fuerit, ne peccet per iram, deinde ne diu iram teneat, sed intra diem iram suam finiat, deinde neque furto vivat et furtis operam det, sed magis manibus operetur ad victum et inde etiam aliis in necessitate succurrat, deinde ne malos sermones aliquos proferat sed magis bonos, ut aedificet

---

26, 3 Ps. 4, 5

25, 10 quoniam[1] *O in fine pag., sed cf. supra 4, 9, 10*

alterum et non alterum contristet, ut nulla in animo amaritudo sit, ut nulla ira, nulla indignatio, nullus clamor, nulla blasphemia, ut se invicem benigne ament, sint misericordes, peccata sibi invicem donent, sicuti deus in Christo donavit nobis peccata, ut diligant se, ut pudici sint, ut ab omnibus mundi, et ab avaritia et a turpitudine, a stultiloquio, a scurrilitate alieni sint, magis gratias agant. Etenim tales mores, id est in vitiis et peccatis positi, regnum Christi non habebunt neque hereditatem in regno Christi. Deinde monet ne ab aliis per sermones seducantur, id est vel ab haereticis vel ab inreligiosis vel ab his quos filios appellat tentationis et diffidentiae, quos terret quod in illos ventura ira sit dei. Deinde ne communicemus operibus malis infructuosis, magisque illos obiurgent qui peccant et malis moribus vivunt et manifestent eorum peccata et vivant ut sapientes, non ut inprudentes, vino abstineant, multo magis loquantur in spiritu, in psalmis, in hymnis, canticis et magis in corde ista fiant, domino gratias agant et agant pro omnibus in nomine dei et domini nostri Iesu Christi, subiecti sibi sint invicem in timore Christi. Haec sunt omnia praecepta ecclesiastico viro data. Post subiungit quae sint observanda mulieribus, id est viris et uxoribus. Nunc ad singula revertamur.

Irascimini autem et nolite peccare. Si deus irascitur, sicuti dictum: *revelatur enim ira dei, ira de caelo in omnem inpietatem,* et item in multis locis, recte ergo et homini datur ira, id est ut irascatur, sed peccat in ira qui, non ut corrigat, irascitur, sed ut puniat. Ergo *irascimini et nolite peccare.*

Sol non occidat super iracundiam vestram. Et modum irae et tempus ostendit: intra diem conceptam iram debere deponi. Hoc imitantur multi praeceptum et ponunt inter prae-

---

26, 40 Rom. 1, 18

26, 17 alterum² *O* spiritum *Frede* **28** terret *Mai* terrae *O* **31** vivant *Mai* vivent *O* **36** viro *Mai* viso *O*

cepta sua. Etenim si omnis dies habet curam suam et malitiam, sufficit sibi; de praeterito die nihil addi debet ad alterum diem. Ergo non occidat supra iracundiam vestram sol.

4,27. *Neque locum detis diabolo.* Si enim manserit ira, invenit ille occasionem ut nos in peccata ducat et faciamus aliquid non faciendum, quod est diaboli voluntate peccare. Ita ostenditur ex hoc praecepto et in nostra potestate esse et irasci et non irasci et diabolo iracundiam inmittere, sed occasionem habere ut, cum nos irascimur, aliquid nos faciat. Hoc in omnibus adfectibus animae cogitandum et in omni actu diaboli, nihil illum posse circa nos, nisi cum nos ipsi per nos ei occasionem damus. Hoc in omnibus actibus nostris. Ita et domini sumus nostrae voluntatis et merita de bonis bona habemus et poenas de malis actibus, quia nostro vitio fit diabolo occasio.

4,28. *Qui furabatur, iam non furetur.* Non omnino peccare peccatum est, sed in peccato perseverare; datur enim poenitentiae locus, datur correctioni. Ergo *qui furabatur, iam non furetur.* Non autem hoc ad hoc solum peccatum accipere debemus, sed ad omnia, ut qui in quocumque peccabat, iam non peccet. Poenitentiae enim omne peccatum, cum conmittitur occulte, furtum est; sed, cum sciat deus omne quod geritur, non est peccandum, id est non est furtum faciendum, ut furari nos credamus peccata nostra, quippe cum omnia manifesta sint.

Magis autem laboret operando manibus suis. Ex hoc intellegi licet vere de simplici supra dixisse ut nemo iam furetur,

---

26, 47 sq. *cf.* Matth. 6, 34

26, 48 addi debet O^2 *in mg.* adhiberet *O* **48 sq.** alterum *Mai* aeternum *O* **49** vestram Ω nostram *O*

27, 6 faciat *O* faciamus *Locher*

28, 5 ut *Mai* aut *O* **6** *post* poenitentiae *del.* omni O^1 poenitentiae enim *crucibus sign. Locher* **9** nos] non *malim*

quando adiunxit: *magis autem laboret operando manibus suis.* Qui enim laborat operando manibus habet unde vivat; non ergo furetur. Animadvertamus praeterea quia simplex dictum est: cum manibus operantes laboramus. Reliqua ex arte, ex ingenio vel oratione vel quolibet aliquo modo. Ubi non opera est manuum, magis furta sunt quam victus labore quaesitus.

Quod bonum est, ut habeat communicare necessitatem habenti: ut ex operibus per manus suas consequatur quod ipse habeat et communicet ei qui habeat necessitatem atque ei de suis operibus quod commodi consecutus fuerit, largiatur.

4,29. *Omnis sermo malus de ore vestro non procedat.* Et hoc praeceptum de eo est quod non faciendum est. Monui enim duo esse genera praeceptorum: quid faciendum ⟨et quid non faciendum⟩; nemo, inquit, proferat verbum ex malitia. Hinc enim magnum peccatum, sicuti dictum: non quod in os intrat, sed quod de ore exit plurimum nocet.

Sed si quis bonus ⟨*ad*⟩ *aedificationem fidei, ut det gratiam audientibus*: ut ille sermo exeat, qui est bonus. Qui est autem bonus? Sermo ad aedificationem fidei. Tunc enim audienti gratiam dabit, cum id, quod loquitur, aedificat fidem.

4,30. *Et nolite contristari spiritum sanctum dei*: vel vestrum, qui est in vobis, vel eum qui est in altero, qui contristabitur malo sermone vestro. *Nolite,* inquit, *contristari spiritum sanctum dei, in quo signati estis*: in quo spiritu vos utique consignati estis signatione per spiritum sanctum, et ipsum nolite contristare, vel in vobis, cum malum sermonem dicitis, vel in audientibus.

In die redemptionis. Ordo: consignati estis in die redemptionis. Per ipsum enim redemptio vestra facta est, quae

---

29, 5 sq. *cf.* Matth. 15, 11

29, 3 sq. et quid non faciendum *addidi* **7** ad *add. Mai*
30, 1 sanctum *(ex* secundum*) O²* *in mg.* **2** eum *Locher* eius *O*

redemptio certum diem habet, scilicet dei iudicii. Quo signati enim sumus in spiritu sancto in die quo redimimur ac liberamur.

4,31. *Omnis enim amaritudo et ira et indignatio et clamor et blasphemia auferatur a vobis cum omni malitia.* Conclusit breviter quinque: amaritudinem, iram, indignationem, clamorem, blasphemiam, quamquam et subiunxerit genus: *cum omni malitia.* Etenim amaritudo est et in invidendo et in male loquendo et in ceteris actionibus. Et item ira animi motus est cum ulciscendi libidine atque puniendi. Indignatio est motus animi fervens et elatus ultra meritum. Clamor autem vox aliquo furore prolata. Blasphemia iam deum laedens et in deum emissa vel vox vel scelerata cogitatio. Haec, inquit, omnia auferantur a vobis, pro eo quod est a vobis auferte, sed ita est et ipse sensus *auferatur a vobis,* quod vere dixit *cum omni malitia,* quia fieri potest quod quaedam sine malitia fiant, ut ignorantes in blasphemia simus, ignorantes clamemus, indignemur sine malitia. Haec omnia auferantur cum omni malitia. Sic enim, ut supra locuti sumus: irascimini, sed nolite peccare.

4,32. *Estote autem invicem benigni.* Illa superiora, ut dixi, non facienda, haec quae facienda: ut invicem benigni sitis, non unus in alterum, sed singuli in singulos, ita omnes in omnes.

Et misericordes donantes vobis invicem. Et in superioribus *invicem* posuit: *estote invicem benigni.* Dixit etiam: *donantes vobis invicem,* unde et *misericordes invicem* audire debemus, *donantes* autem *vobis,* scilicet peccata. Denique de peccatis hoc dictum esse ex eo declarat quod subiunctum est: *sicut et deus in Christo donavit vobis,* utique peccata. *In Christo* autem,

---

31, 16 locuti sumus] *cf. supra* 4, 26, 39

31, 2 auferatur *Mai* auferetur *O*

ut frequenter diximus, quia pro nobis Christus mortuus est; ergo in Christo donata nobis peccata sunt. Mysterium enim illud, ut frequenter diximus, pro peccatis nostris est; quia nos peccata vincere non poteramus, venit dominus noster qui peccatum vinceret et sic peccata nostra nobis donaret, cum in ipsum credentes a peccatis liberamur.

5,1. *Estote ergo imitatores dei sicut filii dei carissimi.* In hoc utique imitatores dei, cum et vos peccata vestra invicem vobis donatis, ut deus donavit in Christo nobis nostra peccata. Vivite ergo imitatores dei et sic vivite ut filii dei et filii carissimi, etenim si quidem pro vobis filio suo non pepercit et pro peccatis vestris eum peccato dedit ut peccatum vinceret, sicuti mysterium intellegitur.

5,2. *Et ambulate in dilectione.* Magnum praeceptum et ubique retinendum; omnia enim concludit et perficit caritas, in quo lex tota est et totum mysterium christianitatis, dilectio et caritas.

Sicut et Christus dilexit vos. Hoc est quod supra dictum *imitatores dei,* ut et vos invicem diligatis vos *sicut et Christus dilexit vos.* Quid est autem *dilexit et tradidit semet ipsum pro vobis*? Eadem substantia, unum et voluntate. Et item *ego et pater unum sumus.* Hic tradidit semet ipsum pro vobis, id est pro alio filio suo non pepercit ut hoc modo etiam nos invicem pro vobis nostra demus et usque ad hoc, id est iuxta passionem pro altero invicem diligamus.

Et semet ipsum tradidit pro vobis oblationem et hostiam deo in odore fragrantiae. Obtulit se deo ut spiritus et hostia per hoc mysterium fierent omnia. Hic est enim odor benefragrantiae, cuius substantiam spiritus odorem benefragrantiae esse dixit;

2, 9 sq. Ioh. 10, 30 **10** *cf.* Rom. 8, 32

2, 3 quo *O* qua *Mai* **5–7** hoc est *usque* dilexit vos O^2 *in mg.* **8** unum *Mai* utrum *O* **11** demus *Mai* damus *O* **14. 15. 16** fragrantiae *Souter 14* flagrantiae *O*

de qua re est liber certus hoc exponens, quid spiritus sit et quam intellegentiam habeat, ut substantia eius possit intellegi.

5,3. *Inpudicitia autem et omnis inmunditia et avaritia nec nominetur inter vos sicut decet sanctos.* Haec quoque praecepta sunt de his quae non sunt facienda ut absit inpudicitia, inmunditia, avaritia; quae tria in tantum excludenda ab animis sunt ut nec vocabulum aut mentionem inter se habeant, maxime qui sancti sunt. Etenim et ista et nominare peccatum est, quanto magis vel habere vel admittere. Hoc enim sanctorum exigit nomen et mens et conscientia ut et lingua pura sit. Nam si moribus qui purus nominat vitia, habet tamen peccatum cum, in eo quod loquitur, ostendit ipsa vitia se nosse.

5,4. *Aut turpitudo aut stultiloquium aut scurrilitas.* Subiungit etiam alia tria quae a superioribus distant. Namque inpudicitia a longe aliud quam inmunditia. Ubi pudor nullus, est inpudicitia, non continuo turpitudo; turpitudo enim iam ipsum est facinus atque peccatum, inpudicitia vero cum pudor deest. Item inmunditia quae potest esse et in voce et in vita et in moribus. Iam vero avaritia cupiditas est habendi. Longe igitur haec tria quae sequuntur: turpitudo, stultiloquium, etiam vane loqui. Licet, cum non obsit, loqueris, tamen si stultum sit, nec sapiat, nec prosit, hoc sanctis alienum est. Item scurrilitas iocosa oratio et alterum laedens ioci causa ac propterea contumeliosa.

Quae ad rem non pertinet. Potest enim et scurrilitas increpationis poni modo ex stultiloquio, sed, si ad rem pertineant, admittenda sunt ista. Illa peccata sunt si haec fiant, cum ad

---

2, 17 *cf.* adv. Ar. I 48–64

3, 6 et[1] *prob. Hadot 140, cf. indicem s. v. pleonasmus*
4, 3 a *om. Mai secl. Locher* **11** ioci *Mai* loci *O*

rem non pertineant. Nam si vel moneant vel corrigant, ad rem cum pertinent, conplenda sunt.

Sed magis gratiarum actio. Dictis quae esse debeant, subiungit quid magis esse debeat, id est istud gratias agamus; non dubium quin deo, quamquam et hominibus et ideo pure positum.

5,5. *Hoc enim scitote quod omnis inpudicus aut inmundus aut avarus, quod est idolorum servitus, non habet hereditatem in regno Christi et dei.* Cum tria supra posuisset, tria subiunxisset, praeceptum hoc ita constringit ut doceat tria superiora gravissima esse, quippe et cum ita sit locutus ut illa tria nec nominentur inter sanctos, ergo gravia. Quod gravia, scitote, inquit, quod haec, id est inpudicitia, inmunditia, avaritia, non habent hereditatem in regno Christi et dei. Avaritiam autem idolatriam dixit, sive quia qui avarus est, servit idolis, credens sibi ab ipsis praestari quae in mundo sunt in quae avarus est (etenim deus cum ea praestet quae in futuro sunt, qui avarus est, utique de praesenti vita avarus est et propterea servit idolis), an ideo dictum, quod avaritia idolorum est servitus, quia cum unus sit deus, avaritiae est multos colere et alios adorare et aliis servire velle. Hoc igitur non habet hereditatem in regno Christi et dei. Christus enim regnum habet in caelis et qui sequitur Christum habebit hereditatem in regno suo. Christi regnum Christi dei regnum est; nec in dei ergo regno habet hereditatem qui idolis servit.

5,6. *Nemo vos seducat vanis sermonibus. Propter haec enim venit ira dei in filios diffidentiae.* Et hoc quoque inter praecepta est, de quibus dixi vobis, quae non sint facienda. Multi enim sermonibus suis et mundi utilitatem suadent et idolorum culturam et avaritiam, id est habendi cupiditatem. Verum hi vani sermones sunt. Quod autem dixit *propter haec enim venit ira dei,* propter illud scilicet quod huiusmodi homines in regno

---

5, 2 idolorum servitus] idolatria *Frede* **10** in mundo sunt *Mai* immundos *O* **18** suo *del. O*^{c} *om. Mai Locher (aliter interpun.)*

Christi et dei hereditatem non habent. Propter haec, inquit, habent etiam poenam ut et bonis aeternae vitae careant et in ipsos ira veniat, quos illos filios dixit diffidentiae. Multi enim vanum putantes esse quod promittuntur regna in caelo ut dicant: *quis hominum ascendit in caelum?,* diffidunt ergo et non credunt. Ergo in filios diffidentiae venit ira dei. Diffidentia autem est ille diabolus cui serviunt illi qui diffidunt et idcirco filii eius sunt.

5,7. *Nolite ergo effici participes eorum.* Cum generaliter supra tractaret, redit ad praeceptum et ad Ephesios ut omni genere ab huiusmodi hominibus alieni sint neque participent cum his.

5,8. *Eratis enim aliquando tenebrae, nunc autem lux in domino.* Ergo ut omni genere se separent a filiis diffidentiae, dicit vel quid fuerint antea cum gentiliter viverent. Tenebrae, inquit, eratis. Qui autem sequitur Christum lux est. Lucem enim accipit quicumque in Christo baptizatus fuerit.

Sicut filii lucis ambulate. Ergo quoniam lux estis in domino (non enim lux estis, sed in domino lux estis), filii ergo et vos lucis cum estis, ita vivite sicut vivere debent qui filii sunt lucis. Quid autem est vivere quasi filium lucis, ipse subponit:

5,9. *Nam fructus lucis in omni bonitate et iustitia et veritate est.* Hoc est enim et lucem esse et filium lucis esse, bonitate praestare, praestare iustitia, praestare etiam veritate. Haec tria ipsa sunt lux; nam contra sunt tenebrae: malitia, iniustitia, falsitas, quae omnia diabolo conveniunt. At vero haec lucis sunt quia lux est Christus, ergo et bonitas et iustitia et veritas. His ergo moribus vivite.

5,10. *Probate autem quid sit quod placeat deo* 11. *et nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum.* Dixi quod per

---

6, 12 Deut. 30, 12 = Rom. 10, 6

6, 11 esse *Mai* se *O*
8, 8 filii sunt *Mai* filiis *O*

eadem praecepta se convertit, quae sequenda et quae non sequenda; nam sequenda, ut in bonitate vivatur et in iustitia et in veritate. Item et hoc: ea, inquit, probate quae deo placeant. Deinde subiunxit quae non sequenda: *nolite,* inquit, *communicare operibus infructuosis tenebrarum*: sunt avaritia, inpudicitia et cetera huiusmodi et idolatria quae opera fructus non revocant. Nihil enim consequitur qui haec adpetit et idcirco fructus non habent et ideo tenebrae sunt quia nihil lucis, nihil fructus ostendunt.

Magis autem et obiurgate: ut non solum nos a malis moribus separemus nec communicemus operibus tenebrarum infructuosis, sed etiam et obiurgemus et accusemus easdem operas, hoc est eos homines qui ita vivunt.

5,12. *Nam quae in occulto fiunt ab his, turpe est etiam dicere.* Prope manifeste dixit quae ab his fiunt, quando ostendit turpe esse illa dicere. Ergo nolite participare, ergo magis obiurgate.

5,13. *Omnia autem quae obiurgantur, a lumine manifestantur.* Quia praeceptum dedit ut et obiurgent male facientes, adiecit quantum sit munus obiurgatio, quoniam peccata illa in occulto quasi lumine manifestantur cum obiurgantur. Is enim qui obiurgat, ostendit quantum malum sit illud quod obiurgat et, dum ostendit, quasi inluminat malum. Quod cum intellexerit ille qui admittit, discutit tenebras et ad lumen accedit.

5,14. *Omne enim quod manifestatur, lux est.* Ostendit ipse quod exposuimus. Intellectum enim quodcumque est et manifestatur et lux est et videtur et apertum est.

Propter quod dicit: surge a mortuis et continges Christum. Dedit exemplum quemadmodum qui obiurgatur in peccatis

---

14, 5 exemplum] *cf.* Is. 26, 19

10, 15 eos *Mai* eo *O*
12, 4 obiurgate *Mai* obiurgare *O*
14, 1 lux *Frede (cf. infra 3)* lumen *O* **3** et[1] *Mai* ut *O*

suis lumen accipiat et intellegat se peccare; et cum intellegit se peccare, inluminatur, id est a mortuis resurgit, id est tenebras dimittit et contingit Christum, id est lumen accipit et incipit iam et peccata vitare et spem habere aeternae vitae.

5,15. *Videte ergo quomodo caute ambuletis, non ut insipientes, sed ut sapientes.* Uno praecepto utrumque conclusit, monens quemadmodum ambulent: *non,* inquit, *ut insipientes, sed ut sapientes,* sapientia scilicet illa quae de deo est, non illa quae mundi est.

5,16. *Redimentes tempus quoniam dies mali sunt.* Omnes isti, qui in mundo dies sunt, mali sunt; mali enim quod in ipsis est, nobis operantur, et omne quod bonum est de futuro est. Hoc, inquit, tempus redimamus, id est nostra virtute, patientia, obsequio tempus nostrum faciamus esse et velut emamus illud laboribus atque patientia nostra. Tempus hoc quod adversus nos est, nostrum sit. Hoc est *redimentes tempus.*

5,17. *Ideo nolite effici inprudentes, sed intellegentes.* Eadem rursus admonitione monemur ad intellegentiam mundi et mundanam, in quo eramus inprudentes, sed simus, inquit, intellegentes. Quid autem sit intellegentem esse, sic subiunxit:

Quae sit voluntas domini: ut hoc intellegamus quid dominus voluerit, quid velit, id est nos cum integritate et iustitia et fide vivere et in eo spem conlocatam habere nihilque aliud nisi de deo cogitare. Haec, inquit, voluntas est domini.

5,18. *Et nolite inebriari vino in quo est luxuria.* Et hoc est de non faciendis, ut plurimo vino utamur, quod inde luxuria generetur et inde multa vitia. Deinde subiungit quid agendum:

Sed inplemini spiritu 19. *loquentes vobis invicem.* Magnum hoc praeceptum; etenim illa omnia in nostra sunt voluntate et

---

15, 1 videte *Mai* vide *O*

17, 3 eramus *Mai* erimus *O* simus *Mai* sumus *O*

in nostro labore, non inebriari vino, non ambulare insipienter et reliqua quae supra dicta sunt. Hoc vero ex dei voluntate tantum intellegeretur, nisi hic admoneret nostrae voluntatis esse inpleri spiritu. Sic enim ab omnibus vitiis peccatisque purgamus animam, si spiritu inpleamur, ut nos nobis spiritum faciamus et inpleamur [in] spiritu.

Loquentes vobis invicem in psalmis et hymnis et canticis spiritalibus: ut sibi invicem loquantur nihil aliud quam psalmos, quam hymnos, quam canticos. Quae sit istorum singulorum differentia certo loco dicemus, omnia tamen dei laude sonant et in deum spem homini habendam esse pronuntiant. Haec enim vere, si ita sint, spiritalia erunt. Haec igitur cantemus et cantemus in cordibus, ut ipse subiungit:

Cantantes et psallentes domino, 20. *gratias agentes semper pro omnibus in nomine domini nostri Iesu Christi patri et deo:* ut haec omnia *cantantes,* quae voce proferuntur; *psallentes,* id est percutientes et moventes vel citharam vel cetera organa, quae etiam propheta David ponit: *et in cordis et in cymbalis.* Sed haec, inquit, *in cordibus vestris* agentes gratias et *semper* agentes et agentes *pro omnibus*; non enim tantum pro nobis, sed etiam pro aliis quos vel correctos videmus. Et agamus gratias; cui? *Patri et deo.* Sed patri et deo *in nomine domini* agamus gratias. Tunc enim deo gratias recte agimus, si non nostro nomine, sed in nomine Christi deo gratias agimus. Necesse est enim ut de hoc ipso, quod nos liberati sumus, et de eo, quod spiritum recipimus, agamus deo gratias; sed tunc recte, si in nomine Christi agimus deo gratias.

18, 10 omnibus *Mai* hominibus *O* **12** in *om. Mai* **15** cantica *Mai* **16** differentia *add. in mg. O*^{2} **24** et in^2 *(ex* etiam*) O*^{c} **29** deo *ita dub. legi quod add. in mg. O*^{2} **32** gratias *add. in mg. O*^{2}

5,21. *Subiecti invicem in timore Christi. Invicem,* id est alter pro altero. *In timore Christi,* in eo quod timemus Christum, ut dictum: *timor domini initium sensus.*

5,22. *Mulieres viris suis subditae sint sicut domino.* Hinc etiam praecepta dantur mulieribus, quid eas oporteat facere ⟨et⟩ quomodo. Namque quid eas oporteat facere dixit: *viris suis subditae sint.* Quomodo? *Sicut domino,* vel sicut Christo vel sicut domino, ut ita sint illis viri quasi earum dominus. Denique ita esse rationem reddit:

5,23. *Quoniam vir caput est uxoris, sicut et Christus caput est ecclesiae, ipse salvator est corporis.* [Sed ecclesia Christus est]. Rationem reddit cur viris suis subditae sint mulieres sicut domino: quoniam ut Christus est ecclesiae et ipse salvator corporis, sic etiam vir caput est uxoris.

5,24. *Et ut ecclesia subdita est Christo, ita et mulieres subditae sint in omnibus*: modeste ac moderate *in omnibus* dictum.

5,25. *Viri, diligite uxores vestras sicut et Christus dilexit ecclesiam et semet ipsum tradidit pro illa* 26. *ut eam sanctificaret mundans in lavacro aquae in verbo.* Transiit ad viros ut pari modo praeciperet viris quid agendum cum uxoribus. *Diligite,* inquit, *uxores vestras.* Reddit rationem de eodem exemplo: sicut, inquit, Christus dilexit ecclesiam. Etenim caput est mulieris vir et caput est ecclesiae Christus et, sicut Christus tradidit semet ipsum pro ecclesia ut eam sanctificaret, sic et hic vir pro illa omnia patienter sustinere debet ut eam sanctificet. Perseverat tamen quid praestiterit Christus ostendere, quod semet ipsum tradidit ut mundaret in lavacro aquae et in verbo ecclesiam. Utique accipiamus *ecclesiam* omnem fidelem

---

21, 3 *cf.* Ps. 110 (111), 10

21, 1 subiecti *Mai* subiecit *O*
22, 3 et *add. Mai*
23, 2 sq. sed ecclesia Christus est *seclusi, crucibus sign. Locher*
25, 3 aquae *Mai* atque *O*

et omnem qui baptisma accepit; in fide adsumitur, scilicet et lavacro aquae et invocatione verbi. Haec ad virum circa uxorem quemadmodum revocanda sint, parum clarum est. Potuit tamen videri id quod ad similitudinem dabatur in parte superiore convenire, in hac parte circa mysterii narrationem esse conpletum. Verumtamen etiam hoc quoque si revocemus ad viri patientiam, ut se tradat pro muliere et omnia eius ferat patiaturque etiam passiones tolerans, illa mundabitur lavacro et verbo, id est habebit apud dominum purificationem, cum illam puram reddit et patientia idoneam facit ut lavacro et verbo sanctificetur.

5,27. *Ut praeberet ipse sibi gloriosam ecclesiam.* Pro ecclesia, inquit, se dedit Christus ut gloriosam sibi faceret ecclesiam et suam, etiam puram:

Et sine macula et sine ruga: haec enim adferunt deformitatem et maculam et rugam, quibus cum caret corpus viget, floret, decorum est. Sed praeter haec adiecit:

Aut aliud eiusmodi: id est si quid tale etiam est ut non habeat.

Sed ut sit sancta et inmaculata. Hoc egit Christus ut sit ecclesia et sancta et inmaculata. Ita sancta in eo, id est quod lavacro aquae et verbo mundatur, inmaculata, quod sine macula est et sine ruga.

5,28. *Ita et viri debent diligere uxores suas sicut suum corpus.* Paria praecepta etiam viro dantur ut uxores suas diligant ut suum, inquit, corpus. Sic enim et historia generationis ostendit quod de viri costa femina effecta. Ergo sic uxorem diligat quasi suum corpus.

28, 3–4 Gen. 2, 21

25, 16 ad *Mai* ac *O* **22** patientia *Mai* patientiam *O*
27, 9 sq. hoc *usque* inmaculata *add. in mg. O*^{2}

Qui uxorem suam diligit, se ipsum diligit. Eadem repetit; si enim ex corpore nostro uxor est, qui uxorem suam diligit, se ipsum diligit. Et sic postea subiungit exemplum: *et erunt duo in carne una.*

5,29. *Nemo enim umquam suam carnem odit, sed nutrit et fovet illam.* Confirmat quod secundum naturam est hic amor, ut carnem nostram diligamus. Si autem caro nostra femina est et prima femina de carne viri et sic femina ut eadem uxor ipsius fuerit, cum nemo suam carnem oderit, sed magis nutriat et foveat, debet ergo et uxorem sic diligere ut suam carnem.

Sicut et Christus ecclesiam. Et circa virum eadem praecepta sunt quae circa uxorem. Si enim data religio est atque formido ut uxor viro serviat, quoniam vir uxoris caput est ut ecclesiae Christus, ita nunc et viro hoc praeceptum datur ut uxorem suam diligat quemadmodum Christus ecclesiam.

5,30. *Quoniam membra sumus corporis eius.* Et supra ita dictum quod ecclesia omnes sunt sancti fideles, quae membra sunt Christi et fit unum corpus Christi ecclesia, cui caput est Christus.

De carne ipsius et de ossibus eius. Membra sumus, inquit, omnes de ipsius carne et de eius ossibus. Non ita hic accipiendum tamquam huius carnis quam induit et in qua apparuit, nos partem habere et de eius ossibus, quae ossa fuerunt carnis eius in qua Christus apparuit, sed accipiamus deitatem totam eiusdem quae est in spiritu, ubi in omnibus supra caelum et in caelestibus potentiam deitatis suae habet circa spiritum, circa mentem, quam νοῦν Graeci dicunt, et circa animam. Hic igitur, quoniam et nos haec eadem habemus, accipiendum ita est quod membra sumus Christi, id est in

---

27, 8 subiungit] *cf. infra* 5, 31, 2

30, 18 sqq. I Thess. 5, 23

30, 7 qua *Mai* quam *O*

substantia spiritali, et de carne eius, id est de anima, et de ossibus, id est de eo quod νοῦς dicitur graece. Omnia enim ista virtute dei in superioribus spiritus sunt, sicut et idem Paulus dicit in epistola ad Thessalonicenses prima: *ipse autem deus pacis sanctificet vos per omnia et integer spiritus vester et anima et corpus.*

5,31. *Propter hoc relinquet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae et erunt duo in carne una.* Hoc exemplum de Genesi est quo probatur tantam esse debere caritatem vel esse hominem ita caram habentem uxorem ut et patrem et matrem derelinquat et haereat uxori et sint duo in una carne. Multis modis docet coniunctum virum uxori et ponit ita esse debere ut et vir uxorem liberet et uxor virum. Hoc, ita ut res est simpliciter, sic et a nobis dictum et a Paulo. Verumtamen in quo subiunctum est ostendit altius patere istam sententiam. Adiungit enim:

5,32. *Mysterium hoc magnum est, ego autem dico in Christo et in ecclesia.* Ultra quam simplicitas ipsa indicavit, esse aliquid Paulus ostendit quando ait: *mysterium hoc magnum est,* et tamen non apparuit quid intellegi vellet; tantummodo aliam interpretationem ipse subiecit, ut vir et uxor hoc accipiatur interim Christus et ecclesia. Sed quoniam magnum mysterium dixit, altius intellegendum. Quid igitur nos suspicamur? Ego arbitror accipi istud, ut vir et uxor sint sibi invicem iuncti spiritus et anima, hoc enim Adam et Eva, ut spiritus sit Christus, ecclesia sit anima. Sed hoc interpretatus est Paulus de ecclesia et de Christo intellegi debere, dummodo id ipsum spiritus sit et anima. Sed hoc facilius et quod

---

31, 3 Gen. 2, 24

31, 1 relinquet *Mai* relinquit *O* **7** *lege* libēret *(cf. Gori, «Orpheus» 1982, 105)*

32, 2 indicavit *Locher* indicabit *O* **5** hoc *O* hic *Mai Locher* **8** ego *Mai* ergo *O*

ad populum bene perveniret. *Ego,* inquit, *dico in Christo et in ecclesia.* Non autem dixit: *Christus et ecclesia,* sed *in Christo et in ecclesia.* Nam et Christus in membris suis ecclesiam habet et ecclesia in suis membris caput habet Christum. Ergo in Christo ecclesia, in qualibet una carne duo sunt.

5,33. *Verumtamen et vos singuli unusquisque uxorem suam diligat ut se.* Licet generaliter supra viris praecepta dederit de uxoribus et mulieribus de viris, nunc specialiter ad Ephesios eadem praecepta convertit: *et vos,* inquit. Hoc ideo quia per figuram exposuerat dictum esse mysterium magnum, quod in una carne ambo essent et uxor et vir, et hoc intellegi voluit de ecclesia et de Christo, ideo addidit *verumtamen,* ut, licet illud in veritate, hoc intellegi voluerit Christum et ecclesiam ut in uno sint corpore, tamen et vos hoc ipsum observate et imitamini ut unusquisque uxorem suam diligat. Et item subiungit de uxoribus:

Mulier autem ut timeat virum. Hic et amor est in timore et servatus adfectus est cum honore ut viri uxores diligant, mulieres viros timeant.

Item transit ad personas alias filiorum et parentum. Postea adiuncturus servorum *****

6,12. *** et doleant quantum praestent quemadmodum tamen magis inplicent animum quam resolvant et intra mundum adligent, plenis rationibus exposui, tradidi, docui illic, ostendens usque ad caelum nequitiam spiritalem mundanae potentiae maxime operari, cum miseris animis quod fiant quasi quaedam nomina pollicetur.

6,13 *Propter hoc accipite arma fidei ut possitis resistere in die malo.* His omnibus supra dictis cum insint magnae difficultates et adversum rectores huius mundi et tenebrarum harum et, quod est maius, adversum spiritalia nequitiae in caelis, his, inquam, omnibus resistere quoniam magnae est virtutis, subiciendum fuit quomodo id fieri posset: *accipite,*

33, 16 *lac. indic. Mai*

inquit, *arma fidei.* Sola enim fides in Christo munit nos, uti non valeat circa nos istarum potestatum mundi ulla temptatio. Ita illud quod difficile videbatur resistere, facile factum est, si in potestate est unde resistamus; est autem in potestate, quippe fidem in Christum habere et plenam fidem habere nullus labor est, nulla est difficultas, animi tantum voluntas est commodata et credula. Ergo fit facile resistere his tot malis, si fidem habeamus. Sola sufficit, sola obsistit, sola munit, sed fides plena, quamquam etiam ipse dixit: *si granum ut sinapi habeamus fidei granum, possumus et montibus imperare.* Ergo fides sincera vel pura fides, inquam, in Christum et fides in deum, adversum tot illas potestates nobis arma praestabit. Sumite nunc, inquit, *arma fidei ut possitis resistere.* Quando resistere? Cum temptatio advenerit, cum aliquid vos temptare coeperit. Hoc est quod ait *in die malo.* Malus autem dies est cum temptamur.

Et omnibus effectis state 14. *succincti lumbos vestros in veritate.* Scit se supra multa monuisse facienda vel per singulas personas, ut dominis et servis, maritis et uxoribus, patribus et filiis, vel per ipsa quae agenda sunt vel quae non agenda, ut *nolite inebriari* et *agite omnia in nomine domini* et cetera supra dicta. Idcirco ait: *et omnibus effectis,* quae supra mandavi et praecepi. *State,* inquit, *succincti lumbos vestros,* id est parati et instructi. Omnis enim conatus aut ad lumbos, si labor fuerit, cadit aut, ut labor sit et conatus, ex lumbis vestris est. Inde enim omnis virtus et omnis materia ad sanguinem; hinc enerves elumbes dicimus. Ergo, ut fortitudo se praeparet et corporis et animi, hoc *succincti lumbos* ait. *State,* inquit, *in veritate.* Hoc enim, quod vos monemus, veritas est; reliqua autem in mundo falsa sunt quae de mundi sapientia docentur ac disputantur.

13, 15 sq. Matth. 17, 20 **27 sq.** *cf. supra* 5, 18, 1. 20 sq.

13, 23 state *Locher (cf. infra 29 et 34)* stares *O*

Et induti lorica iustitiae. Adiungit aliud praeceptum praeter fidem ut iustitiam servemus, quamquam illud, quod supra dictum est, id est fides, ipsum caput est omnium. Etenim iustitia non tantum valet quantum fides; etenim *iustus ex fide vivit.* Tamen quia est et hic adfectus inplendus ut iusti simus (tunc enim fides nobis proderit et tunc vera erit fides si iusti simus et iustitia proderit si accedat fides) ergo adiunxit post fidem: *induite loricam iustitiae.* Supra *arma,* dixit, *fidei* induite [loricam iustitiae], quoniam in armis tam illud intellegitur quod munit, quam etiam quod resistit et adversarium superat, in lorica autem nihil aliud sit quam ut muniamur. Fides autem et resistit et ideo dixit *arma fidei.* Quomodo autem resistit fides? Scilicet si, cum temptare hostis coeperit, non sequamur et fide custodita in deum atque in dominum Christum a sententia non moveamur. Resistite ergo. Et resistit qui habet tela, gladios. Ergo arma, inquit, induite fidei ut resistatis. At contra iustitia tantummodo in factis est; non adversario resistit, sed ipsa se praestat bonam, clementem. Ergo *lorica,* inquit, *iustitiae,* qua bonum sectatus et bonam mentem et bonum cor ostendit.

6,15. *Et calciati pedes in praeparatione evangelii pacis,* quoniam evangelium fertur et per gentes praedicatur. Ubicumque ergo praedicatur, audiendum est. Ut autem audiamus, eundum, properandum, festinandum. Ergo *calciati,* inquit, *pedes in praeparatione evangelii.* Cuius evangelii? *Pacis,* inquit, quoniam evangelium qui audit et qui in evangelio paratus est deum scit, Christum credit, promissa accipit, fiduciam gerit, cum nullo hostis est. Ergo pacis evangelium, id est pacis quae

---

13, 41 sq. Hab. 2, 4 = Rom. 1, 17 = Gal. 3, 11

13, 40 id est fides ipsum caput est *add. in mg. O*^{2} **42. 43 sq.** iusti simus *bis Locher* iustissimus *O* **46** loricam iustitiae *seclusi*

15, 7 deum scit *Hadot 140* deum sit *O* **8** pacis quae *Mai* pacem quod *O*

est animis. Hoc ergo ut capiamus, calciati pedes esse debemus, id est parati excurrere, cicumvolare, audire. His ergo omnibus quid efficitur? Facile resistemus potestatibus, rectoribus, spiritalibus nequitiae.

6,16. *In omnibus accepto scuto fidei.* Redit ad illam summam quae concludit omnia, quae inplet universa. Aliter enim fortiter repugnare, resistere tot illis potestatibus non valemus nisi muniti scuto, ut omnes ictus atque inpetus universarum potestatum munimento fidei repellamus. Denique sic subiunxit:

In quo possitis omnes sagittas nequissimi igneas restinguere. Sagittas frequentissime et in evangelio et in Paulo et in prophetis et in David positas legimus, quas intellegimus disputationes et verba et tractatus esse. Sed *nequissimi sagittas,* id est male suadentes, male vulnerantes intellegentiam, animam spiritusque nostros; ideo *igneas* dixit, perurentes, quas omnes extinguit fidei scutum, id est ipsa fides, ut apud se nihil valeant. Cum enim adest fides animis, ille ignis qui per linguam mittitur, persuadens mundana, maligna omnia mundana, extinguetur et intepescet. Nam omnis illa persuasio maligni, quoniam carnaliter loquitur et carnaliter insinuat, per sanguinem valet, idcirco excitat ipsum sanguinem per novas intellegentias, excitatus autem sanguis igneus fit. Fiunt ergo illae sagittae igneae quas fides conprimit et extinguit, quia spiritaliter omnia accipit fides. Spiritus autem lumen est, non ignis. Hinc neque spiritus, dum lumen imitatur, ignis est. Ignis autem omnis nocet. Ergo neque spiritus nocet. Verum dum in Christum est fides, a lumine in Christo accipit lumen; sic lumen fidei ignem vincit, quia ignis circa carnem valet et operatur et ipse mundanus est et de materie materia est. Non

---

16, 9 in David] *cf.* Ps. 119 (120), 4

16, 20 quas *Mai* quae *O* **22** hinc *Mai* hic *O* **23** omnis *Mai* omnes *O*

valet autem circa lumen aeternum dei Iesu Christi. Sic lumine illo hic ignis extinguitur, quem ignem dixi maxime concitari sermonibus, qui sermones, quia excurrunt et volant, sagittae sunt nominatae.

6,17. *Et galeam salutaris et gladium spiritus, quod est verbum dei.* Quia supra dixit *induti loricam iustitiae,* et hic audiendum: induite galeam salutaris et gladium spiritus. Utrum *gladius spiritus* per se accipiendum et *galea salutaris* per se adiungendum ⟨an⟩ *salutaris spiritus* et galea est? *Gladium induite.* Sed, si *gladium* vere certeque revocatur *quod est verbum dei,* separatum est *induite gladium spiritus.* Quid ergo erit *galeam salutaris induite*? Christus quidem in eo quod huc descendit et mysterio suo nos redemit, salutaris est ipse caput nostrum, custodit etenim caput ecclesiae, unde galea salutaris est. Porro autem verbum, quod adversae potentiae vincuntur, opprimuntur, sicuti dictum: *diabolum perdet spiritu oris sui,* ergo Christus, quod est verbum dei, ideo missus est ut omnem corruptionem et omnem malignitatem atque ipsam mortem vincat. Idcirco dictum est: *gladius spiritus verbum dei.*

6,18. *Per omnem orationem et obsecrationem orantes in omni tempore in spiritu.* Ad expellenda illa quae supra dicta sunt, id est potentias mundi vincendas, rectores tenebrarum et spiritalia nequitiae, hoc quoque adiungit, uti oremus quotidie et obsecremus et per omnem orationem et per omnem obsecrationem oremus in omni tempore ⟨in⟩ spiritu. Quanta hic et quam occulta praecepta sunt de eo quod rogamus! Primum quod dixit: *per omnem orationem,* quae multae sunt, nunc pro nobis, nunc pro aliis, nunc ad ea quae sunt praesentis vitae, nunc ad ea quae futurae, nunc ad ea quae animae sunt, nunc

---

17, 12 sq. Is. 11, 4 = II Thess. 2, 8

17, 1 salutaris *conieci (cf. infra 3–5)* salutis *O* **3** salutaris *(ex* salutis*)* O^2 **5** an *addidi* **11** quod *O* quo *Mai*
18, 6 in *add. Frede et Locher*

ad ea quae corporis, ut aliqua optemus, et oremus. At in omni, inquit, oratione oremus in spiritu et omni tempore. Oremus in spiritu, id est non quaedam verba dicamus vel proferamus vel recitemus, orantes quasi meditata, quasi scripta, sed in spiritu, inquit, omni tempore oremus, id est ut et adhibeamus adfectum et interior spiritus, id est homo interior orationem pleno desiderio habeat et habeat omni tempore, ut etiam cum non orat, in spiritu oret. Quid deinde illud quod ait: *per omnem orationem et obsecrationem*? Distantiam puto istam esse ut oratio sit et cum laudes dei dicimus et cum enarramus magnalia eius et cum gratias agimus et cum alia huiusmodi. Obsecratio vero est quando deum oramus vel propter veniam et peccata nostra vel propter gratiam ut nobis praestet. Haec, inquam, est obsecratio et dummodo isti duo modi sint cum deum oramus, ut et orationem habeamus et ut obsecrationem. Per omnem igitur [agitur], inquit, orationem et per omnem obsecrationem. Non contenti simus quasi quaedam verba ex consuetudine proferre, sed ex animo interiore atque ex mente atque, aperte ut dicam, ex ipso spiritu atque in ipso spiritu, ut etiam cum deest oratio vel obsecratio in verbis, oremus in spiritu.

Et in ipso vigilantes semper in omni oratione. Adiecit tempore etiam certum tempus; nam cum dixit *in omni tempore,* potuit accipi quod tempus homini datur, id est dies; sed *in omni tempore* ut plenius adiceret quid adiunxit? *Vigilantes semper.* Potest tamen ad intentionem mentis hoc accipi *vigilantes semper* ut in omni oratione non veluti dormientes, quod patiuntur illi qui, ea quae nota sunt, recitant vel legunt vel memoria pronuntiant; quid dicant et quemadmodum dicant paene non sentiunt. Idcirco ait: *vigilantes semper in oratione pro omnibus sanctis* 19. *et pro me.* Magnum etiam hoc monitum et frequenter quoque tetigimus et notandum diximus; non

---

18, 11 et oremus at *Wöhrer-Gaar ap. Hadot 140* et optemus ad *O* **26** agitur *om. Mai* **35** adiceret *Mai* adieceret *O*

enim pro nobis tantum, sed etiam pro aliis rogare debemus. In quo et multis locis et hic admoneo quoniam istud praeceptum duplex est: ut et ipsi illi sancti et episcopi et apostoli et maiores ipsi pro fidelibus et catechumenis et pro omnibus aliis inferioribus rogare debent, sicuti frequenter idem hic enumerat quod in omni oratione sua mentionem facit etiam omnium suorum. Ita et hic rursus et ipsi, qui inferiores sunt, rogent in omni oratione sua et pro sanctis et pro episcopis *et pro me,* inquit; quod adtendendum et pro miraculo habendum uti ab his, quos ipse monet, quos instituit, quibus evangelium pronuntiat, velut auxilium petat ut ipsorum oratione consequatur aliquid. Quid autem illud sit quod petendum propter se, dicit ipse subiungens:

Ut detur mihi in adapertione oris mei sermo in confidentia notum facere mysterium. Monuit Ephesios ut et pro sanctis rogarent et maxime pro se. Quid autem rogarent pro se, id est pro ipso Paulo, subiecit: non salutem, non aliquas cupiditates, sed ut posset idem Paulus habere sermonem et apertam orationem, id est confidentiam in expositione evangelii atque mysterii. Vere enim etiam eorum oratione postulandum est, quibus prodesse hoc potest, ut quoniam mysterium et evangelium Paulus pronuntiat, illi qui percepturi hoc sunt, hoc orent ut sermo abundet et os apertius proloquatur et confidentia sine aliqua trepidatione exponens mysterium.

6,20. *Pro quo legatione fungor in catena.* Id est: ego legatus a Christo, licet in catena positus, tamen mysterium pando et evangelium; in quo quid patiatur ostendit et quemadmodum perseveret. Ut non deterreatur adversis neque dolore vincatur, sed inpleat munus apostolatus, iniunctum:

Ut in ipso fiducialiter agam. Bene et hic *fiducialiter,* inquit, et *in confidentia.* Quid enim aliud adversum terrores,

---

18, 47 debent *O (cf. supra 3, 6, 6 sq.; 4, 16, 7–12)* debeant *Mai Locher* **56** ut detur *Mai* videtur *O* adapertione *Mai* adpertione *O* **61** id est *Mai* idem *O*

20, 4 dolore *Mai* dolere *O*

adversum poenas inpositas aut precari aut polliceri debuerat, nisi ut fiducia sibi esset et in exponendo? *Ut mihi,* inquit, *sermo in adapertione oris detur in confidentia.* Hic in agendo: *ut in ipso fiducialiter agam; in ipso,* id est in evangelio atque mysterio.

Ita ut oportet me loqui: id est enim ipsum agere evangelistam, loqui et loqui ut oportet, hoc est *fiducialiter,* ne minus inpleam aut aliquid in animo meo egerint catenae et non inpleam, ut oportet, exponens mysterium.

6,21. *Ut autem et vos sciatis quae circa me sunt, quid agam, notum vobis faciet Tychicus carissimus frater et fidelis minister in domino.* Bene de his quae patitur nihil epistolae dare voluit, sed tantummodo per nuntium ut cognoscant Ephesii quid mandavit vel quid agat vel quae circa ipsum sint. Duo sunt enim. Nam et circa ipsum catenae sunt [hoc] et cetera iniuriae. Quid autem agat: quod perseverat, quod mysterium pandit, quod evangelizat, pandet autem et aperiet Tychicus. Commendat personam: *carissimus,* inquit, *frater et fidelis minister in domino*; non enim minister mihi, sed in domino minister circa evangelium et circa mysterium.

6,22. *Quem misi ad vos in hoc ipsum.* Non enim ipse cum pergeret ego mandavi, sed propter hoc misi. Ita et de vobis curam gero et omnia vos scire volo. In hoc ipsum ergo, ut sciretis, misi:

Ut cognoscatis quae circa nos agantur et consoletur corda vestra. Hic iam amplius, quoniam de duobus unum hic coniunxit, *quae circa nos agantur,* id est quas poenas toleremus, quas catenas, idcirco adiecit: *et consoletur corda vestra,* ne de me cura et sollicitudine laboretis, vobis consolationi sit ipse cum exposuerit quali animo sim et quali fiducia.

21, 2 tichicus *(ex* tyticus*)* O^2 *in mg.* **6** hoc *om. Mai* ceterae *Mai* **7** perseverat *Mai* perseveraverat *O* **8** pandet *et* aperiet *conieci* pandit *et* aperit *O* tyticus *O*

22, 5.8 consoletur *Mai* consolvetur *O*

6,23. *Pax fratribus et caritas cum fide.* 24. *Gratia cum his qui diligunt dominum nostrum Iesum Christum in aeternitate. Amen.* Postrema pars epistolae precatio est, et precatur et optat pacem fratribus, item caritatem, deinde fidem. Supra enim ita dixerat quod esset inter illos discordia. Deinde adiunxit gratiam his qui praestant fidem et diligunt dominum nostrum Iesum Christum. Ita omnia conclusa sunt: pax ad discordiam, caritas ad concordiam, fides ad deum et ex fide gratia praestatur, gratia domini his qui caritatem inter se et pacem habent et fidem in ipsum. *In aeternitate* autem quod subiunxit, ne praesentis vitae tantum vota sint, sed et futurae, quae est in spe et promissione. Christianis *amen.*

23, 8 ad discordiam *Mai* et discordia *O* 12 Victorini commentarius secundus in epistola Pauli ad ephesios liber secundus explicit feliciter *O*

IN EPISTOLAM PAULI AD GALATAS

LIBER PRIMUS

Epistola ad Galatas missa dicitur ab apostolo ab Epheso civitate, et idcirco quidam illam praemittunt epistolam, hanc ordinant consequentem. Summa autem huic epistolae haec est: errare Galatas quod evangelium fidei, quae est in Christo, adiungant ad Iudaismum, corporali intellectu observantes sabbatum et circumcisionem, item cetera opera quae ex lege perceperant. His rebus motus, Paulus scribit hanc epistolam eos volens corrigere et a Iudaismo revocare, ut fidem tantum in Christum servent et a Christo spem habeant salutis et promissionum eius, scilicet quod ex operibus legis nemo salvetur. Ut refutet ergo ista quae adiungunt, confirmare vult evangelium suum. Ut autem det auctoritatem evangelio suo adhibet principia, dicens se esse apostolum non ab hominibus neque per hominem. Verum id probat, neque ab hominibus neque per hominem se apostolum esse, his divisionibus: quod evangelium revelatione susceperit Iudaeus et acriter Iudaeus, quod post triennium Hierosolymam ad Petrum venerit, quod quin-

---

Victorini philosophi in epistolam Pauli (Pauli *add. s.* O^1) ad galatas liber primus incipit *O inscriptio deest in S*

3 huic *O S* huius O^3 **4** quod evangelium fidei quae est in Christo adiungant ad iudaismum *O S* qui ad evangelium fidei quae est in Christo adiungant iudaismum O^3 **14** verum id *S* id verum *O sed* verum id *legendum esse signis superpositis indicavit* O^2*;* id verum probat *del. et sequentia ita constituit* verum neque ab hominibus neque per homines se apostolum esse probat O^3*, sed* id verum probat *restituit et cetera del. eadem aut potius manus recentior* **15** se apostolum esse *om. S add. in mg.* S^1

per Christum, intellegi licet per deum, per deum Christum. Sed quoniam subiunxit per *deum patrem,* idcirco quidam vix a Paulo nominatum deum dicunt Christum. Verum in multis locis probavimus deum dictum etiam a Paulo, etiam hic quoque intellegi licet. Etenim si et in Christo dictum est non per homines et subiunctum *sed per Christum,* unde intellegitur deus (est et in filio pater), intellegendum est quod et Christus deus est. Quoniam tamen deus, quae facit, per Christum facit, sicuti multis ostendimus, idcirco dictum: *per Christum et deum patrem. Qui excitavit illum a mortuis*: utique ne diceretur: quomodo per Christum didicisti? Quia Christum non secutus est et Christus mortuus est. Cum dixit quod resuscitaverit deus Christum a mortuis, ergo Christus me docuit, qui resuscitatus est a mortuis; resuscitatus autem dei patris virtute. Quod sit hoc mysterium resuscitati filii a mortuis saepe exposuimus, saepe, cum occasio erit, dicemus. *Et qui mecum sunt omnes fratres*: ordinem iam supra huius sensus ostendi: *Paulus apostolus et qui mecum sunt omnes fratres.* Quid subiungitur? *Ecclesiae Galatiae.* Servata consuetudine quae addimus aut salutem scripta aut aliquid tale:

1,3. *Gratia vobis et pax a deo patre et domino nostro Iesu Christo* 4. *qui se dedit pro peccatis nostris ut liberaret nos de praesenti saeculo malo secundum voluntatem dei et patris nostri,* 5. *cui est gloria in saecula saeculorum.* Memores simus quid in hac epistola agat apostolus: quod Galatas reprehendit et cor-

---

1, 37 probavimus] *cf.* adv. Ar. I 9 *et passim; supra* in Eph. 1, 1, 7 sqq. *et passim* **42** ostendimus] *cf. supra* in Eph. 1, 2, 20; 1, 4, 10 sqq.; 1, 11, 17 sqq.; 1, 19, 134 sqq. **48 sq.** exposuimus] *cf. supra* in Eph. 1, 19, 18 sqq.

1, 34 per deum[1] *O S (cf. in Phil. 1, 17, 17) del. O*[3] *om. Mai Locher* **38** etenim si et in Christo dictum *S*[1] etenim si et in Christo etenim si dictum *O S* **42** sicut *S* **45** est[1] *corr. in* es *O*[3] *s.* mortuus est *(*est *O*[2] *in mg.) repet. O S repetitionem del. O*[3] *S*[1] **50** ostendi *S*[1] ostendit *O S* **52** ecclesiae *Mai* ecclesia *O S* ecclesiis *O*[2] *(vid.)* quae *O S* qua *O*[c] **53** scripta *(vid.) O del. O*[3] scripta *(ex* scripto*?) S*[1] scripto *Hadot 135* aut[2] *O* ut *S*

rigere cupit, ut in Christum fidem habeant, ab ipso solo spem salutis, spem aeternitatis exspectent, remissionem peccatorum et omnia, ne sibi credant prodesse vel opera legis vel sabbata vel circumcisionem. Ergo in principio pacem illis precatur et gratiam a deo, et deinde adiunxit a Christo, quia in Christo sunt omnia; et probat in Christo esse omnia et per Christum omnia cum dicit: *qui se dedit pro peccatis nostris ut liberaret nos de praesenti saeculo malo.* Ergo ipsius beneficio, ipsius gratia, a deo quidem patre, sed passione eius, nos de praesenti saeculo maligno liberat; et liberamur per Christum, sed virtute dei, dei scilicet cui est gloria per omnem aeternitatem. Si igitur deus aeternus et gloria eius in aeternum. Et ex dei voluntate Christus, mysterio functus, pro peccatis nostris se dedit, ut nos liberaret omnes: liberatio ex dei voluntate per Christum est. Quod si per Christum est, ultra nihil quaerendum et vana sunt illa quae Galatae adiungunt, id est Iudaismus, opera legis et sabbati observatio et circumcisio.

1,6. *Miror quod sic tam cito transferimini ab eo qui vos vocavit in gratiam in aliud evangelium,* cum evangelium certum sit quod adnuntiet apostolus Paulus, id est Christum dei filium, virtutem dei in salutem omnibus credentibus sive Graecis sive Iudaeis, nihilque praeterea, sed omnem spem salutis et gratiae dei circa nos in fide esse circa Christum, ut eum credamus dei filium esse, pro nobis passum esse, resurrexisse, exinde nos quoque resurgere cum remissione peccatorum, quod est verum evangelium quod adnuntiat Paulus. Si qui igitur aliud adiungit, id est ut Iudaismum et circumcisionem et sabbati observationem et cetera huiusmodi, peccat atque alienus a veritate est. Cum igitur Galatae adiungendum

---

3, 6 *post* habeant *add. s.* et O^3 **8** omnia *deletum vix legitur in O* omnia *S* omnino O^3 *in mg. Mai Locher (aliter interpun.)* **11** sunt *O* S^1 *s.* esse *S* **15** liberat *O S* liberamur O^3 **16** dei^1 *om. S add. s.* S^1 **21** Iudaismos *O* (o *in* u *corr.* O^2) *et S*

6, 1 transferemini *O* (e *alt. in* i *corr.* O^2) **11** peccat O^3 *S* peccata *O*

dicant evangelium; sed ideo dixit *sicuti praediximus* ut adiceret:

Et nunc iterum dico, ut de hoc ipso, quod nuper dixit, intellegatur *sicuti praediximus et nunc iterum* admoneo. Quid? Illud quod supra dictum est:

Si qui vobis evangelizaverit, praeterquam quod accepistis, anathema sit, id est sive ego aliter praedixero et nuntiavero evangelium, sive angelus, sive quilibet alius, anathema sit. Adicit autem fortiorem rationem quia non hoc quod agit, ideo agit, ut hominibus suadeat, sed ut mysterium conpleat quod ei mandatum est. Sic enim adiungit:

1,10. *Modo enim hominibus suadeo an deo?* Non enim, inquit, hoc quod ago, ago propterea ut hominibus suadeam, sed suadeo ante deum, deo velim placere, ut id quod mandat exsequar. Graecus aliter habet: *modo enim* ἀνθρώπους πείθω ἢ τὸν θεόν*?* Hoc est non evangelizo homines quam deum. Persuadere enim non homines volo, sed deum Christum. Ergo et sic habeo necessitatem et metum vera dicendi et non alia et alia dicendi. Denique sic adsubiungit:

Aut quaero hominibus placere? Non enim ea ago quae pro hominum commoditate sint, ut hominibus placeam, sed ut placeam deo in eo quod obsequium praesto et mandata conpleo. Fortius autem adiungit illud quod dicit:

Si adhuc hominibus placerem, Christi servus non essem. Etenim placere hominibus, sicuti multis rebus ostenditur, non est gratiam dei mereri. Si qui ex operibus putat agendam vitam, hominibus placet, at hic gratiam non meretur. [Quid si hominibus placerem?] Ergo si vellem, inquit, hominibus pla-

---

10, 3 deo *om. O* cui *add. s. O*^{3} mandat *conieci* mandata *O S* mandatum est *O*^{3} *Mai Locher* **4** *post* exsequar *habent* denique sic adsubiungit *O S del. O*^{c} *exp. S*^{1} *om. Mai Locher, in v. 8 transposui (cf. Gori, «Orpheus» 1982, 105 sqq.)* modo enim *om. S add. in mg. S*^{1} **4 sq.** ΑΝΘΡΩΠΟΥC ΠΕΙΘΩΗΙΘΝΘΕΟΝ *O* **5** quam *O S* sed *O*^{3} *Mai Locher (cf. Gori, RFIC 1976, 156)* **16** at hic *S* adhuc *O (fort.)* **16 sq.** quid si hominibus placerem *secl. Locher*

cere, Christi servus non essem, id est non Christo redemptus essem. Hoc est enim servum esse Christi: ut redemptus per eius passionem a mundo atque a dominis mundi et carnis, iam Christum dominum habeam et eius servus sim. Itaque qui hominibus placere vult, a Christo redemptus non est et servit mundi dominis, cum hominibus placet; servus autem Christi fit, id est redemptus a servitute in libertatem (hoc est enim servus Christi, liberum esse a servitio mundano), is servus Christi est, qui redemptus, uti diximus, nescit illam servitutem: quae plena libertas est.

1,11. *Notum enim facio vobis evangelium quod evangelizatum est a me, quia non est secundum hominem.* Sive, ut supra dixit, quod *non ab hominibus neque per hominem* apostolus sit et nunc hoc dixit *quia non secundum hominem.* Etenim apostolus evangelium nuntiat, id est evangelizat, quod est dei filium praedicat Christum salvatorem omnium, per quem omnia facta sunt, et hoc ego non secundum hominem dico, id est non ab homine acceptum. Sive quia ipse ille salvator non homo est, ut quidam putant, neque quia in hominem missus, idcirco homo, sed deus mysterio carnem sumens ad carnem vincendam, sicut multis dictum atque tractatum; non ergo, inquit, secundum hominem evangelizavi vobis. Notum ergo facio, fratres qui erratis et ad hominem deferimini et deportamini carnaliter sentiendo, observando sabbata, circumcisionem et cetera: evangelium meum non secundum hominem est, id est ut et de homine agatur, id est de carne, sed secundum virtutem animae et sic cetera quae in homine sunt. Omne enim mysterium ideo actum est ut non eo modo sentiamus,

---

11, 3 Gal. 1, 1

10, 18 *ante* Christo *add.* a O^3 *Mai Locher* **26** uti *S* ut *O (in* uti *corr.* O^2*)* illam *in* ullam *corr.* O^3

11, 2 est *om. O* **9** in *om. O add. s.* O^2 **13** deferemini *O S (*e *ter. in* i *corr.* O^3 S^1*)* **16** ut et de homine agatur id est *om. S add. in mg.* S^1

Iacobum fratrem domini. In quo illud utique ostendit a nullo se didicisse, cum et cum Petro paucis diebus fuerit et Iacobum viderit fratrem domini, ubi magis confirmavit a Iacobo se non potuisse discere, si quidem ea in evangelio habet Paulus quae Iacobus non habet, ut post docebimus. Deinde isse se ad partes Syriae dicit et Ciliciae. Omnibus tamen iam se ecclesiis et Iudaeis notum fuisse, quod, cum Iudaeus fuisset, etiam evangelium sequeretur et evangelizaret. Post haec narrat post quattuordecim annos venisse in Hierosolymam. Unde ergo didicit haec quae evangelizat? *Non ab hominibus neque per hominem, sed per revelationem. Exposui,* inquit, *illis* omnibus *evangelium quod praedico inter gentes.* Deinde etiam apostolis ego magis narravi evangelium, non illi me docuerunt. Ubi et quantum per dissimulationem fecerit docet, ut evangelium obtineret, si quidem Iudaismi particulam acceperit ex necessitate, ut veritas evangelii permaneret, quod loco suo quid sit docebimus. Inde evangelium unum et Petrum et se habere dicit, sed Petrum ut evangelizet Iudaeis, se ut gentibus, et hoc sibi per revelationem datum et haec officia divisa esse evangelii a deo et domino nostro Iesu Christo (ipse enim in ambobus operatus est), quod confirmaverunt scientiam suam eandem esse Petrus et Iohannes cum apostolo Paulo et cum Barnaba, et consenserunt ut isti gentibus evangelizarent, illi Iudaeis. Maximum autem illud et fiduciae suae et scientiae et revelationis et evangelii sui adiungit et memorat quod integre Petrum dicit egisse antequam a Iacobo quidam venerunt; deinde, postea quam venerunt, mutatus est, et hoc ipsum quod reprehenderit Paulus et eum revicerit. Mutatus autem

---

13, 37 post docebimus] *cf. infra* 1, 19, 4 sqq. **48** loco suo] *cf. infra* 2, 4, 9 sqq.

13, 35 viderit S^1 *s.* videns *O S* **38** se *vid. expunctum in S* **41** *post* venisse *add.* se O^3 **42** quae *om. S add. s.* S^1 **44** praedico *S* pure dico *O* **46** fecerit O^c fecerint *O S* **49** et^2 *add.* O^3 *om. O S*

fuerat ut non ederet cum gentibus et Iudaeis cibis uteretur. Hoc a se dicit reprehensum, quippe cum antequam venissent a Iacobo cum gentibus vivebat, postea veluti timens Iacobi legatos cum Iudaeis vixerit; etenim Iacobus admixto Iudaismo Christum evangelizabat, quod negat hic faciendum. Si ergo iam hoc et reprehensum est et in Petro, cum ita ageret, convictum atque superatum et confirmatum, utique etiam isti Galatae, cum hoc facere coeperint, corrigendi et commutandi sunt, scilicet uti per fidem in Iesum Christum credentes iustificentur ex fide, non ex operibus legis. Huc usque ratio de se. Deinde admonitio et narratio est satis utilis et commoda ad id quod agere cupit, ut Galatas corrigat, ne, sequentes Iudaismum, evangelium non sequantur, quod unum est et verum: in Christum fidem habere et ab eo iustificari, non ex operibus legis. Post haec dat alia argumenta, quia ex Christo iustificatio fit, non ex lege neque ex operibus. Et est ista omnis lectio, quam supra dixi, usque ad illum locum qui incipit ita: *si autem quaerentes iustificari in Christo, inveniemur et ipsi peccatores, ergo Christus peccati minister est,* et reliqua. Sed nunc ad narrationem, quae quare suscepta sit diximus, de sua persona [Pauli ad eadem verba] redeamus.

Audistis enim conversationem meam aliquando in Iudaismo. Ne novam rem de se narrare videatur, audistis, inquit, vitam meam (hoc enim dixit *conversationem*: actum vivendi, quem actum habebam aliquando, quando in Iudaismo eram), et quemadmodum agebam:

Quia supra modum persequebar ecclesiam dei: non solum, inquit, Iudaeus eram et legem sequebar, sed contra persequebar ecclesiam et inpugnabam. Ergo qui talis eram ut perse-

---

13, 77–79 Gal. 2, 17

13, 69 uti *S* ut hi *O* **71** narratio *S* enarratio *O* **73** verum O^3 *(vid.)* verbum *O S* veram *Q* **80 sq.** de sua *usque* verba *del.* O^3 Pauli ad eadem verba *om. Mai secl. Locher*

1,19. *Alium autem apostolorum neminem vidi, nisi Iacobum fratrem domini.* Magna doctrina etiam hoc adiunxit magnoque ingenio, primo quod ita dixit: apostolorum neminem alium vidi. Nam Iacobum apostolum Symmachiani faciunt quasi duodecimum, et hunc sequuntur qui ad dominum nostrum Iesum Christum adiungunt Iudaismi observantiam, quamquam etiam Iesum Christum aliter fatentur: dicunt enim eum ipsum Adam esse et esse animam generalem et alia huiusmodi blasphemia. Ergo hic Paulus negavit Iacobum apostolum dicendo: *alium autem apostolorum neminem vidi,* quod cum neminem apostolorum alium vidisse se dixit, nisi Iacobum, et causa, quare Iacobum, adiecta est: *fratrem domini,* qui frater est habitus secundum carnem. Cum autem fratrem dixit, apostolum negavit. Videndus etiam hic fuerat honorifice. Sed neque a Iacobo aliquid discere potuit, quippe cum alia sentiat, at neque a Petro, vel quod paucis diebus cum Petro moratus est, vel quod Iacobus apostolus non est et in haeresi sit. Adiecit autem et Iacobum. Vidi ergo novum quid Iacobus tractet ⟨et⟩ evangelizet; et tamen quoniam cognita mihi est ista blasphemia, repudiata a me est, sicut et a vobis, o Galatae, repudianda. Non enim potestis dicere: negas Iacobum et inde ea quae nos sequimur repudias, quia non vidisti Iacobum. Adiecit ergo: vidi et Iacobum. Nec error est. Quem Iacobum? *Fratrem,* inquit, *domini,* id est auctorem sententiae vestrae. Ita nihil apud me valuit. Et eum non secutus sum et novi eius sententiam. Quia ergo nihil mihi incognitum est, nec ille valuit persuadere, frustra igitur vos sequimini.

1,20. *Quae autem scribo vobis, ecce coram deo, quia non mentior.* Adserenda fides erat etiam iureiurando. His enim qui

---

19, 6 adiungunt *usque* Christum *om. O add. in mag. O²* *sed* adiungunt *ex* -tur *corr. O³ (vid.)* **9** blasphema *Oᶜ* **12** fratrem *S* fratre *O* **19** et¹ *add. Mai* et² *del. S¹* **20** et *om. O* **21** negas *Mai* neges *O S* **24** inquit *om. S add. in mg. S¹* **25** eum *S* cum *O*

20, 2 adserenda *S* deferenda *O*

iam erraverunt a fide: ea, inquit, quae scribo vobis non mentior, ecce coram deo omnia me ita narrare, quemadmodum gesta sunt.

1,21. *Deinde veni in partes Syriae et Ciliciae,* hoc est evangelizare per gentes.

1,22. *Eram autem ignotus facie ecclesiis Iudaeae quae sunt in Christo*: id est iam notum erat evangelium paene omnibus ecclesiis Iudaeae, quod ego adnuntiabam, quae tamen Iudaea est in Christo, non in Iudaismo Iudaeorum, in qua multae ecclesiae sunt in Christo, quibus omnibus notum erat evangelium, quod de Christo habet. Eram tamen ipse ignotus a facie. Quibus his omnibus quid ostendit? Iam se evangelium suum omnibus persuasisse etiam cum absens est.

1,23. *Tantummodo audiebant quod is, qui persequebatur nos aliquando, nunc evangelizat fidem.* Hoc et miraculo dicit fuisse omnibus, quod utique et esse debet et ad miraculum esse. Scilicet audiebant, inquit, omnes quod ego, qui Iudaeus fuissem, qui persequerer Christianos et ecclesias aliquando, nunc evangelizarem fidem, id est ut omnes haberent fidem in Christum, quam fidem antea denegabat:

Quam aliquando expugnabat, ut hodie evangelizaret fidem qui aliquando expugnaverat, quod ipse fecerat.

1,24. *Et in me magnificabant deum.* Quia omnes iam capiebant virtutem dei et magnificum deum dicebant, quod ego conversus essem et, expugnator qui fueram, nunc essem praedicator. Sic fiebat ut magnificarent deum in me, id est magnum dicerent, qui conversa subito mente praedicarem deum Christum, scilicet quem ego antea expugnabam. Quid enim tam magnificum quam vinci mentem et accipere contrariam et accipere eam quam ante expugnaras? Quod si ita est, ergo et

---

20, 4 me ita *S* merita *O*

22, 1.3 iudae *bis O in* iudaeae *corr. O*^{2} **4** non *O*^{3} *om. O S* in qua *S* inquam *O* **6** a *del. O*^{3}

23, 1 is qui *ex* id *(vid.) S*^{1} *s.* **7** quam *ex* quem *(vid.) S*^{1} *s.*

vos nihil aliud sequi debetis, nisi quod vobis evangelizat qui miraculum est gentibus, quod evangelizat fidem Christi.

2,1. *Deinde post annos quattuordecim iterum ascendi in Hierosolymam.* Semel enim ante, post triennium, nunc *post annos quattuordecim iterum,* inquit, *ascendi.* Ergo evangelium a me gentibus enuntiatum per revelationem accepi, non ab hominibus neque per hominem didici.

Cum Barnaba et adsumpto Tito. Hos utique ut testes habet, per quos probat evangelium suum per revelationem sibi datum, si quidem et Barnabas mecum, inquit, ascendit; adsumpsit etiam Titum, quorum fides probata omnibus et evangelium.

2,2. *Ascendi autem secundum revelationem et exposui illis evangelium quod praedico inter gentes.* Magnis argumentis probare nititur evangelium ex revelatione sibi datum, quod inter gentes praedicaret, a deo esse. Nam ascendi, inquit, Hierosolymam secundum revelationem, ut etiam omnes docerem, etiam ipsos Iudaeos; exposui, inquit, omnibus evangelium quod praedico inter gentes. In quo intellegitur, ex eo quod nemo contradixit, nemo restitit, hoc verum esse evangelium et unum, si quidem, quod praedico, inquit, inter gentes, hoc exposui in Hierosolyma. Sed potuit ignorare populus. Quid adiecit?

Seorsum autem his qui firmamenta videbantur esse, id est per quos mandata dei tradebantur et evangelium, ut apostolis ceterisque, his, inquit, seorsum exposui evangelium quod praedico inter gentes ut si quid esset quod aliter traderent, corrigerent, vel quod ipse aliter traderem, emendarent. Haec igitur causa fuit cur ascenderem in Hierosolymam, et propterea mihi revelatum est ut ascenderem, quo facilius cognosceretur

---

1, 1 in *om. O add. s. O*^{2} **2** *post* Hierosolymam *add.* cum Barnaba adsumpto et Tito *O*^{3} **6** ut *om. S add. s. S*^{1} **8** Barnaba *O in* -as *corr. O*^{2}

2, 8 contradixit nemo *om. O add. in mg. O*^{2} **17** propter eam *O in* propterea *corr. O*^{2}

unum evangelium, et meum inter gentes et illorum inter Iudaeos. Quod autem seorsum illis ostendit, ut pudor de medio tolleretur et inter se mysteria communicarent ipsi qui noverant. Quibus omnibus cum fuisset una sententia atque unum evangelium, quid persuadere nititur? Nihil novi addere debere nihilque coniungere. Unde peccant hodie Galatae sequendo Iudaismum et disciplinam vel circumcisionis vel sabbati vel rerum ceterarum.

Ne forte in vacuum currerem aut cucurrissem, id est ne non integre evangelizarem. Si enim minus aliquid evangelizavi, in vacuum cucurri aut in vacuum nunc etiam curro. Si enim prodest circumcisio, sabbati observatio rerumque ceterarum, non erit ex gratia Christi salus et in vacuum curritur.

2,3. *Sed neque Titus, qui mecum erat Graecus, conpulsus est circumcidi.* Illud explicat, nihil omnino auctum esse ab his qui pseudoapostoli sunt, id est ab his qui evangelio Pauli, id est nuntio de filio dei Christo, in quem sumpta fides et certa salus, huic, inquam, evangelio adiungendum putant esse circumcidi, observare sabbatum et cetera. Haec, inquam, non valuisse, neque persuasum esse Tito, qui utique, inquit, Graecus erat, id est paganus; ac propterea non tamen illi persuasum est neque conpulsus est circumcidi, id est ne ipsi quidem ausi sunt illum conpellere. Ita consensus apostolo factus est de evangelio omnium qui apud Hierosolymam fuerunt. Unde peccant Galatae qui novum istud adiungendum putant.

2,4. *Sed propter subinductos falsos fratres, qui subintraverunt auscultare libertatem nostram, quam habemus in Christo, ut nos in servitutem redigerent,* **5.** *ad horam cessimus subiectioni.* Quidam haec sic legunt: *nec ad horam cessimus subiectioni,* et est sensus integer cum superiori, ut neque Graecus Titus conpulsus sit circumcidi, nec tamen nos cessimus vel ad

---

2, 19 unum *om. O add. in mg. O*2 **21** tolleretur *O*3 *S* tolletur *O*
3, 4 in] per *O*1 *s.* **9** est2 *om. O*

horam subiectioni, id est ut in aliquibus cederemus. Quoniam tamen in plurimis codicibus et Latinis et Graecis ista sententia est: *ad horam cessimus subiectioni,* id est fecimus quae illis facienda videbantur, sed non ut semper sequeremur, multis modis probatur legendum ita esse: *ad horam cessimus subiectioni,* primum quia vere cessit: nam et Timotheum circumcidit *propter Iudaeos,* ut ait in Actibus Apostolorum. Ergo mentiri non debuit apostolus. Deinde *nec ad horam* quis diceret, si negare opus fuerat omnino factum? Et certe, si Petro restitit, quid est hic *nec ad horam cessimus*? Item si supra dictum: *neque Titus qui mecum erat Graecus, conpulsus est circumcidi,* non ergo in omnibus nec semper aut multum; postremo propter subinductos fratres, qui erant miscentes Iudaismum Christianismo, et hinc dictum *propter Iudaeos.* Declaravi certe semper consilium suum, ut aliquando cederet etiam his rebus quae verae sunt. Nam hinc ille sensus est: *qui Iudaeus ut Iudaeos lucrifacerem* et cetera huiusmodi. Ergo nunc *propter subinductos falsos fratres,* quoniam multi pseudoapostoli, quos falsos fratres dicit, quidam coeperunt adire et subintrare persuasionibus suis atque auscultare libertatem verborum apostolicorum, id est intrare cupiebant nos, an veri apostoli tantum Christi, an tentabant libertatem nostram quam habemus in Christo. Cum ergo illorum consilium videremus, ut nos inducerent in servitutem, ad horam quidem cessimus subiectioni, id est ad breve tempus ut aliqua faceremus. Non hoc cuicumque, sed perfecto et in fide conroborato permissum intellegere debemus, ut propter Christum aliqua faciat quae extra regulam sunt, dummodo ea quae facit prosint legi, id est

---

4, 13 Act. 16, 3 **22 sq.** I Cor. 9, 20

4, 9 fecimus *S* ferimus *(vid.) O* illi *O in* illis *corr. O*^{3} **11** legendum ita *O S*^{1} ita legendum *S* **19** subinductos *O*^{2} *S* inductos *O* **20** christianismo *S* christianissimo *O* **24** falsos fratres *O S*^{1} fratres falsos *S* multi *ex* mihi *corr. S*^{1} **25** adire *Souter 12* addere *O S*

ut animae liberentur. Et id multis in locis probatum et a Paulo gestum ostendemus, uti cedat non verae regulae, exinde corrigat atque inducat ad veram regulam multos. Hinc et illud est quod concedit et secundas nuptias et quod ipsas nuptias et quod etiam cibos et omnes cibos et de idolothytis cibos, quamquam prohibeat, fiducia tamen et certae fidei concedit. Cum enim Christus in animo sit et Christus nutriatur per fidem in nobis, cedere ad tempus regulae non verae periculum non est, si modo tamen hoc ideo faciamus ut eos adducere ad veram regulam ipsa prima societate possimus. Denique sic subiungit: *cessimus subiectioni,* sed *ad horam, ut veritas evangelii permaneat apud vos,* vos qui a nobis instructi, o Galatae; non cessimus ut et vos faciatis, sed ut illis satisfieret atque inducerentur ad veram regulam, apud vos veritas evangelii ut permaneret.

2,6. *Ab his autem qui videntur esse aliquid, quales aliquando fuerint, nihil mea interest, deus hominis faciem non accipit.* Ita positum *ab his,* quasi ex his qui videntur esse aliquid, vel ab his qui ab ipsis provenerunt pseudoapostolis, tamen aliquid essent, id est mutarentur, sequerentur iam evangelium. Quicumque igitur nunc videntur esse aliquid et ab his orti sunt, ut ante tales fuerint, nunc vero integri (hoc est enim *esse aliquid*), quales ante fuerint, id est *aliquando,* nihil, inquit, mea interest. Sufficit enim mihi qualis sit, neque curo qualis ante fuerit. Et adiungit causam: *deus* enim *hominis faciem non accipit,* sed mentem, sed fidem. Utrum Graecus, utrum Iudaeus, utrum aliquid fuerit, non hoc deus accipit, sed quid sit et an fidem susceperit et evangelium. Non enim in praeiu-

---

4, 37–40 *cf.* I Cor. 7,18–8,13

4, 40 fiduciae *Souter 12* **42** cedere O^1 credere *O S* periculum O^1 pericula *O (vix legitur) et S*

6, 10 adiungit *O* subiungit *S*

dicio veritatis acceptat deus personam neque ego illos accepi qui dicebantur columnae esse. Hoc est ergo quod ait, ut in media fieri:

Mihi enim, qui aliquid existimantur esse, nihil contulerunt, hoc est nihil me docuerunt, nihil addiderunt, nihil mihi tradiderunt, sed evangelium meum probaverunt. Ergo et vobis nihil debuit addi ad evangelium quod vobis pronuntiavi.

2,7. *Sed magis contra cum vidissent quoniam creditum est mihi evangelium praeputii, sicut Petro circumcisionis (8. qui operatus est Petro in apostolatum circumcisionis, operatus est mihi in gentibus)* 9. *et cognita gratia quae data est mihi Petrus et Iohannes, qui videbantur columnae esse, dexteras dederunt.* Ordo: sed magis contra, mihi illi praecipui viri Petrus et Iohannes et Iacobus, qui columnae esse videbantur, dexteras dederunt, id est consensum commodarunt, cum viderent mihi creditum esse evangelium praeputii, id est per gentes eodem modo creditum, ut Petro evangelium creditum est circumcisionis ut evangelizaret per Iudaeos. Quare autem creditum mihi sicut illis, subiunctum: *qui enim operatus est Petro in apostolatum circumcisionis, operatus est et mihi in gentibus,* id est unus deus atque idem deus ipse operatus est ut Petrus evangelizaret Iudaeis et mihi ut ego evangelizarem gentibus. Qua gratia cognita, quae data est mihi, quod et ego pari modo per gentes apostolus factus sum dei gratia, hac igitur gratia coactus Petrus et Iacobus et Iohannes (qui illi et quales? *Qui videbantur columnae esse,* id est qui sustentabant ecclesiam, ut columnae sustentant culmina et cetera), isti ergo, inquit, tales vel tanti dexteras mihi dederunt, id est copulaverunt amicitiam et pacem et firmitatem, et unum evangelium se habere pronuntiarunt. Quo concluso, vos ergo, Galatae, peccatis et

---

6, 15 sq. ut in media fieri *locum corruptum indic. Locher (cf. Gori, «Orpheus» 1982, 104, adn. 9)*

7, 4 data O^3 cognita *O S* **6** magis *om. S add. in mg.* S^1 illi O^c *S* illa *O* **13** et *om. S* **16** data est mihi *O* data mihi est *S*

neque meum sequimini evangelium, neque Petri, Iacobi, Iohannis, qui columnae sunt ecclesiae, dum additis ea quae a nullo adprobata. Hoc enim agit in hac omni narratione: peccare Galatas addendo ad fidem in Christum observationem legis Iudaicae et sabbati et circumcisionis.

Et Barnabae societatis. Non mihi tantum dexteras dederunt societatis, sed etiam Barnabae, qui mecum fuit socius. Plus autem adiecit, ne videretur sibi tantum creditum. Verum autem probatum est evangelium Pauli si probatum est et Barnabae qui comes fuit Pauli, cui data est societas per dexteras ab his qui in Hierosolymis apostolatum gerebant et evangelium nuntiabant Iudaeis. Unde unum probat esse evangelium apud omnes et Galatas errare.

Ut nos in gentibus, ipsi autem in circumcisione praedicarent. Ad hoc dexteras dederunt, consensum commodantes in evangelium et mihi et Barnabae, ut nos praedicaremus in gentibus, ipsi autem in Iudaeis, hoc est *in circumcisione,* evangelium praedicarent.

2,10. *Tantummodo ut pauperum memores essemus.* Ita, si quid corrigendum esset, corrigerent et monerent, si quidem quod addendum putaverunt, adiecerunt. Quid tamen illud *ut pauperum memores essemus*? In omni epistola sua Paulus ita agit ut non secundum ⟨operas iustificemur, sed secundum⟩ fidem. Cum igitur ista tractarent Paulus et Barnabas cum Iohanne et Petro et Iacobo, admissum evangelium est eodem modo ut tradit Paulus et confirmatum est. De hac tantummodo disputatione, non operas admitti ad salutem, non libenter audierunt; monuerunt tamen ut memores tantum pauperum essent. Ita et ipsum consentiunt non ibi esse spem salutis, si in pauperes operas efficiamus; sed tantummodo quid admonent? *Ut memores essemus pauperum.* Non uti consumamus omnem actionem nostram, sed ut non habentibus id, quod

---

7, 33 est societas *O* societas est *S* **37** circumcisionem *(Vulg.) O* **40** in *del. O*^{3} *om. S* circumcisione *Mai* circumcisionem *(Vulg.) O S*

10, 5 operas iustificemur sed secundum *addidi* **14** ut *S* id *O*

possumus habere, commodemus: memores tantum ut simus pauperum, non in hoc curam et sollicitudinem ponamus totamque virtutem salutis nostrae retinendae. Ita paene correctus in hoc est et admonitus tamen. Nam fatetur: ut memores essemus, inquit, non ut hoc ageremus, sed ut in memoria haberemus, quod est minus quam in hoc operam ponere et hoc solum conplere.

Quod etiam sollicitus fui etiam hoc ipsum facere. Plus adiecit ut etiam de hoc praeter evangelium, quod praedicabat, habuerit sollicitudinem ut circa pauperes memor esset et, quodcumque posset, praestaret. Etenim revera pauper nullus est, si modo fidem servans et in deum credens divitias exspectat salvationis suae. Nam victus praesens et parvus est et sufficiens et qui non magnopere constet vel praestanti vel accipienti.

2,11. *Cum autem venisset Petrus in Antiochiam, in faciem illi restiti quoniam reprehensus erat.* Non solum, inquit, evangelium meum probatum est ab his apostolis, qui erant in Hierusalem, neque solum admonitus sum, ut pauperum memor essem, quod leve officium est, necessarium tamen, quod et ipsum inplevimus et sollicitus fui hoc ipsum ut facerem, verum etiam, inquit, peccatum Petri non tacui; in quo libertatem suam ostendit et fiduciam de evangelio suo, si quidem quod aliter fiebat a Petro reprehendit, rursusque etiam illud, quod utique Petrus reprehensus magis erumperet reprehendere: si quid in me vitii esset, nec recte agerem in evangelio, proderet et laesus non parceret. Cum in Antiochiam, inquit, venisset Petrus, non per ecclesiam locutus sum et apud plebem, sed *in faciem illi restiti,* id est aperte contradixi. Et unde fiducia fuit? Non ipse eum reprehendit, sed reprehensum ab

---

10, 15 possumus habere *O* habere possumus *S* **18** nam *om. S add. s. S*1 **28** et3 *F* ei *O* ei *exp. S*1

11, 2 reprehensus *ex* reprehensibilis *(vid.) corr. S*1 **5** et *om. O*

omnibus arguit et accusat, *quoniam reprehensus erat.* Ergo et ille populi iudicio peccavit et accusatus est, et populus, si quid in me peccati esset, pari modo reprehenderet, sicut illum reprehendit.

2,12. *Prius enim quam venirent quidam a Iacobo, cum gentibus edebat; cum autem venissent, subtrahebat se timens eos qui erant ex circumcisione.* **13.** *Et consenserunt cum illo et ceteri Iudaei, ita ut Barnabas consentiret simulationi eorum.* Aperte ipsum peccatum explicat, quid fecisset. Quod quidem peccatum se reprehendisse dicit in Petro, fortasse nunc tacuisset; suffecerat enim correctum esse Petrum reprehensione populi et aperta huius accusatione. Sed quoniam prodest et ad epistolam maxime necessarium, idcirco narratur ut duo agat. Primum, quoniam evangelium suum privatum esset non reprehensum et ipse, cum reprehenderet Petrum, nihil a Petro reprehensionis audierit. Tunc deinde illud, quod dixi, maxime necessarium est, uti, quoniam Galatae omisso evangelio, immo regula evangelii, adiciendum ad vitam putabant, ut et sabbatum observarent et circumcisionem et eodem modo viverent ut Iudaei, hoc quoniam Galatae faciunt, idcirco haec epistola ad illos scribitur. Unde optime narratur quia id ipsum a Paulo reprehensum est in Petro et populus reprehendit; unde conligitur et hos quoque peccare. Quomodo autem vel quid admiserit Petrus, sic subiungit per narrationem: prius enim, inquit, antequam venirent quidam a Iacobo, cum gentibus edebat tenens evangelium integrum et regulam eius ut aequaliter de Christo adnuntietur et Iudaeis et gentibus et non observetur cibus Iudaeorum, sed vivatur simpliciter more gentium. Hoc prius, inquit, faciebat Petrus antequam a Iacobo venirent quidam. Iacobus enim frater domini, qui auctor est ad Symmachianos, primus apud Hierosolymam sibi hoc adsu-

---

12, 9 agat *S* agit *O* **13** est *om. S* **14** regula *S* regulam *(vid.) O* regulae O^3 *Locher (fort.)* **17** illas *S* **26** qui *S* quia *O*

mendum putavit, uti et Christum praedicaret et viveret ut Iudaei, omnia faciens quae Iudaeorum lex praecepit, id est quae sibi Iudaei observanda intellexerunt. Ab Iacobo ergo quidam cum venissent ad Petrum, veritus, inquit, et timens subtraxit se ne cum gentibus ederet. Sed hoc reprehendit quod antea cum gentibus edebat et nunc subtraxit se timens eos qui erant ex circumcisione, id est homines ab Iacobo venientes. Atque id parum est quod ipse faciebat. Unde magnum peccatum? Et alii illi consentiebant: *et consenserunt cum illo et ceteri Iudaei.* Sic accipiamus hic *Iudaei* qui iam tamen Christum acceperant, ut consentirent illi et Christum accipientes et Iudaicam disciplinam et observantiam. Nisi enim hoc accipiamus, quid erit *consenserunt illi,* si illi suo more viventes secundum Iudaicam disciplinam agerent? Sed qui iam evangelium perceperant Christo credendo, quemadmodum et ipse prius cum gentibus edebat, postea illo subtrahente se et timente eos qui venerant a Iacobo, quos timebat scilicet ex circumcisione viros, ita et ceteri consenserunt ut non cum gentibus viverent, sed cum circumcisione, id est cum Iudaeis et ipsi qui Iudaei erant antea.

Ita ut et Barnabas consentiret simulationi eorum. Ita, inquit, male simulaverant se cum Iudaeis vivere, dimissis gentibus, ita ut Barnabas consentiret illis, quod supra dictum quod socius sit Pauli et evangelium integre tenet. Consensit tamen illis et illorum simulationi. Quid igitur intellegimus *simulationi*? Num etiam Petrus et Barnabas et ceteri Iudaei non vere transierant in hoc ut et Iudaica disciplina vitam agerent, sed ad tempus propter praesentes et simularent et idcirco, inquit, et Barnabas consensit eorum simulationi? Ita accipiendum. Nam neque Petrus neque ceteri transierant in Iudaicam disciplinam, sed ad tempus consenserant, quod quidem aliquotiens accipitur simulata consensio. Verumtamen

---

12, 29 praecepit *S* praecipit *O* **30** ab *O* S^1 a *S* **51** sit *om. S add. s.* S^1 **57** nam neque O^3 namque *O S*

unde peccabat Petrus? Unde alii? Quod non ad inducendos illos Iudaeos ista finxerant ut consentiret illis, quod fecit ipse Paulus et fecisse se gloriatur ut consentiret Iudaeis, sed ut illos lucrifaceret, sed quod et Petrus simulavit quidem, in eo tamen peccavit, quod *subtrahebat se timens eos qui erant ex circumcisione.* Propter timorem igitur cum simularet seque abstineret a gentibus, ipsi simulationi et Barnabas consentiret, idcirco, inquit, ego aperte restiti et eum accusavi non recte propter timorem illum ita simulasse. Denique sic subsequitur:

2,14. *Sed cum vidissem quoniam non recte ingrediuntur ad veritatem evangelii.* Tenebant quidem evangelium et integre tenebant et intellegebant non ita vivendum quemadmodum vivunt ex circumcisione, sed quoniam simulabant, idcirco male evangelium interpretabantur et male ad veritatem evangelii non recta via pergebant. Hoc ergo cum viderem, *dixi Petro coram omnibus,* id est quod supra dixit *in faciem restiti,* et aperte dixi et coram omnibus dixi:

Si tu cum sis Iudaeus gentiliter vivis, quomodo gentes cogis iudaizare? Utique intellexit etiam Paulus Petrum simulasse propter metum, ut non cum gentibus viveret. Itaque non hoc illi obicit, quia dicere poterat ille: simulavi. Quid igitur obicit illi? Vixisti cum gentibus et vivis cum gentibus. Si enim ad tempus consensionem habes, sine dubio gentiliter vivis, sed, quoniam simulatio decipit multos, peccas. Cogis enim gentes iudaizare. Ita et intellexisse ostendit consensisse Petrum Iudaeis, sed simulatione, et tamen illum peccare, primo quia timuit eos qui venerant, deinde quia ceteri fallebantur et coge-

---

13, 66–68 *cf.* I Cor. 9, 20

12, 60 alii quod *scripsi* aliquod *O* ali quod *S* **61** consentiret *ita O S* **63** et Petrus *conieci* in Petro *O S* Petrus *Mai* **65** seque *Mai* se quod *O S*

14, 13 et vivis cum gentibus *om. S add. in mg. S*1 **15** simulatio *O S*1 dissimulatio *corr. S*

bantur gentes iudaizare non intellegentes illum simulare. Hoc ergo conligit et dixisse memorat: quare tu, Petre, cum sis Iudaeus, gentiliter vivis? id est cum gentibus vivis? Quomodo ipsas gentes nunc cogis iudaizare, id est Iudaicam disciplinam agere et in cibis et in observationibus?

2,15. *Nos natura Iudaei et non ex gentibus peccatores,* 16. *scientes quia non iustificatur homo ex operibus legis nisi per fidem Christi Iesu, et nos in Christo Iesu credimus ut iustificemur ex fide et non ex operibus legis, quoniam ex operibus non iustificatur omnis caro.* Adhuc pars orationis est ipsius Pauli accusantis Petrum et ad eum loquentis quod non recte Iudaismo consentiret et sic induceret gentes iudaizare. *Nos,* inquit, *Iudaei,* id est ego et tu, Petre, et ceteri qui peccatores sumus, non tamen ex gentibus, sed Iudaei sumus. Nempe in Christum fidem sumimus. Qua utique ratione cum Iudaei essemus? Scilicet quia scimus non iustificari hominem ex operibus legis, sed iustificari per fidem et fidem Iesu Christi. Cum hoc igitur sciremus, nos, inquit, in Christo Iesu credidimus et credimus ut iustificemur ex fide, non ex operibus legis, quia ex operibus legis non iustificatur omnis caro, id est homo qui in carne est. Ergo, si hoc scientes credidimus per fidem iustificationem fieri, utique erramus si nunc ad Iudaismum redimus, ex quo transivimus, ut non ex operibus iustificemur, sed ex fide et fide in Christum. Ipsa enim fides sola iustificationem dat et sanctificationem. Ita quaelibet caro, sive Iudaei, sive ex gentibus, non ex operibus neque observatione legis Iudaeorum, sed iustificatur ex fide.

2,17. *Si autem quaerentes iustificari in Christo inveniemur et ipsi peccatores, ergo et Christus peccati minister est.* Etenim peccatores cum sint Iudaei, et peccatores non ex gentibus, et cum accepta fide in Christo agimus quod Iudaei agunt, qui ideo in Christum fidem sumimus, quia non ex operibus legis

---

15, 11 scimus *O* S^1 sumus *S* **18 sq.** et fide *om. S add. s.* S^1 **20** ita quaelibet O^1 *S* itaque libet *O*

iustificari intelleximus hominem, in qua volumus iustificari in Christo observantes legis opera, peccatores efficimur. Iam fit ut Christus peccati minister sit. Quem ideo accepimus ne peccaremus, nunc accepto ipso, cum ad peccata redeamus, id est iudaizemus, factus est Christus peccati minister. Sed hoc, inquit, *absit!*, id est non ita oportet sentire, non ita agere ut Christus peccati minister sit, qui ideo passus est ut peccatum interiret.

2,18. *Si enim quae destruxi iterum haec aedifico, praevaricatorem me constituo.* Cum enim credidi Iudaeus in Christo, destruxi legem et legis opera; nunc autem post credulitatem in Christum si revertor atque ago legis opera, aedifico quae destruxi et sum iam praevaricator qui contra facio quam utilitas et virtus et causa postulat. Cuius autem praevaricator sum? Non legis, sed Christi. Mandata enim Christi in praevaricationem traho, si ad Iudaismum revertor et ea observare incipio quae condemnavi observanda, quia intellexi non ex ipsis iustificari hominem sed ex Christo.

2,19. *Ego enim per legem legi mortuus sum ut deo vivam.* Potest videri duas leges dixisse Paulus, unam Christi, alteram Moysi, ut ipsi legi mortuum se dicat quae fuit Iudaeis data, per legem quae a Christo data sit, ut hoc sit: *per legem legi mortuus sum,* id est per legem Christi mortuus sum legi Iudaeorum ante datae. Potest autem videri, quod frequenter ait Paulus, sed et ipse salvator, ut idcirco duas leges hic nominaverit, quoniam eadem ipsa velut duplex est: una cum carnaliter, altera cum spiritaliter intellegitur. Ante autem carnaliter intellegebatur, et ex operibus et ex circumcisione et ceteris observationibus carnaliter intellectis legi serviebatur. At

---

17, 6 intelleximus *O* S^1 intellegimus *S*

19, 7 hic *S* hinc *O* **9** altera cum spiritaliter intellegitur *om. O S add. in mg.* O^3 **11** intellectis O^c *S* intellectus *O*

postea quam salvator verum et spiritale lumen apparuit, intellegi lex coepit spiritaliter, facta velut alia, cum eadem ipsa lex sit. Ergo erit sensus: ego enim per legem quae nunc spiritaliter intellegitur, legi mortuus sum, illi scilicet legi quae carnaliter intellegebatur, et cum ita sit, quia iam spiritaliter intellego legem, mortuus sum legi carnali, ut deo vivam. Sic enim deo quis vivit cum praecepta illa in lege posita non carnaliter intellegit, sed spiritaliter, id est quid sit vere circumcidi, quid sit verum sabbatum, quid cetera, quae multis locis et tractata sunt et tractabuntur.

Cum Christo crucifixus sum: hoc est iam aliam legem accepisse, ut iam homo vetus fixus sit cruci, id est tota caro, id est omnis homo vetus et desideria carnis. Hoc enim Christus mysterio suo et mihi egit. Confixi ergo cum Christo sumus cruci.

2,20. *Vivo autem iam non ego, sed vivit in me Christus*: id est iam spiritus factus sum, spiritaliter cuncta intellego spiritaliter intellegendo mandata dei. Ante totum circa carnem me exhibebam et eius desideriis vel serviebam vel imperabam, nihil spiritaliter intellegens. Nunc ergo ipse spiritaliter vivo, vivit in me Christus.

Quod autem nunc vivo in carne, in fide vivo dei et Christi: hoc est vere spiritaliter vivere, ut cum in carne quis vivat, non propter carnem vivat neque ex carne, sed vivat deo et Christo in fide eorum, quod est vivere spiritaliter, de ipso cogitare, ipsum loqui, ipsum credere, ad ipsum desideria tendere, fugere mundum, exponere omnia quae in mundo sunt ex animo. Hoc est fide vivere: a nullo aliud boni sperare quam a Christo et a deo, hoc est in fide vivere et dei et Christi *qui me dilexit et tradidit se pro me*; vel hoc meritum referamus ut in illo per fidem

---

19, 12 sq. intellegi *om. S add. s. S*1 **17** sic *O* si *S* **23** sit *om. O S add. O*3

20, 2 sq. cuncta intellego spiritaliter *O*2 *in mg., S*1 *in mg., del. O*3, *glossam susp. Locher* **13** aliud *O*c *S* aluit *O* **15** in *om. S add. s. S*1

vivamus, in illo qui nobis tradidit tantum beneficium ut se pro nobis daret morti et cruci ac sic nos de peccatis liberaret. Denique sic subsequitur:

2,21. *Non sum ingratus gratiae dei,* ut cum ipse me redemerit per Christum et Christus se tradiderit pro me, ego, dimissa omni spe quam habeo in Christo, redeam ad spem legis et credam ex operibus legis me iustificari. Hoc est ingratum esse ei qui mihi tantum praestitit, ut pro me se obiceret et me a peccatis liberaret per peccata in se punita.

Nam si per legem iustitia est, ergo Christus gratis mortuus est. Plena conclusio circa errores Galatarum et eorum qui ad Christianismum Iudaismum addunt. Etenim, inquit, si iustitia est per legem, frustra mortuus est Christus. Si enim ideo mortuus est Christus quoniam iustificatio non contingebat ex lege, debeo Christum tantum sequi; sin autem etiam post adventum Christi per legem iustificari me credo, non est mortuus Christus propter me et gratis mortuus est, id est sine causa mortuus est. Pugnat et adversum sibi est credere in Christum et legis opera sequi. Cum enim lex ex operibus suis non iustificaret hominem, idcirco Christus venit ut morte sua iustificatio homini fieret. Nunc cum ad legem reditus fit post fidem in Christum, gratis videbitur Christus mortuus esse, ut nihil nobis praestiterit, quippe cum iam praestabat hoc lex. Porro autem non praestabat hoc lex, et ideo Christus venit ut ipse praestaret. Ergo non gratis mortuus est Christus, sed per ipsum nobis iustificatio provenit. Quod si ita est, ex operibus legis non est iustitia.

3,1. *O stulti Galatae, quis vos fascinavit, ante quorum oculos Christus Iesus proscriptus est et in vobis crucifixus?* Non patiuntur fascinum nisi qui in bono aliquo pollent, et patiuntur a malignis et invidis, et cum bonum ex evangelio vero

---

21, 1 sq. redemerit *S* heredem erit *O (*erit *in* fecerit *corr. O*^{3}*)* **8** ad *ex* de *O*^{1} **17** ut *S* est *(an* et*?) O in* ut *corr. s. O*^{2} **23** quod *O*^{c} *S* quid *(vid.) O*

accepissent ut in Christum crederent et eius promissa sperarent, nunc cum adiungere coeperint etiam Iudaismi disciplinam, *quis,* inquit, *vos fascinavit* ut a bono vestro recederetis? Estis igitur stulti, id est non intellegentes quid mali feceritis. Quid autem admiserunt, unde stulti sunt? Quod illis persuasum est colere Iudaismum. Ergo proscriptus Christus est, id est bona eius distracta et vendita sunt, quae utique in nobis erant, Iudaismi persuasione proscripta sunt, vendita et perdita. Ergo stulti, quorum ante oculos Iesus Christus proscriptus est, ut ea bona in vobis vobis praesentibus perirent, ut pereunt illa quae proscribuntur, quod non restitistis, non repugnastis, et idcirco stulti. Denique et in hac sententia etiam illud est quod in vobis crucifixus est Christus. Hoc enim fecerunt et in vobis illi Iudaei qui vobis persuaserunt ut Iudaismum sequeremini, quod fecerunt Christo ut in crucem tollerent. Sic et persuadendo vobis Iudaismi disciplinam et in vobis Christum crucifixerunt. Stulti ergo vos, Galatae: perdidistis ex vestris animis Christum et eius bona. Nescio qui igitur vos in bonis vestris fascinavit.

3,2. *Hoc solum volo discere a vobis.* Nihil monebo, nihil reprehendam, hoc solum, inquit, volo discere et a vobis discere:

Ex operibus legis spiritum accepistis an ex auditu fidei, quo meliores ad dei cognitionem esse coepistis? Unde provenit hoc? ⟨Hoc⟩ est enim spiritum accipere. Unde, inquam, provenit vobis accipere spiritum, ex operibus legis aut ex auditu fidei? Cum ergo vobis evangelizavi, ex auditu fidei spiritum accepistis, non ergo ex operibus legis. Aut si non ex operibus legis, quare nunc adiungitis Iudaicam disciplinam, ut ex operibus legis spiritum accipere vos credatis et de deo sentire et deum sperare, cum iam accepistis spiritum ex auditu fidei, id est quod audistis fidem in Christum sequendam? Quod si ex

---

1, 9 quid *O S* qui *(del.* d*) S*1 **14** vobis2 *om. O* **22** qui *O S* quis *Oc*
2, 6 hoc2 *addidi* **7** aut *O* an *S*

auditu, contra fidem iam fit cum ex operibus legis spiritum vos accipere creditis, cum hac sola fide in Christum spiritus detur et datus vobis est.

3,3. *Sic stulti estis ut, cum spiritu coeperitis, nunc carne consummemini.* Expressit quid sit *ex operibus legis,* et quid sit *ex auditu fidei.* Etenim opera legis nihil aliud agunt, nisi ut carni satisfaciant, ex carne adfectum patiantur, carni subveniant. Secundum carnem igitur sapit qui ex operibus legis iustificari se credit. Vos igitur, inquit, sic estis stulti, sic non intellegentes, dum adiungitis opera ad iustificationem vestram, quod est secundum carnem sapere, ut, cum spiritu coeperitis per evangelium a me datum, ut ex auditu fidei in Christum acceperitis spiritum, nunc exitum actus vestri et vitae carne consummetis, id est operibus ad carnem et secundum carnem susceptis.

3,4. *Tanta passi estis sine causa.* Facile adducit ad patientiam talis oratio quae reprehendit et monet et tamen ipsam reprehensionem rursus reprehendit. Namque reprehendit quod dixit: *tanta passi estis sine causa.* Monet autem cum dicit: *tanta passi estis,* ut, cum toleraverint multa fortiter, cum acciperent fidem, etiam spiritaliter viverent. Necessario enim qui spiritaliter incipit vivere, dum abicit mundana, dum sustinet cum novello suo homine invidiam Graecorum et gentium inperitarum, multa necesse est patiatur, quae utique passos dicit Galatas. Verum, cum tanta passi sitis, hoc magis dolendum quod sine causa; sine causa autem passi non pervenistis ad praemium ex fide, propter quam tanta passi sitis. Ne desperare tamen videretur quod dixit: *sine causa,* correxit reprehensionem suam dicendo:

2, 14 fit *O* sit *S*

3, 9 a me datum O^2 *S* emendatum *O*

4, 3 ipsam reprehensionem *O* ipsa reprehensione *S (sed* reprehensione S^1 *ex* -em*)* **11** sine causa sine causa *S* sine causa *O*

Si tamen sine causa. Possunt enim corrigi ut non sit sine causa quod passi sunt, sed habeant causam perseverationis in fide, praemium et confirmationem promissorum ex Christi fide.

3,5. *Qui ergo tribuit vobis spiritum et operatur virtutes in vobis, ex operibus legis operatus est an ex auditu fidei?* Quoniam supra dixit *tanta passi estis* et exposuit quae passi viderentur, vel talia atque eiusmodi, in eo tamen quod toleraverunt utique virtutes habuerunt circa tolerantiam, coniungit igitur: *qui tribuit vobis spiritum, operatur virtutes in vobis,* quibus virtutibus tanta passi estis et tolerastis. Iam ex hoc utique intellegere illos facit quod operatus sit in his deus virtutes plurimas, et si operatus est virtutes, tribuit illis spiritum. Ergo confirmato eo quod passi sunt et ex hoc confirmato quod datus sit illis spiritus, recte procedit interrogatio, utrum ex operibus legis operatus sit deus in illis virtutes an ex auditu fidei. Utique autem non ex operibus. Non enim ulla opera a vobis progressa sunt, sed audistis fidem et obaudistis fidei et propterea operatus est in vobis deus virtutes, et si operatus est, tribuit vobis spiritum. Operatus est autem et tribuit spiritum, si quidem multa et tanta passi estis. Hoc autem si est, quare *sine causa*? Quod tamen correxit, quod non sine causa. Nam sperat illos corrigi posse. Redit igitur ad confirmationem quod ex auditu fidei ista omnia eis provenerint, et id adprobat ut numquam mirabile aliquid eveniat et incredibile, nisi obaudiatur fidei evangelii. Dat igitur similitudinem ex lectione quae continet admirabilia passionum quae passi sunt Galatae et toleraverunt per fidem, ac propterea per spiritum datum et virtutem sibi a deo operatam.

3,6. *Sicut Abraham credidit deo et reputatum est ei ad iustitiam.* In Genesi hoc positum quod *Abraham credidit deo et*

6, 2–3 Gen. 15, 6

5, 10 passi *usque* quod *om. O* **17** si est O^2 *S* sine *O*

reputatum est ei ad iustitiam. Ita deus operatur virtutes cum fides provenerit in hominum animis et fides ut in deum credant. Reputatum est, inquit, Abrahae ad iustitiam quia credidit deo. Ergo et vos ideo tanta perpessi estis et tolerastis atque vicistis et virtutes in vobis operatus est deus atque operatur, quia per auditum fidei credidistis deo.

3,7. *Intellegitur ergo quoniam qui ex fide sunt, hi filii sunt Abrahae.* Semini enim Abrahae promissa sunt multa. Ipse autem ex fide acceptus est ad iustitiam. Ergo quicumque sunt ex fide, hi sunt filii Abrahae, ut saepe admonuimus. Omne mysterium, quod a domino nostro Iesu Christo actum est, fidem solam quaerit. Tunc enim pro nobis actum et in nostram resurrectionem actum et liberationem, si fidem in mysterium Christi et in Christum habeamus. Hoc enim praelusit divinitas et praemisit ut ex fide homo iustificaretur. Ut reputatum est igitur Abrahae ad iustitiam quia fidem habuit, sic et nos, si fidem habemus in Christum eiusque omne mysterium, erimus filii Abrahae, id est reputabitur nobis omnis vita ad iustitiam. Denique sic adiungit et mysterium circa Abraham idcirco gestum ut ex fide iustificarentur homines, ex fide scilicet in Christum.

3,8. *Providens autem scriptura quia ex fide iustificat gentes deus, praedixit Abrahae.* Hoc est prophetiae, ut id quod gerebatur circa unum, circa alios pronuntiaretur ad futura saecula. *Providens,* inquit, *scriptura,* id est quae futura sunt videns scriptura, id est prophetia quae scripta est. Quid providens? Quia iustificare habet deus gentes ex fide, idcirco eadem scriptura praedixit Abrahae. Quid autem praedixit? Ex fide iustificari gentes. Denique subiungit exemplum scripturae quod *benedicentur,* id est in quo Abraham ad iustitiam reputatus est, scilicet ex fide. Hoc exemplum de Genesi est.

7, 6 *post* actum *del.* est S^1 **9** divinitas *O* S^1 divinitus *S*
8, 7 scriptura *S* scripta *O*

3,9. *Ergo qui ex fide sunt, benedicentur cum fideli Abraham.* Hoc est *benedicentur,* quod est ad iustitiam illis reputabitur et a deo benedicentur; benedicentur autem a deo iustificati. Iustificari autem liberari a lege servitutis. Ergo hi qui ex fide benedicentur, quia ex fide benedictus est Abraham, benedicentur. Totum igitur fides est. Hoc ad Galatas quemadmodum revocatur? Scilicet quoniam tantum ex fide non ex operibus benedictio provenit et iustificatio. Illi igitur erraverunt qui, praeter fidem quam acceperunt in Iesum Christum dominum nostrum, adiungendam etiam legem putaverunt et praecepta legis, id est ut ex operibus iustificationem crederent. Denique ita adiungit, ut et contrarium doceat, ex operibus quid proveniat, ne veluti hoc aestiment Galatae et fidem se dum retinere credunt in Christum et nihilominus prodesse sibi amplius posse, si agant aliquid et ex operibus. At contra apostolus negat ex operibus benedictionem provenire, sed, quod est etiam gravius et contrarium benedictioni, sub maledictione esse eos qui ex operibus agunt.

3,10. *Quicumque enim ex operibus legis sunt, sub maledictione sunt.* Vehementer igitur adiunxit non modo non benedici eos qui ex operibus sunt, sed etiam eos esse sub maledictione qui ex operibus legis sunt. Quod autem dixit *ex operibus legis,* intellegamus esse etiam opera christianitatis, maxime illa quae saepe apostolus mandat atque ei mandatum est, *pauperum memores simus* et cetera quae in hoc apostolo ad vivendum praecepta retinentur, quaeque opera ab apostolo omni Christiano inplenda mandatur. Alia igitur opera legis, scilicet observationes, inmolationes agni, cum iam pascha conpletum sit per Christum, ceteraque opera quae faciunt etiam circa cir-

---

10, 6 sq. Gal. 2, 10

9, 4 *ante* liberari *add. s.* est O^3 **13** fidem *om. O add. in mg.* O^2
10, 5 maxime O^c *S* maxima *O* **9** mandantur O^c

cumcisionem et cibos vel habendos vel praestandos. Igitur opera legis cum *****

3,20. *** Christus, qui in caelis est et ad carnem usque descendit, utramque ecclesiam copulat et iungit. Est ergo mediator et, mysterio suo per angelos disposito, quasi mediator liberat istam ecclesiam, id est membra ecclesiae, et revocat ad superiorem ecclesiam. Ergo mediator cum sit Christus (*non est autem unius mediator* qui mediator est, *deus autem unus est*), Christus est qui revocat et iungit ecclesiae membra sua. Num igitur lex hoc facit? Numquid lex mediator est? Si ergo lex, mediator non est. Neque enim, cum lex sit factorum, iungit aliqua quae sunt separata; de factis enim tantummodo iudicat. Quae idcirco interposita, inquit, quousque veniret Christus, id est semen cui promissa est hereditas, in cuius manu dispositum est quod dispositum est per angelos, qui mediator est et mediator utique inter duo. Dixique duo, deus autem unus est; ergo mediator dei tantum esse non potest, quia unus deus. Ita nullo modo lex iustificat, nullo modo lex factorum hereditatem consequitur, quia heredes illi sunt qui inde originem ducunt et inde spiritum accipiunt unde hereditas veniet, scilicet iungente Christo ea quae sunt separata et liberante partem ecclesiae quae hic per errores mundi tenetur et revocante ad ecclesiam caelestem. Ipse est enim solus mediator. Mediator autem, ut docuimus, non unius. Reliqui enim post deum unum non sunt, solus autem deus unus est. Ergo quicquid extra deum est multa sunt quae adiungi possunt, quia inde sunt aut separata sunt, quia ita mysterium fuit et ita est etiam nunc ut iungantur, quia longe alia sunt et divisa et hostilia et peritura. Solus ergo deus cum sit, praeter

---

10, 13 *post* cum *add. in mg.* ne simus O^2 *(falso in priore ed.* nescimus *legi post Mai et Locher) lac. indic. Locher quam animadverterat Hadot, Marius Victorinus 287*

20, 14 dixique *O* dixi quae *S*

deum mediator est, qui tamen non est unius mediator. Ipse autem mediator alia, quae inter se mysterio quodam discreta sunt, quodam rursus mysterio reconciliat atque coniungit. Sumus autem nos et qui separati sumus per maiores nostros et iuncti rursus per maiores quidem, sed secundum Christum, id est secundum fidem. Unde apparet sine mediatore nos non posse liberari. Quod si ita est, vana spes est de factorum lege credere iustificationem et salvationem, quae, ut diximus, non mediator est. Solus enim Christus mediator, qui iungit illa inter quae mediator est. Ergo per Christum iustificatio et liberatio, non per legem factorum.

LIBER SECUNDUS

Omnis, ut diximus, ista epistola ad Galatas illud operatur, illud expugnat, quod sibi adsumendum putaverunt Galatae uti cum Iudaica disciplina atque observatione Christi fidem servarent et evangelium tuerentur. Hoc neque ita esse neque se ita mandasse apostolus docet atque omnino frustra illud esse quod ex lege iustificatio et salus speratur. Omnia enim ex fide proveniunt, promissio quippe liberationis et iustificationis et hereditatis in caelo et supra caelum Abrahae data ex fide est, ita et eius semini. Quod si ita est, docet omnino ex lege atque ex operibus eius, secundum praecepta

---

20, 35 et salvationem *om. O* **38** Victorini in epistula Pauli ad galatas liber primus explicit *O* Victorini in epistula Pauli ad galatas liber I explicit *S*

Victorini philosophi in epistulam Pauli ad galatas liber secundus *O* incipit liber II *S*

conpletis, nullam iustificationem, nullam liberationem, hereditatem nullam provenire; ob quam causam, cum inpugnata omnio lex sit, merito quaestio proponitur:

3,21. *Quid ergo?* inquit, *lex adversum promissa?* Etenim si lex nihil agit ex operibus suis et est haec posterior (promissa enim priora sunt Abrahae, lex enim per Moysen data factorum iustitiam tenet), quodammodo videtur aut frustra data aut esse contraria. Nam si nihil operantur opera ex lege, nihil praestant, contra promissa lex est. Promissa enim cum hereditatem polliceantur et iustificationem, haec lex quae ex operibus est, dum avocat a fide, dum in alio occupatas animas tenet, ut promissa non ex fide exspectentur sed ex alio, id est ex operibus, adversum promissa lex est. Non autem verisimile ut, cum et legem deus dederit, eadem rursus lex adversum promissa data esse videatur; quae utique adversum promissa est, si in alio occupat nos, scilicet ut opera conpleamus ex lege praecepta et non exspectemus ex fide quod promissum est, ut hereditatem caelorum fide consequamur in deum. Verum adversum hoc quid respondeat sic accipiemus. Negat enim primum generaliter: *absit!*, id est non convenit ut id a deo factum esse videatur ut adversum promissa sit quod dedit legem, quae, occupatum hominem in aliis rebus cum tenet, evacuat promissionem facitque meritum esse, non fidem, id est ut operibus omnibus factis iustificationem merito consequamur, non fide sola. Ergo *absit!*, inquit. Deinde subponit rationem:

Si enim data esset lex, quae posset vivificare, vere ex lege esset iustitia. Diximus quod lex a Moyse data nihil aliud quam peccata docet, quae peccata sint et quemadmodum vitanda sint monet nihilque aliud scriptura conclusit nisi ut sub peccato omnia praecepta poneret et de peccato. Haec, inquit,

---

12 inpugnata *S* inpugnate *O*

21, 19 cum *om. S add. s. S*1 **20** facitque *O*1 *S* facit quae *O*

non ideo data lex est quae posset vivificare. Nam si ita data esset, vere ex lege esset iustitia; nunc autem non ita data est. Non ut vita inde quaeratur, sed data est ut scriptura sua omnia peccata et doceat et vitanda demonstret. Non ergo ex lege iustitia est, id est non est inde iustificatio neque salus, sed ex fide, sicuti promissum est. Denique sic subiungit:

3,22. *Sed conclusit scriptura omnia sub peccato, ut promissio ex fide Iesu Christi daretur credentibus.* Hoc, inquit, actum est per Moysen, ut ipse quidem de peccato legem constitueret et omnis scriptura de peccato et quae sunt sub peccato concluderentur, ut, quod promissum erat, ex fide fieret et hereditas ex fide Iesu Christi daretur credentibus. Ergo his omnibus quid agit vel egit? Ut fides sola Iesu Christi sufficiat ad iustificationem liberationemque nostram.

3,23. *Prius autem quam veniret fides, sub lege custodiebamur, conclusi in eam fidem quae futura erat ut revelaretur,* ne vacua lex fieret vel adversa promissis. Quomodo dicit necessariam? Quoniam exspectatio de fide futura erat et promissio per fidem. Prius, inquit, antequam veniret fides, custodiebamur, id est quodammodo duce lege atque custode vitam colebamus integram ex vitato peccato et ex cognito, ut, cum Christus veniret, nos velut conclusi in illam fidem quae futura erat, exspectaremus adventum; in cuius fidem credentes, praeparati per legem, cum peccata vitaremus atque opera legis efficeremus, facile promissum ex adventu, fidem scilicet in Christum, habere possemus. Non ergo fidem in legem habere debemus sed in adventum. Nam conclusi, inquit, eramus per legem in eam, inquit, fidem quae futura erat, id est Christi, ut revelaretur eadem fides, cum ille venisset.

3,24. *Itaque lex paedagogus noster fuit in Christo.* Quomodo enim qui pueros docent, monent, viam quantum possunt

---

21, 31 ut^2 *S*^{1} *in mg. O*^{3} *s.* **34** sic *om. S*
23, 14 legem *conieci* fidem *O S*

vivendi ostendunt, non tamen ipsi magistri sunt pleni vitae, sic et lex quasi paedagogus fuit, sed non sibi profuturus neque plenus paedagogus ad vitam docendam, sed in Christo, inquit, id est usque ad Christum, et sic custodiebat lex nos circa peccata monendo, ut in Christo omnem spem salutis ac vitae habere possemus.

Ut ex fide iustificemur: non ex lege, sed ex fide, inquit, ut liberemur, hoc est ut iustificemur et hereditatem promissionemque capiamus.

3,25. *Veniente autem fide*: id est ipso Christo. Tunc enim orta fides est, id est tempus habere coepit ut fides esset atque in eum crederemus ubi tota salus est et Iudaeis contra qui non crediderunt.

Iam non sub paedagogo sumus: id est iam non sub lege vivimus, quia custodivimus praecepta legis quae ad ipsam fidem spectant, cui parabamur paedagogo legis. Veniente ipso Christo, id est ipsa fide, iam non sub paedagogo vivimus, sed ex fide vivimus vel vivemus.

3,26. *Omnes enim estis filii dei fide in Christo Iesu.* Haec est enim hereditas, ut consequamur vitam aeternam. Tunc enim sumus filii dei. Sed unde istud? *Fide in Christo Iesu.* Tunc fidem in Iesu Christo habemus, id est dum in illum credimus quod filius dei sit et quod ipse nos salvet et quod illud mysterium pro nobis egerit et illa omnia quae in evangelio diximus. Verum illud hic animadvertendum quod, cum de rebus loqueretur, ad personam se vertit, ubi blandimentum ostendit quo facilius persuaderet: *omnes,* inquit, *filii estis.* Supra: *sub paedagogo sumus*; nunc velut apostrophat ipsos: *filii estis,* inquit, *dei,* sed filii ex fide in Iesu Christo.

24, 3 non tamen ipsi magistri sunt pleni vitae *om. O add. in mg. O^2 (sed* plenae *loco* pleni*)* **7** monendo *om. S*

25, 7 spectant O^3 *om. O S*

26, 4 Iesu Christo *S* Iesum Christum *O* **11** dei *om. S* Christo Iesu *S*

3,27. *Nam quicumque in Christo baptizati estis, Christum induistis*: hoc est in Christo filii dei estis. Quid est illud *in Christo*? Quoniam quicumque baptizatur in Christo, iam filius dei est. Quicumque enim baptizatur, in Christum baptizatur. Baptizatus autem in Christo induit Christum. Habet enim Christum quicumque baptizatur et iam est in Christo, dum habet Christum; dum habet Christum, filius dei est, quia Christus filius dei est.

3,28. *Non enim est Iudaeus neque Graecus, non servus neque liber, non est masculus neque femina; omnes enim vos unum estis in Christo Iesu.* Tollit ergo reliquas personas homini quae possunt accedere vel ex conditione vel ex natura humana vel ex gente. His enim rebus separati inter nos esse possumus ut alius Iudaeus sit, alius Graecus, servus alius, liber alius. Haec conditione vel iure, at illa natura: *non est*, inquit, *masculus neque femina.* Quid ergo? His sublatis omnibus, unum, inquit, vos estis omnes in Christo Iesu. Quod estis autem unum, accepto spiritu a Christo, Christus estis. Ergo filii dei estis in Christo.

3,29. *Ergo Abrahae semen estis, secundum promissionem heredes.* Quod si ita est, conpletum est illud quod Abrahae semini promissum est, unde et vos estis semen Abrahae. Dum Christus est semen Abrahae secundum fidem, et vos in Christo estis ac propterea semen estis Abrahae, secundum promissionem heredes estis, quia Abrahae semini promissa est hereditas. Vos autem, baptizati in Christo Iesu, Christum accepistis et Christus estis, semen ergo estis Abrahae. Si semini promissa est hereditas, vobis quoque hereditas dabitur et heredes estis secundum promissionem.

27, 2 estis dei *S* **6** est in Christo dum *om. S add. in mg. S*1
28, 1 enim est *S* inest *O* **3** hominum *Mai Locher*
29, 1 *ante* ergo *Pauli verba quae graece legimus* εἰ δὲ ὑμεῖς Χριστοῦ *Victorinus non testatur (an ceciderunt?)*

4,1. *Dico autem: quamdiu heres parvulus est, nihil differt a servo, cum dominus sit omnium.* Per adiunctam similitudinem perseverat, ut quid fuerimus ante adventum Christi sub lege doceat, quid postea quam venerit. Solvens enim quaestionem illam an adversum promissa lex fuerit, dicit ad tempus legem datam, quae nos sub custodia contineret ac praecepta tradens custodiret a peccatis quousque tempus veniret in adventum Christi ut heredes promissionum esse possemus. Ergo, inquit, heredes cum parvuli sunt, quod est tempus sub lege ante adventum Christi, cum, inquam, parvuli sunt heredes, nihil differunt a servis: licet enim domini futuri sint omnium, quod heredes futuri, tamen dum non venit tempus, quo tempore exserant plenum domini nomen, quasi quodam officio servitutis tenentur, sed non in perpetuum, quousque suae sint aetatis et libertatis, et heredis possint inplere et nomen et potestatem. Hoc est quod subiungit:

4,2. *Sed sub curatoribus est et actoribus usque in praefinitum tempus a patre.* Omnis, inquit, heres, dum est parvulus, est sub curatoribus. Lex illa Moysi velut sub curatore et actore custodiebat futuros heredes, vel iam qui essent, sed pleni non erant propter aetatem, quoniam ipsi per se agere non possunt nec capere effectum vel pleni nomen heredis. Nec tamen illo tempore sic servi sunt uti vere serviant, sed, sub custodia quia agunt, ut servi sunt in tempus praefinitum a patre. Sic enim vel actor vel curator vel tutor valet patris instituto, ut, cum ille in pubertatem suam venerit, agat iure suo, libera voluntate atque acceptam hereditatem gubernet. Haec, ut dixi, similitudo refertur ad eos quibus lex data est.

4,3. *Ita et nos cum essemus parvuli sub elementis huius mundi eramus servientes.* 4. *Cum autem venit plenitudo temporis,*

1, 14 quousque S^1 *in mg.* quod *O S* sed quousque O^3 **15** heredis O^c *S* heredes *O* **15 sq.** nomen et potestatem O^c nomine et potestate *O S*
2, 3 est *O* et *S* **8** quia *O S* qui O^c S^1

misit deus filium suum. De alio quaestio fuit et in reditione ad similitudinem aliud subiungit, id est amplius aliud quam fuerat ante propositum. Nam cum ageretur de lege, quae data fuerat velut interposita post promissa, et ante adventum Christi diceretur interiectam esse legem, quoniam adhuc parvuli fueramus ut sub legis custodia positi et, sicut ipse dixit, sub lege custodiebamur et erat nobis lex paedagogus, quamquam, inquit, lex paedagogus erat, sed in Christo tamen (omnis dictio superior de lege fuerat quousque veniret tempus ut secundum promissionem heredes esse possemus), haec, ut dixi, cum de lege loqueretur et similitudinem adiungeret, integro sensu persequebatur. At nunc in conclusione non ad legem, sed ad elementa retraxit. *Et nos,* inquit, *cum essemus parvuli.* Quid subsequi debuerat? Sub lege vivebamus. At non hoc adiunctum est, sed subposuit: *sub elementis huius mundi eramus servientes.* Hoc aut alterum est a superioribus aut ad superiora pendet. Quaerendum est quomodo non sit alienum. Sine dubio illud est supra dictum quod, quicumque in Christo baptizati sumus, Christum induimus. Qui autem induimus Christum, neque Iudaei neque Graeci sumus. Si autem neque Graeci neque Iudaei sumus qui induimus Christum, iam non mundi sumus. Etenim mundus hominem ante adventum Christi aut Iudaeum habebat aut Graecum. ⟨Cum⟩ vel Iudaeus vel Graecus legibus suis ageret, sub elementis mundi vita gerebatur. Namque et apud Iudaeos puniri sacrilegum, furem, falsum testem et cetera, eodem modo et apud Graecos, id est apud paganos, ista legibus vindicabantur et vindicantur. Elementa vero mundi simul habent secum et motus suos et quasi quasdam ex motibus necessitates, ut in sideribus, quorum conversione hominum vita vel in necessitatem ducitur; et sic serviunt elementis homines, ut astra iusserint, ut

---

3, 3 redditione *O S* **18** superioribus O^c *S* superibus *O* **25** cum *add. Wöhrer-Gaar, ap. Hadot, Marius Victorinus 293, adn. 57* **27** et *S* est *O* **30** motus *Mai* mortuos *O S*

mundi cursus imperaverit. Quibus omnibus solvitur quisquis in Christum fidem habens dominum vitae suae a Christo spiritum acceperit, ut omnem mundi necessitatem elementique vim fugiat et evitet neque mundo serviat, sed, domino Christo serviens, habeat spiritu regente in suis actibus libertatem. Amplius igitur quam sperabatur inlatum est, ut intellegerent omni modo relinquendam Galatae legem Iudaicam atque eius praecepta et observationes et opera, cum videant etiam mundi ipsius atque elementorum legem esse subversam, nec valere sub Christo et conversionis mundanae vim penitus everti.

Cum autem venit plenitudo temporis, misit deus filium suum editum ex femina. Ut rebus est plenitudo ita et temporibus. Est enim plenitudo sua cuiusque omnibus abundans et plena et copiosa perfectio. Rerum plenitudo Christus est, temporum plenitudo consummatio est liberationis. Quemadmodum autem Christus, ut plenitudo tota sit et perfecta, conligit membra quae dispersa sunt et efficitur plenitudo, itaque eodem modo et temporum plenitudo tunc effecta, cum maturatis ad fidem omnibus et peccatis usque ad summa surgentibus medicina necessario iam in rerum omnium morte quaerebatur; unde subvenit Christus temporum plenitudine perfecta. Deusque, cum ⟨venit plenitudo temporum⟩, misit, scilicet Christum, *filium,* inquit, *suum*; sed *filium* ante *misit autem editum ex femina* intellegamus. Sed *misit filium suum,* id est qui sibi fuerit filius. Misit autem. Quomodo misit? *Editum ex femina.* Sic enim mysterio suo Christus dei filius subvenit mundo nobisque omnibus. Nos enim mundus sumus. Cum et ipse induens carnem, id est editus ex femina, omnia quae in mysterio agenda fuerant conpleret, id est ut videretur et audiretur et pate-

---

3, 36 elementique O^3 elementisque *O S* **39** igitur *om. O add. in mg.* O^2 **45** *ante* rebus *add.* in O^3 in temporibus *O* **53** in *om. O* quaerebatur *om. O add. in mg.* O^2 **54** plenitudine *O* plenitudo *S (fort.)* **54 sq.** deusque cum *S* diciturque cum *O* **55** venit plenitudo temporum *addidi* **62** videretur *corr. ex* videtur S^1 O^2

retur et moreretur et resurgeret, ideo misit editum ex femina eum qui suus filius fuisset. *Editum ex femina*: quidam ita dicunt: *editum ex muliere*. Et habent ipsi propter positum a se verbum quaestionem: cum virgo Maria sit vel fuerit, quare dixerit *editum ex muliere*? In usu loquendi feminam dicimus quod Graeci γυνή dicunt. Deinde ex eo quod ediderit Christum, cur non mulierem diceret? Omnis enim femina quae edit aliquid mulier dicitur. Virtus autem mysterii quamquam et occulta et sancta sit, tamen ut interim in transitu agnosci possit, sic adtendenda est: quod omnia quae perfecta sunt vir dicitur, omnia quae inperfecta femina. Denique cum perfectis omnibus sanctificatisque et iustificatis concurrere in virum coeperimus (sic enim dictum est, intellegi licet: cum mundus vel nos in ipso mundo positi non perfecti simus, feminarum modo et mulierum exigimus vitam), ut igitur Christus salutem nobis praestans vel praestaturus ad nos veniret, natus est ex femina, id est accepit et illam partem quae inperfectum eum redderet et nobiscum se parem faceret, id est vel carnem vel mundum, in quo mundo vel in qua carne cum esset editus, utique ex femina, id est ex non perfectis, mysterio conpleto sanctificatus etiam post passionem et post resurrectionem vir effectus, id est perfectum spiritum habens atque recipiens similitudinem nobis daret ut et nos in virum consurgeremus ex femina, id est ex hac vita quae, cum corrupta est, merito vel femina vel mulier nominatur. Hinc enim malum ex femina; nam et in primo homine non peccatum nisi ex femina.

Factum sub lege. Sub hoc verbo error plurimus nascitur ut exinde intellegant non natum filium, sed factum, quia dixit: *misit deus filium suum editum ex femina, factum sub lege.* Sed multum interest utrum filium factum diceret, an factum sub lege. Aliud est enim filium missum esse, qui iam fuit filius et

---

3, 72 dicitur *O S* dicuntur O^3 **75** est *O S* esse *Mai Locher (dubit.)* **85** conresurgeremus *S* **86** hac *om. O add. s.* O^1

utique cum filius natus. Nunc autem cum ex femina editus est, potest dici factus, sed factus ad hoc ut sub lege esset. Quid est autem quod dixit *factum sub lege*? Ut non inter gentes nasceretur, sed apud Iudaeos et in disciplina ac lege Moysi. Omnis enim illic poterat esse correctio. Etenim si Israel populus dei dictus est, cui legem Moyses a deo accepit et dedit, ipsi utique male intellegenti legem et idcirco peccanti debuerat subvenire et peccata ei auferre, si modo idem ipse populus cognosceret dei filium. Poterat enim, si alibi nasceretur, id est inter gentes, Israel idcirco non cognoscere, quod non in sua gente natus videretur. Hinc autem maiora peccata iste populus admisit, quod in sua gente, id est in lege Moysi, inter Israel natus, non est cognitus, cum ipsi genti, id est et David, dictum sit quod semini eius daretur hereditas et aeternitas. Ergo cum Davit sit pater Israel, ibi natus est ut illum agnoscerent. Unde maius peccatum est, quod non agnoverunt factum sub lege. Multa dici possunt quare factum sub lege: vel quod ibi iam deus unus colebatur vel quod iam acceperant a deo oracula atque praecepta vel quod Moyses imago et typus fuit Christi vel, cum ipse cum hoc esset quod hi qui sub lege sunt et alio modo praeciperet atque a lege pro salute discederet, non observando sabbata ceteraque, exinde scirent non ex operibus legis neque ex lege salutem sperare, unde etiam Galatae intellegerent se in errorem esse delapsos, si quidem etiam salvator ipse, in quem crediderunt, sub lege factus, non tamen servivit legi. Verum haec et alia multa quare factus sit sub lege non conligenda, quoniam ipse causam subiecit quare factus sit sub lege:

4,5. *Ut eos qui sub lege erant redimeret, ut filiorum adoptionem reciperemus.* Haec, inquit, causa est cur deus, inquit, misit filium suum et misit utique iam filium, sed nunc editum ex

---

3, 106 et *om. S add. s. S*1 **114 sq.** discederet *S*1 discenderet *S* descenderet *O* **115** sabbata *S* sabbato *O* ex *S* in *O* **117** intellegerent *Mai* intellegere *O S* **120** *post* quoniam *add.* non *O*

femina et misit factum sub lege. Quae causa est cur sub lege? Ut eos redimeret qui sub lege erant. Ergo si ut redimeret missus est, lege ⟨non⟩ magis obligati sumus, si a lege redimimur. Sed et ipse sic et alio in loco cum de femina loquitur: quoniam cum vir eius vivit, obligata est viro, at si perierit, liberata est a viro. Ergo quoniam lex praeceptis velut tenebat vinctos ad vitae tantum integritatem, non et ad spem liberationis et aeternitatis, misit filium suum deus et sub lege misit, id est in Israel, ut eos qui ibi fuerant ac sub lege vivebant, redimeret. Magnum autem hoc, ut non illis viam vivendi praestaret neque praeceptis tantummodo excitaret ad aeternitatem, sed ut redimeret, inquit. Hoc enim actum est in mysterio: ut redimeret omnes in illum credentes, ut fiant omnes in illum credentes filii adoptionis. Cum ergo tantum beneficium totumque beneficium ex Christo sit, nihil adiungendum praeterea neque legi serviendum. Redempti enim sumus et redempti a lege et redempti ab hoc mundo ut filii dei simus, sed et filii adoptione. Non enim filii ut ipse filius, sed per filium filii. Haec est igitur adoptio, quam ut reciperemus, inquit, deus filium suum misit.

4,6. *Sed quoniam filii estis dei, misit deus spiritum filii sui in corda vestra.* Ecce totus ordo trium istarum potentiarum per unam virtutem unamque deitatem. Nam deus, inquit, qui pater est, misit filium suum, qui Christus est. Rursusque Christus, qui ipse, cum est dei virtus, et ipse deus est (*misit deus,* inquit; iam enim iunctus est et deus et Christus et maxime post mysterium sanctificatus), *misit,* inquit, *spiritum filii*

5, 7–9 *cf.* I Cor. 7, 39; Rom. 7, 2

5, 6 lege non *conieci* legem *O* lege O^c *S* **14** *post* excitaret *add.* et *O del.* O^3 **15** in *om. O* **20** ab hoc mundo *Mai* ab homine mundo *O S* simus *S* sumus *O*

6, 3 deus O^2 *S* dicitur *O* **6** deus^2 O^2 *S* dicitur *O*

sui qui est spiritus sanctus qui in corda nostra descendens facile cognoscit patrem. Est ergo a deo missus filius Iesus Christus, in quem credunt qui credunt atque efficiuntur filii dei, mittiturque in eos a deo spiritus filii, id est spiritus sanctus ut iam properent, ad patrem festinent, clament quodammodo interiore sanctificatione et interiore voce. Quid clament ipse subiungit: *clamant abba, pater.* Habent spiritus verba et magis habent cum cognoscentiam patris capiunt. Ipsa autem cognoscentia patris, id est cum cognoscimus patrem, ipsa vox est spiritus nostri ad deum, quem spiritum nobis dedit deus. Cognitio consonans cum eo quem cognoscit quasi quaedam vox est in eum quem cognoscit. Ergo quoniam et per deum et per Christum cognoscimus deum, efficimur filii et ipsi dei, et ipsa cognitione vocem habemus ad patrem. Quomodo enim solus est, qui cognoscat deum, Christus et, ex eo quod cognoscit, cognitionem habet in eum vocem atque illum appellat, quia eum cognoscit, idcirco Christus dei verbum est. Dixi enim quod cognitiones quaeque cum nos intellegere faciant et designare et capere et concipere id quod intellegimus, quasi illud, quale sit, cognitione appellamus. Accipimus enim in illum quem cognoscimus, de eo quem cognoscimus, in ipsum quem cognoscimus, verbum, cum quid sit appellamus, quia cognovimus ea quae est omnis cognitio eius rei quam cognoscimus. Ergo Christus quia cognoscit deum, dei verbum est. Et spiritus, quia Christus nobis datur, dat nobis cognitionem dei per ipsum se. Inde fit ut et nos verbum simus et in Christum et in deum et idcirco clamemus cognitores. Cognitor autem cum est ipsius cogniti, fit ut cognitum pater sit, cognitor filius. Quod si ita est, merito, cum cognoscimus per Iesum patrem, ex cognitione verbum ipsius efficiamur ac propterea filii, inde clamamus: *abba, pater.*

6, 14 *ante* abba *add. s.* cui S^1 **28 sq.** in ipsum quem cognoscimus *om. O* **37** efficiamur *O S* efficimur S^1

4,7. *Itaque iam non est servus, sed filius.* Is enim qui dicit *abba, pater,* deum utique patrem nominat. Si patrem nominat, filius est. Iam non ergo servus. Quod si ita est, in Christo neque servus neque liber, neque masculus neque femina, omnes enim unum sumus. Sed quo cogit hoc totum?

Si autem filius, et heres per deum. Ergo si filius appellatur, ⟨secun⟩dum superiora, erit et heres, heres autem non factis, non operibus suis, sed dei miseratione et dei gratia. Hoc est quod dixit: sed *per deum,* sicuti multis probatum est quia *non currentis, sed miserantis,* et omnia per dei gratiam.

4,8. *Sed tunc quidem ignorantes deum, his qui sunt dii servistis.* Saepe dixi et admonui, ignorare deum est Christum nescire. Per Christum enim deus cognoscitur. Nunc autem, cum apparuerit Christus qui me docuit et per se deum ostendit et se deum et per se patrem, iam ignorare non licet deum. Ante autem cum ignoraretis, inquit, deum, o Galatae, *servistis his qui non sunt dii.* Dici deos et numero plurali et in lege dici, saepe admonui, verum unus deus, reliqui hoc nomine honorantur angeli ceteraeque virtutes, ut dictum: *deus deorum.* Atque utinam illis servissetis! Porro autem his servistis qui non sunt dii, omnibus scilicet mundanis ceterisque falsis virtutibus imaginariis et diabolo fictis atque simulatis.

4,9. *Nunc autem ut cognovistis deum, immo cogniti estis deo, quomodo convertimini iterum ad infirma et egena huius mundi elementa?* Veluti aliud adiunxit Galatis, quod etiam in gentilem transierint disciplinam, an in eadem accusatione perseverat, quae prima fuit, quod adiungerent etiam Christia-

---

7, 9 sq. Rom. 9, 16
8, 9 *cf.* Ps. 135 (136), 2

7, 1 est *S* es *O* **7** secundum *conieci* dum *O S*
8, 1 tunc *Locher (in app.)* nunc *O S* **3** deus O^2 *S* dicitur *O* **4** cum *om. O add. in mg.* O^2 **6** inquit deum *om. S* **10** servissetis *S et (vid.)* O^2 servis iusserit *O* servistis O^2 *S* servis *O* **12** *ante* diabolo *add.* a O^3

nismo legem Iudaicam de circumcisione, de sabbato, de victu. Et hinc accusat ut dicat: postea quam cognovistis deum per evangelium a me datum, quomodo convertimini iterum ad infirma? Quae sunt utique, vel, intellege, si ad Iudaicam vel ad paganos, qui et ipsi infirmi sunt. Sed cum adiunxit *egena elementa huius mundi,* magis quasi paganos tangit qui etiam de elementis huius mundi operantur sibi deos, vel ipsa illa elementa, ut ignem colant, colant aquam, colant terram, colant aerem. Nulla enim dubitatio quin singula haec deos dicant de quibus longa est disputatio, dummodo certum sit et ex elementis singula quaeque paganos deos dicere vel ipsorum elementorum repertores deos dicere vel ex elementis deos sibi facere, ut et de terra deos faciant, sed per ignem deos faciant, deinde etiam quosdam daemones aerios vocent, rursus alii empyrios, alii enydros, alii geinos, id est terrenos, aquaticos, aerios, ignitos. Si ergo haec pagani faciunt, quasi et hoc quoque reprehendit, illos etiam ad paganismum esse conversos, maxime cum dixerit: antequam deum cognoscere-tis et ignoraretis deum, serviebatis his qui non sunt dii. Quod utique de paganis et in superioribus intellegendum. Verumtamen cum et omnis oratio et omnis iste tractatus propterea sumptus sit, ut reprehendat illos Galatas quod ad Iudaismum conversi sint et de Iudaeis ista omnia intellegenda sint, quomodo *convertimini iterum ad infirma* intellegimus? Igitur cum dixit *egena elementa huius mundi,* intellegamus quod illi carnaliter intellegentes legem ad elementa videantur esse conversi quae egena sunt. Eget enim semper caro et desiderat sustentari cibis et poculis et cupiditatibus, quae tamen omnia infirma sunt. Ergo cur, inquit, convertimini ad infirma et egena elementa, id est quae semper egeant? Anima enim et

---

9, 8 convertemini *O* **13** colant *ante* aquam *om. O post* aerem *add. O*^{3} **14** quin *O*^{3} *S* que in *O* **15** et *om. S add. s. S*^{1} **21** ignitos aerios *transp. Locher* **29** convertemini *O* **32** egena *S* agenda *O* **34** cur *S*^{1} cum *O S* convertemini *O*

spiritus nullius eget neque aliquid desiderat, nisi illa quae sua sunt. Quod autem dixit *cognovistis deum, immo cogniti estis a deo,* servat virtutem praecepti sui, ut hi veniant ad Christum quos deus mittit et quos deus vocat et hi cognoscunt deum, quos cognovit deus, de quo tractatu supra multa diximus. Cogniti enim a deo accipiunt spiritum quo deum cognoscant. Sed utique, ut cognoscantur a deo cognitique deo sint, aguntur iam principali illo spiritu qui datus est ut scripta sit anima divinis illis patris sui praeceptis, quae, cum se excitat, cognoscit eandem deus et sic anima cognoscit deum. Quod autem dixit *elementa huius mundi egena,* non quo sint elementa alia, idcirco egena huius mundi et elementa quae egena sunt; quamquam possumus etiam in superioribus elementa dicere, sed longe semotum hoc ab usitatione.

Quibus rursum servire vultis: scilicet, ut supra dixit, antequam deum noratis, serviebatis his qui dii non sunt, nunc ergo his rursum servire vultis. *Vultis,* inquit, ut eorum voluntatis sit, non necessitatis. Ut autem ad Iudaeos ista et de Iudaeis videatur dicere, id est ad Galatas qui Iudaeorum sibi disciplinam iungunt, sic adiungit:

4,10. *Dies observatis et menses et tempora et annos.* Cum *tempora* genus sit ad omnia, ut et dies et menses et anni interpositum quasi alterum quod quidem fieri potest. Nam aliud est observare dies, ut est ut sabbato requiescat, aliud est observare menses, ut est ut neomenia observetur cum finit luna vel incipit, aliud est observare annos, aliud vero tempora, ut ieiunium, pascha, azyma et cetera huiusmodi quae

---

9, 40 diximus] *cf. supra* 4, 6, 10 sqq.

9, 41 accipiunt spiritum *O* S^1 spiritum accipiunt *S* **47** alia *usque* elementa *om. S add. in mg.* S^1

10, 5 neomenia observetur S^1 neomenia *(*numenia *O)* observet *O S*

apud Iudaeos multa sunt. Non enim aut anni sunt aut menses aut dies, sed tempora.

4,11. *Timeo vos, ne forte sine causa laboraverim in vobis,* id est multum metuo [id est] ne labor omnis meus in evangelio quo struxi vos, ut in Christum fidem habeatis, ne hic, inquit, labor in inritum veniat. Frustra enim erit quod vos docui, cum Iudaeorum servare disciplinam et observationes coeperitis.

4,12. *Estote sicut ego, quoniam et ego sicut vos.* Quomodo enim, inquit, transivi a Iudaeorum disciplina et credidi in Christum et illi servio et aliud ago et hoc vos docui factusque sum talis quales vos feci. Vivite ergo ut ego vivo, et, ⟨ut⟩ vos vivitis, vivo.

Fratres, obsecro vos. 13. *Nihil me laesistis. Scitis quia per infirmitatem carnis evangelizavi vobis iampridem.* Istud quod interpositum ad persuasionem pertinet, ut in omnibus sequamur Christum. Quo facilius autem hoc suadeat, repetit principia evangelii sui. Primum commendat labores suos, ut iam infirmis carne cum fuisset et laboraret, tamen inposuerit sibi laborem et evangelizaverit Galatis. Addidit etiam *iampridem,* id est olim. Unde firmari apud vos debuerat caritas erga me, fides erga Christum, si quidem longum tempus est. Non peperci, inquit, carni meae, sed *per infirmitatem carnis evangelizavi vobis* et *iampridem* evangelizavi. Quare ergo adiungitis alia quae ego vobis non evangelizavi? Cum autem dixit: *nihil me laesistis,* illud adiecit: non aliquid vobis subtraxi, non aliquid minus dixi, quod facit ille qui laeditur; ac ne crederent se veluti oneri fuisse, cum infirmis carne evangelizavit, idcirco ait *nihil me laesistis* et ego propter vos infirmus carne cum fuissem *evangelizavi vobis iampridem,* et hoc utique scitis.

10, 8 iudaeos *O* hebraeos *S* aut[1] *S* ut *O (fort.)*

11, 2 metuo O^2 *(in mg.) et S* timeo *O* id est *del.* O^3

12, 4 ut *addidi* si *add. s.* O^3 **8** uti *S (*i *del.* S^1*)* **11** infirmus *(vid. correctum ex* infirmis*) S, cf. Gori, «Orpheus» 1982, 107* **14** est *om. S* **20** infirmus *S*

4,14. *Et temptationem vestram in carne mea non sprevistis neque respuistis.* Quid accipiamus *temptationem vestram* ambiguum mihi est: quod vos me temptatis, an quod ego vos? Quod vos me temptatis, nullus est sensus. Non enim temptaverunt illum ipsi. Sed rursus numquid Paulus ipse temptavit illos, qui verum dicebat, qui evangelizabat Christum? Evangelizare enim non est tentare. Quid igitur, cum tertium nihil sit? An intellegimus quod cum ad Galatas cum venisset Paulus, quod illi eum temptare voluerunt, id est interrogare et de Christo aliqua inquirere, an sciret? Quod quidem videri poterat temptatio, cum infirmum hominem et in carne infirmum viderent Galatae Paulum, scilicet ut cum deo serviat, deum praedicet, infirmus carne sit fueritque ista cogitatio Galatis: interrogemus eum, videamus quid respondeat de Christo iste qui infirmus in carne est. Hoc, inquit, vos in carne mea non sprevistis et me temptastis nec contempsistis temptationem vestram in carne mea. Contemnerent autem, id est non interrogarent falsumque putarent se audire posse quod quaerebant, id est quod interrogabant (quod est temptabant), falsum, inquam, responderi sibi credentes ab eo qui esset infirmus in carne. Verum perseverastis, nec contempsistis temptationem vestram in carne mea, sed accessistis ad me, an in fide mea essem atque in evangelio perseverarem. Igitur in carne infirmum temptastis, interrogantes si ea mihi evangelizandi esset perseverans sententia, cum in carne infirmus essem, hoc est ⟨non⟩ respuistis quasi infirmum in carne, minus idoneum ad respondendum vel qui posset mutare sententiam, qui in carne esset infirmus; in quo et rationem reddidit cur fieri non posset vel non factum sit, ut sententia evangelizandi alia esset. Carne enim infirmus fui, non animo, non spiritu. Ita et illos quasi considerasse dixit quod in carne essem ego infir-

---

14, 4 quod *(an* quid*?) O*^{2} quos *O* quod vos *om. S add. s. S*^{1} **8** cum^2 *O S (cf. in Eph. 2, 10, 42) del. O*^{3} **21** nec *S* ne *O* **22** in^2 *om. O add. s. O*^{2} **25** esset *O*^{2} *S* es sed *O* **26** non *add. Mai* **31** ego *om. S add. s. S*^{1}

mus, non et in spiritu; et idcirco perseverent ut temptarent illum neque respuerent neque non temptarent, hoc est non contempsistis, non sprevistis temptationem vestram. Denique et ipsos intellexisse Paulum in carne infirmum esse, non in spiritu, ex subiunctis docet:

Sed ut angelum excepistis me, ut Christum Iesum. Adeo non vobis inpedimento fuit, quod in carne infirmus eram, sed accepistis me ut angelum dei, id est nuntium, praedicatorem a deo missum (hic est enim angelus dei) et me suscepistis ut Christum Iesum, quem vobis praedicabam. Ita vere Christum Iesum suscepistis, si me sic recepistis angelum dei, quomodo recepistis Christum Iesum.

4,15. *Quae ergo erat beatitudo vestra?* Iam ostendit illos nunc miseros, si quidem antea beatitudo illis fuerat, quia receperant Iesum Christum, quia Paulum ut angelum dei. Magna, inquit, fuit vestra beatitudo. *Erat,* inquit; nunc igitur utique contra et dum adiungitis ea quae non docui, non insinuavi, quae extra evangelium sunt, illa scilicet quae supra dixi.

Testimonium vobis perhibeo quoniam, si fieri posset, oculos vestros eruissetis et dedissetis mihi. Sic me suscepistis et talem erga me animum habuistis, talem voluntatem ut etiam, quoniam nihil est carius homini oculis, ipsos quoque oculos eruere vobis velletis et mihi dare. Ergo cum sic me amaveritis et amaveritis propter evangelium, unde vobis ista sententia est ut adiciatis ea ad disciplinam quae a me evangelizata non sunt? Id est ut praeter Christum aliquid de lege faciatis et non, ut simpliciter tradidi, in Christo habentes spem, fidem, credulitatem, omnia speretis, omnia consequi vos posse credatis, et remissionem peccatorum et sanctificationem et dei gloriam?

4,16. *Ergo inimicus vester factus sum, verum praedicans vobis?* Si enim alia facere coepistis, inimicus vobis factus sum.

14, 33 temptarent *O* temptarentur *S* **42** si *om. S add. s. S*^{1} sic *om. O*
15, 11 velitis *O* **12** et amaveritis *om. S* **14** ut *om. O add. s. O*^{2}

Sed cum praedixerim vobis et praedicaverim Christum et evangelium, quod est vere, unum dei filium esse Christum, per ipsum omnia et in ipso omnia, ipsum ante omnia, hoc cum sit verum et ipsa sit veritas, quare vobis inimicus factus sum? Is enim inimicus esse debet qui, cum interrogetur quid verum sit, docet falsum. At ego cum verum dixerim (verum enim dicit qui praedicat Christum), non est conveniens ut inimicus vobis factus sim.

4,17. *Aemulantur vos non bene et excludere vos volunt, ut illos aemulemini; aemulamini autem meliora dona.* Ut saepe, ab insidiis uti caveant monet, quod illi qui persuadent Galatis uti etiam Iudaicam legem sequantur, *aemulantur,* inquit, *vos,* id est invident vobis. Nam aemulari dum duas res significet, unam cum aliqui aemulatur quia placet, quia bonum est, aliam qua quidam ideo aemulentur quia invident, hi, inquit, aemulantur vos non bene, quo ostenderet de invidia illos aemulos esse. Deinde adiunxit: *excludere vos volunt,* id est ab ista felicitate et beatitudine, quia Christum cognoscendo salutis habetis spem et gloriam caelestem: ab hoc vos excludere cupiunt. Quod autem adiunxit: *ut illos aemulemini,* ut et vos sequamini illos, ita duplicem istam aemulandi significantiam diversis locis posuit, cum aemulatio sit imitatio, maxime cum et in bonum est. Hoc est quod hic ait: *ut illos aemulemini,* id est ut quasi bonum illorum sequamini. Porro autem supra (uti diximus, *aemulantur vos*) ut ostenderet ad invidiam aemulationem positam, adiungit: *non bene.*

16, 4–5 *cf.* Rom. 11, 36; Col. 1, 17

16, 5 et in ipso omnia *om. S*

17, 2 aemulamini *S* aemulemini *O (*e *alt. in* a *corr. O*c*)* **5** dum *del. S*1 **7** quidam *S* quidem *O* **11** ab hoc *S* ad hoc *O* **13** *post* istam *habet* de *O omissis* aemulandi significantiam, *quae (deleto* de*) add. in mg. O*1 **16** uti *O*2 *S* ut *O*

Aemulamini autem meliora dona: non illa quae Iudaei habent, quae dona non sunt ac meliora non sunt; vos autem aemulamini ea quae bona sunt et meliora dona, id est ut quicquid in fide et caritate est, circa Christum aemulemini et hoc sequamini.

4,18. *Bonum est aemulari meliora semper.* Non aemulari bonum est, sed meliora aemulari et semper bonum est. *Et non solum cum praesens sum apud vos,* 19. *filii mei, quos iterum parturio, donec Christus formetur in vobis.* Non solum, inquit, me praesente aemulari debetis, sed semper. Ad id igitur quod posuit *semper,* adiunxit *et non solum cum praesens sum apud vos.* Porro autem quod adiunxit: *filii mei,* quoniam multis modis filii dicuntur, nunc caritate, nunc natura, nunc sanguine, nunc etiam religione qua hodie dicit Paulus: *filii mei;* sive quia per baptismum, cum regeneratio fit, ille qui baptizatum perfecit vel perfectum suscepit pater dicitur, sive quia, cum renovat illos in Christum, facit filios suos, idcirco adiecit: quos ego parturio, id est in lucem proferre cupio magnisque laboribus magnisque doloribus animae meae nasci ad vitam cupio et ad salutem. Hoc est enim quod ait: *donec formetur Christus in vobis.* Omnis enim anima Christum recipere potest; anima, inquam, hominis si ratione utatur, si cognoscat mundum ut non suum, si omnia in mundo discernat, si creatorem suum recognoscat, recipere Christum potest. Immo in ipsa illa anima Christus formatur, id est spiritus, quo insito et crescente per credulitatem liberatur et ad caelestia regna pervenit et salutem consequitur lucis aeternae. Magna autem vis et potentia est quod ait: *donec Christus formetur in vobis.* Atque iste sermo qui nunc noster est, expositionem verborum simplicem tenet, unde quantum satis esse credimus, supra diximus. Quid sit autem Christus quidve formari Christum et in homine

---

18, 3 vos *om. O add. in mg. O*^{2} **8** filii *om. O* **10** quia *O S*^{1} qui *S* **13 sq.** magnisque laboribus *om. O*

formari, altior veriorque expositio alibi a nobis panditur et explicatur.

4,20. *Vellem autem nunc adesse apud vos et mutare vocem meam, quoniam confundor in vobis.* Per epistolam haec praecepta, ut cernimus, dantur. Magna autem indignatione hoc sumptum ut diceret, utinam apud vos nunc essem, agerem, hoc est enim *mutare vocem meam.* Non quo evangelium aliter pronuntiarem, sed in iracundia exprimerem. Nunc enim monet per epistolam quam mittit. Adiecit autem causam iustae iracundiae quia dixit *confundor in vobis,* id est pudorem patior quod cito conversi estis, quod fidem tantam perditis, quod laborem et evangelii insinuatam veritatem non tenetis. Hinc enim mihi de vobis efficitur magna confusio. Denique, si iracunde quidem, cum temperatione tamen subiungit:

4,21. *Dicite mihi, qui sub lege vultis esse, legem non legistis?* Ex ipsa lege cupit illis persuadere ad quam transitum fecerunt (si modo tamen ipsam legem legant), ex ipsa, inquam, lege persuadere nititur ut intellegant quia scriptum ita est ut in Christum conferatur et credulitas sumpta in Christum sit tota liberatio et tota salus et omnis beatitudo. Qua ergo indignatione ait: *dicite mihi!* Non vos ego moneo, sed vos ipsi respondete mihi; nempe in legem transistis et sub lege esse vultis et tamen legem non legistis in qua scriptum ita est. Et subiungit unde probet quid sit lex Iudaeorum et disciplina et quae spes et quae fides et quid sit in Christum fides et quae spes et beatitudo.

4,22. *Scriptum est enim quod Abraham duos filios habuit, unum de ancilla, unum de libera.* Hoc exemplum de Genesi est.

22, 2 Gen. 16, 15; 21, 2–9

20, 8 pudorem patior *S* pudore *(ex* pudorem *corr. O*^{1}*)* crucior *O* **10** evangelii insinuatam *S* evangelium sinuatam *O* **12** iracunde *O* iracundiae *S* temperatione *S* tentatione *O*

22, 2 est *del. O*^{c}

Hoc probatum cupit quod lex, quae Iudaeorum est, et omnis populus veluti de ancilla filius sit. Porro autem ecclesia et Christiani filius de libera est. Hoc enim scriptum est, quod Abraham, qui pater est fidei, habet unum filium de ancilla, id est de Agar, Ismael, et alium de libera, id est de Sarra, Isaac, significans utique duos populos, sed istum meliorem qui de libera est, in figura enim Christi Isaac. Denique sic subiungit:

4,23. *Sed is quidem qui de ancilla secundum carnem natus est, qui autem de libera per repromissionem.* Etenim, cum de ancilla natus est, carnalis est filius, qui autem de libera, spiritalis est, propterea quia a deo promissus est. Deus enim ei promisit credenti quod, cum iam annis centum et ipse et uxor essent, habituri essent. Ergo cum vel emortuo semine vel emortua etiam vulva, ambo iungerentur, non iam de carne sed de spiritu procreaverunt filium quem procrearunt. Et haec fuit repromissio illos habituros. Sed nos duos istos filios conparabimus simulque et matres populis: ecclesiis Iudaeorum et Christianorum. Paulus vero aliter interpretatus subiungit ita:

4,24. *Quae sunt per allegoriam dicta.* Sic utique nos interpretati sumus, quasi per allegoriam. Cum aliud dicitur, aliud significatur, haec allegoria est. Ipsam tamen allegoriam interpretatur aliter Paulus, ut ipse subiungit:

Nam haec sunt duo testamenta, unum quidem ex monte Sina in servitutem generans, quod est Agar. 25. *Sina mons est in Arabia, qui coniunctus est ei qui nunc est iuxta Hierusalem.* Populum, inquit, vel testamentum significat filius ex ancilla, ancilla autem fuit Agar quae ex monte fuit Sina. Quod autem in servitute erat ancilla ideo et hic populus in servitute est. Quod autem fuit Sina mons coniunctus ei civitati quae Hierusalem est, ex ipso monte intellegi civitatem voluit et per civi-

---

24, 2–3 *cf.* Cic., orat. 94; de orat. 166

22, 7 Ismael *add. in mg.* O^2 S^1

23, 4 quia O^1 *S* qui *O* **6** *ante* habituri *add.* filium O^3, *sed cf. infra 9*

24, 8 filius O^c filium *O S*

tatem Iudaeos. Per montem autem, illa quae erat ex eodem monte Sina, ancilla fuit et in servitute generavit, idcirco etiam Hierusalem, id est populus eiusdem civitatis et testamentum, quod scriptum est de eadem civitate, in servitute est cum filiis suis.

4,26. *Quae autem sursum est Hierusalem, libera est, mater omnium nostrorum.* Ad illum populum redit, id est ad filios Abraham qui sunt de libera, dicitque et istam Hierusalem, quam liberam nominat, esse in caelis. Hoc est quod ait: quae autem sursum Hierusalem et quae supra caelos est, utique quia non in mundo est, non servit. Quicquid enim in mundo est servit. Haec igitur cum populis suis libera est Hierusalem et hanc dicit esse matrem omnium nostrum, id est Christianorum, illam vero Iudaeorum. Quid sit istud, Hierusalem esse supra caelos et esse et in terra Hierusalem (unde intellegi licet et hic terram et ibi terram supra caelos, neque enim Hierusalem, quae civitas est, sine terra est), ergo quid sit istud, inquam, esse et hic et ibi terram, esse et hic et ibi civitatem, sed illam liberam, hanc servam, alius tractatus est longus. Modo illud teneamus illam esse nostram matrem, ad illam esse festinandum. Moneo enim nunc interim illam esse spiritalem, quae superior est, hanc esse carnalem, quae sit inferior.

4,27. *Scriptum est enim: laetare, sterilis, quae non paris, erumpe et clama, quae non parturis, quoniam multi filii desertae magis quam eius quae habet virum.* Hoc exemplum de Esaia est, ad excludendum id quod maxime persuadere cupiebant, id est ut disciplinam quam sibi Galatae adsumpserant uti cum Christi veneratione et fide in Christum observarent tamen etiam Iudaicam disciplinam; ad hoc, inquam, excludendum, ut

---

27, 3 Is. 54, 1

26, 1 de sursum *S*
27, 6 fide S^1 fidem *S O*

illam reicerent et solum evangelium de Christo haberent, adsumpserat superius exemplum quo doceret Abraham duos filios habuisse, unum de ancilla, alterum de libera. Illa autem libera, quae vere uxor fuit, sterilis erat; neque enim edidisset partum, si non deus repromissione sua ei filium praestaret. Unde intellegitur, non ex adsumptione inter se corporum, sed ex promissione dei Abraham filium habuisse, si quidem hic filius liberae, qui Isaac fuit, de sterili natus est, spiritu quodam potius conceptus quam copulatione. Haec igitur sterilis, quae filium fecit Isaac, qui ad imaginem et typum Christi natus est: ipse est qui liberavit populum. Cum igitur dicit: *laetare, sterilis, quae non paris,* quia tibi deus filios facit, item cum dicit: *erumpe quae non parturis,* sine dolore etenim filii tibi creantur. Parturire enim in dolore esse est, cum partus effunditur, quod utique non eodem modo est cum ecclesia quae imaginem tenet vel cuius imago fuit uxor illa Abrahae libera. Ecclesia, inquam, est quae filios multos habet, quos dei filios et spiritus filios cum laetitia magis habet, non cum dolore. Hos igitur dicit esse multos filios desertae. Etenim illa ancilla etsi habuit filium, habuit ex dolore, habuit ex viro. Ergo cum dixit *multi filii desertae,* ad ecclesiam rettulit, cum imaginem et typum praestitit supra. Deinde cum dixit *multi filii desertae magis quam eius quae habet virum,* ostendit quod supra: sine viro, sed spiritaliter filium habuit. Numquam enim huic virum daret, nisi illa filium non viri coniunctione sensisset, sed spiritali promissione suscepisset. Et certe *multi,* inquit, *filii desertae.* Utique cum Sarra filium habuerit, non referendum ad Sarram, sed ad ecclesiam quae multos filios habet, ut sit illa, quae virum habet, lex et ecclesia Iudaeorum, quae corporaliter consentit; corporaliter cum sibi iungitur, filium spiritaliter habere non potest.

27, 21 sq. effunditur *Mai* ei funditur *O S* **31** filium *S* unum *O* filium *ante* unum *add. O*^{2} **32** illa *O*^{c} *S*^{1} illam *O S* filium *conieci* virum *O S*

4,28. *Vos autem, fratres, secundum Isaac, promissionis filii estis.* Satis aperte conparatione ista separat, ut Iudaei filii videantur ancillae, at vero Christiani filii liberae. Ut enim promissus Sarrae filius spiritalis est, qui est Isaac, sic etiam vos, qui fidei filii estis, filii liberae secundum Isaac: hoc est secundum fidem filium habuerit Isaac. Fit ergo omnis filius, qui secundum fidem est. Secundum fidem enim spiritaliter accipit filium et spiritalem filium Isaac.

4,29. *Sed sicuti tunc ⟨qui secundum carnem natus est persequebatur eum⟩ qui secundum spiritum erat, sic et nunc.* Plena expositione ostendit quod Ismael, *qui secundum carnem natus est,* id est ex ancilla, *persequebatur eum,* scilicet Isaac, *qui secundum spiritum erat,* sicuti in Genesi lectum est; *sic et nunc* isti persequuntur, qui secundum carnem intellectum habent, eos qui secundum spiritum vivunt, id est Christianos. Denique ut totius argumentationis vim, quam concepit, ostendat, subiungit ista:

4,30. *Sed quid dicit scriptura? Eice ancillam et filium eius; non enim heres erit filius ancillae cum filio meo Isaac.* Satis aperte declarat ex hoc exemplo quod est in Genesi quoniam quicumque sentit et legem Iudaeorum sic accipit, ut carnaliter accipiat, secundum carnem est filius, de quo etiam lex pronuntiavit deditque sententiam, ut eiciatur ancilla et filius eius, propterea quia heres esse non poterit ancillae filius cum filio qui est ex libera, qui est Isaac. Ergo vos quoque, quia adiunxistis observantiam legis secundum carnem ut facilius heredes esse possitis, estote filii liberae, id est Christianismum solum

---

28, 4 qui est Isaac *Wöhrer-Gaar ap. Hadot 137* qui estis et *O* qui estis ac *S* sic *O* si *S*

29, 1 sq. qui *usque* eum *addidi (cf. infra 3 sq.) post Souter 11 qui supplevit* is qui secundum carnem natus fuerat persequebatur eum **3** Ismael S^1 *in mg.* et iudaei *O S*

30, 8 *post* libera *add.* est *O* quia *O S* qui *(exp.* a*) S^1*

legemque Christi atque evangelium in Christum suscipite nihilque quasi ex ancillae filio habetote, id est sequimini Iudaicae disciplinae.

4,31. *Ergo, fratres, non sumus ancillae filii, sed liberae.* Ipse apertius hoc subiungendo declarat, quod iam qui Christum recepistis et meam fidem, ancillae filii non estis, id est non carnaliter sentitis, quoniam ancillae ⟨filius⟩ carnalis est, sed estis filii liberae, id est fidei filii. Hoc enim Isaac fuit secundum fidem et promissionem filius spiritalis.

5,1. *Qua libertate Christus nos liberavit*: illa scilicet libertate qua mater est nostra libera, quae libera est fide scilicet. Haec enim vera libertas est, fidem servare in deum et deum et dei promissa omnia credere. Ergo secundum fidem nos Christus ad libertatem reduxit et libertate fidei liberavit.

State ergo et nolite iterum iugo servitutis contineri. Subiungenda hortatio fuit, ut in isdem quae per evangelium a se acceperant, perseverent, neu revertantur rursum in legis servitium. *State,* inquit; quod non permittitur ei qui sub iugo est: etenim colla deponit cervice submissa, non ergo stat. Vos, inquit, ergo state, quod est liberis membris erectum habere corpus. *Nolite,* inquit, *iterum iugo servitutis contineri,* quia antea vel legi serviebatis vel gentilitati. Ideo *iterum* ait, si ad eadem revertamur.

5,2. *Ecce ego Paulus dico vobis, quoniam si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit.* Aperte ostendit non prodesse Christum, si aliqui in circumcisione spem ponat et in circumcisione carnali. Ergo cum vos iungitis Iudaeorum morem et praecepta et disciplinam, si in his ponitis salvationem et libe-

---

30, 12 habitote *O*

31, 1 fratres *S* frater *O* sumus *Souter 11* simus *O S* **3** meam *O* in eam *S* **4** filius *add. Mai*

1, 7 iisdem *S* **8** neu *S* ne *O* in legis *S* intellegis *O* **13** serviebatis *Mai* servitutis *O S*

rationem, dico, inquit, vobis et dico Paulus, scilicet qui vobis ante promisit cum in evangelium dei vocavit. Paulus, inquit, ego nego vobis prodesse et in nullo auxilium ferre Christum si circumcidamini, si omnem spem in circumcisione ponatis. Quamquam Galatae videntur et accepisse Christum et iungere Iudaicam disciplinam, tamen adfirmavit et personam suam veluti obligavit id quod loquitur dicendo: *nihil proderit vobis Christus si circumcidamini.* Videri ergo potest nescio quid occultum, quippe cum Christum sequantur Galatae et Christum sequentes spem salvationis in eo ponant, quomodo hoc confirmaverit Paulus quod Christus nihil proderit si circumcidantur Galatae. Servato enim animo et fide circa Christum, aliquid amplius faciunt, non tamen Christum derelinquunt aut non in Christo fidem ponunt. Sed redeamus ad animum et propositum et voluntatem. Cum Christum a Paulo acceperint et fidem in Christum sumpserint et hoc sit verum evangelium, utique a Christo minus accepturos se putaverunt, quod est iam blasphemiae et fidem non habentium, ex eo quod post acceptum Christum circumcidi voluerunt et servire legi et operationibus. Quod si ita est, fides nulla in Christum, quod si fides nulla vel parva ac propterea nulla in Christum, ex eo quod et aliud quod prodesse possit adiungitur, merito *nihil vobis proderit Christus.*

5,3. *Testificor autem omni homini circumcidenti se, quoniam debitor est universae legis faciendae*: ne putarent Galatae tantum sibi ex lege, quae Iudaeorum, certa adsumenda esse ut circumcisionem, cetera vero contemnerent vel in cibis vel in observantia dierum vel in coniunctione, quae qualis et quarum sit in lege retinetur, in quibus omnibus quaedam supervacua, quaedam quasi nefanda, sic relinquuntur a vero Christia-

---

2, 17 enim *S* autem *O* **24** servire *O* servi *S* **26** vel *usque* nulla *om. S. add. in mg. S*[1]

3, 2 universae *S* universale *O*

no atque castissimo. Unum tantum memorabo: cum excitandi seminis causa fratri iungitur uxor fratris et cetera huiusmodi aut fiunt aut leguntur acta, item cetera quae dixi de cibis, deinde de observationibus multisque etiam aliis rebus, quae etiam adsumenda sunt, inquit, ei qui se circumcidit. Quod si non facitis alia, frustra circumcisionem adhibuistis. Testificor enim quia omni homini circumcidenti se fit necessitas ut sit debitor ad universa, quae legis sunt, facienda. Facit igitur illos et in lege illa, quam adsumpserunt, peccatores esse ex eo quod non omnia faciunt et eligunt quae facienda aestimant. Et rursus circa legem, quae Christi est, et circa evangelium omnino aberrant et magis aberrabunt, si omnia, quae legis sunt faciant. Denique subiungit ex hac parte iam, qua agunt quaedam quae Iudaei, ex hac, inquam, parte, quod a Christo videantur alieni:

5,4. *Evacuati estis a Christo, qui in lege iustificamini; a gratia excidistis.* Omnis enim virtus in Christum credentis in gratia est dei. Gratia autem non ex meritis, sed ex dei pietate est. Ergo iam a gratia excidistis, si in lege iustificationem vestram ponitis, ut quia operibus servitis, quia sabbatum observatis, quoniam circumcisi estis. Si exinde iustificari vos creditis, excidistis a gratia et evacuati estis a Christo. Iam enim non a Christo spem habetis neque secundum eius passionem et resurrectionem speratis gratiam vobis, si a lege iustificationem creditis advenire.

5,5. *Nos enim in spiritu et fide spem iustitiae exspectamus.* Christiani, inquit, et qui Christum sequuntur, et in spiritu et in fide spem habemus et in dei iustificatione, non ex operibus. Omnis enim virtus mysterii hoc operata est ut nobis per gratiam et dei pietatem relaxatio fieret peccatorum et vita

---

3, 8 sq. *cf.* Deut. 25, 5–6

3, 8 castissimo *Mai* cartismo *O* castismo *S* **12** circumcidit O^1 *S* circumdedit *O*

aeterna praestaretur, ut saepe docuimus, ex dei gratia, non ex operibus aut meritis. Hoc autem per spiritum contingit. Cum vero ex operibus iustificatio speratur, non [est] ex spiritu spes est. Hoc nos exspectamus et hoc est evangelium Christi sequi.

5,6. *Nam in Christo Iesu neque circumcisio aliquid valet neque praeputium, sed fides quae per caritatem operatur.* Ubique ponit circa fidem in evangelium Christi neque conditionem valere neque sexum neque facta circa corpus aut facta de corpore aut propter corpus, ut circumcisio, ut operae, ut cetera huiusmodi: nihil horum, inquit, in Christo valent. Frustra ergo circumcisio est neque ex eo quod praeputium est, valemus in Christo. Quia fidem in eum suscepimus et quia promissa eius credimus et quia ex resurrectione eius nos quoque resurgimus et omnia cum eo perpessi sumus et cum eo ad vitam, per eum tamen, resurgimus, certa nobis fides est, per quam fidem operatio fit ad salutem et per caritatem accipere nos oportere, quam habemus in Christum et in deum et exinde circa omnem hominem. Duo enim haec maxime omnem vitam corrigunt et omnem vim legis inplent et omnia illa, quae praecepta sunt in decalogo, continent, si fidem qui servet, necessario sequitur ut servet caritatem, quae duo inplent omnia quae lex Christi praecepit. De his rebus saepissime tractavi, quod fides liberet et caritas aedificet.

5,7. *Currebatis bene, quis vos inpedivit?* Id est bonam fidem circa evangelium habebatis; quare mutati estis? Quare, quasi fascino quodam, ab integro cursu revocati? Illud enim quod vos per evangelium docui integrum verum fuit, hoc et falsum et contrarium et nihil profuturum. Hoc est quod adiungit:

6, 18 sq. tractavi] *cf.* I Cor. 8, 1

5, 8 est *om. Mai*
6, 16 continet *Mai* continentur *O S*
7, 1 vos *Locher (cf. infra 7 et 10)* vobis *O S*

Veritati non oboedire. Quis vos, inquit, *inpediit veritati non oboedire?* Etenim in nobis veritas est, huic obtemperare debuistis ne quid aliud observaretis. Ergo primum veluti miratur cum dixit: *quis vos inpedivit?* Postea iam monet quid faciendum et quid non faciendum:

Nemini consenseritis. Omni genere pugnat, ne mutent sententiam et adiciant aliquid extra quam quod illis praeceptum est per evangelium a Paulo. Nolite, inquit, consensum aliis adcommodare.

5,8. *Suasio vestra ex deo est qui vos vocavit*: id est quod vobis vel suasum a me est vel quod ipsi iam suasum habetis a deo, suasum vobis est et a deo qui vos vocavit, sicuti supra dictum est: *quos vocavit et praedestinavit* ceteraque quae per ordinem dicta sunt.

5,9. *Nescitis quia modicum fermentum universam massam corrumpit?* Omne fermentum corruptio est panis, et corruptus panis farina, et massa farinae, dum dimittitur, coacescit et hinc fermentum efficitur. Modicum autem fermenti cum in massam mittitur, corrumpitur massa. Oportet, inquit, vos azymos esse. Ergo illud quod putatis modicum vos adiecisse, id est ut observetis et circumcisionem et cetera, istud modicum, quia corruptum est, corrupit massam evangelii nostri, ut non plenam spem in Christo habeatis neve vos Christus ut suos ac de se spem habentes respiciat. Fides enim liberat et, ut diximus, fidem non habet qui praeter Christum aliquo modo auxilium, licet cum Christo, sperat.

5,10. *Ego confido de vobis in domino, quod nihil aliud sapietis.* Bene iam de futuro confido, inquit, quia nihil aliud

---

8, 4 *cf.* Rom. 8, 30

7, 7 qui suos *O* **10** dixi *O*

8, 4 ceteraque quae *conieci* cetera quaeque *O S*

9, 1 nescitis quia *re vera non ex Gal. 5, 9 sed ex I Cor. 5, 6* **3** coacescit *O* acescit *S* **6** modicum vos *O* vos modicum *S* **7** ut *om. S*

habebitis in corde et sapientia, nisi ut fidem tantum habeatis in Christum secundum evangelium meum.

Qui autem conturbat vos, portabit iudicium, quicumque fuerit. Et illos terruit qui seducebant et istos per minas iudicii futuri: qui vos, inquit, perturbat, portabit iudicium. Sufficit autem iudicium nominasse in quo utique non dici debuit quod poenam patientur, sed vero iudicium. Deinde praemisit quod iudicium futurum ab ipso est. Expressit autem iam metum poenae, cum dixit *portabit.*

5,11. *Ego autem, fratres, si circumcisionem praedico, quid adhuc persecutionem patior?* Alienum se a praecepto, quod illi iungendum putaverunt, omni genere probat. Patitur persecutionem a Iudaeis. Qua causa, nisi quia circumcisionem non praedico? Ergo non vobis in evangelio circumcisionem praedicavi, ex eo quod Iudaei me persequuntur. Adiungit et aliud argumentum ut ostendat quod circumcisionem non praedicat.

Ergo evacuatum est scandalum crucis. Frustra est quod poenam merentur qui in crucem Christum sustulerunt et evacuatum est illud quod male factum est. Hoc est enim ⟨scandalum⟩ crucis, unde et conturbabantur Iudaei. Iam hoc non ad praedicationem suam tantum revocavit, sed et ad rei virtutem. Ideo enim non praedico quia scandalum crucis manet, nec evacuatum est. Debent ergo poenas. Quod si debent Iudaei, qui scandalum crucis effecerunt, superest ut et ego non praedicem et vos circumcisionem non sequi debeatis.

5,12. *Utinam abscidantur qui vos conturbant!* Maledicto persecutus est eos qui his iniciunt novas persuasiones et conturbant. A veritate evangelii abscidantur, inquit, vel a se separentur vel poenis lacerentur. Magna autem fiducia male-

---

10, 3 habebitis O^1 *S* habetis *O* **9** iudicium[1] *Mai* iudicio *O S* **11** poenae *Souter 12* paenae *S* pene *O*

11, 9 crucem *om. S add. s.* S^1 *del.* O^1 crucem Christum *repet. in mg.* O^2 **10 sq.** scandalum *add. Mai* **11** conturbabantur *Mai* conturbabuntur *O S* **12** *ante* virtutem *scripserant* veritatem *O S quod del.* O^1 S^1

dictum in eos ingessit ut ostendat illos non timeri a se, a quibus supra dixit persecutionem patiatur. Ita nec persecutionem timeo, quia vera praedico et circumcisionem non praedico, nec pati persecutionem timeo. *Utinam abscidantur qui vos conturbant!* Non solum circumsecentur, sed abscidantur etiam, ut hoc quoque verbum ita sit positum quod ad circumcisionem pertinet, ut sit et abscisio.

5,13. *Vos enim in libertatem vocati estis, fratres; tantum ne libertatem in occasionem carnis abutamini.* Etenim lex Christi, quae spiritalis est, libertatem dat, qua exeamus a mundo et ad patrem et ad originem revertamur. Sed quoniam adhuc in mundo sumus, id est in carne, non debemus istam, quam accepimus, libertatem ita exercere, uti secundum carnem ambulemus et quasi occasio nobis sit etiam faciendi in carne, quoniam liberos nos esse confirmat fide circa Christum.

Per caritatem spiritus servite invicem. Libertatem datam accepimus, tamen servire nobis invicem debemus per caritatem et spiritus caritatem, non carnis.

5,14. *Universa enim lex in vobis uno sermone inpletur.* Frequenter hunc sensum et posuit et nos tractavimus, quia tota lex et omnis operatio legis hoc sermone inpletur, id est caritatis. Qui enim diligit alterum neque occidit neque moechatur neque furatur; et hoc est et Christum diligere et deum diligere et ea quae ostendit decalogus quodammodo in hoc solo praecepto inplentur, sicuti in superioribus diximus. Subiungit autem ipse exemplum de Exodo:

Diliges proximum tuum sicut te ipsum. Omnem autem hominem proximum accipere debemus et tunc etiam proximum Christum habebimus. Ergo et vos quoque diligite vos,

---

14, 2 posuit] *cf.* Rom. 13, 8 sqq. **8** de Exodo] *cf.* Lev. 19, 18

12, 10 hoc *S* hos *O*

14, 5 et deum diligere *om. O*

sed in spiritu. Hinc iam videtur, quasi omissa superiore quaestione atque tractatu, praeceptum ad exhortationem dare ut discordiam non ament, sed se invicem diligant. Hoc autem fieri potest, si vos invicem diligatis et in spiritu diligatis, non in carne neque in carnis opera neque in observatione carnis. Nihil enim invidet, nihil alteri eripit neque nocet neque contemnit an obiurgat is qui alterum diligit.

5,15. *Quod si mordetis et accusatis invicem, videte ne consumamini ab invicem.* Exhortatio concordiae ex hoc fit, dum docetur quid mali discordia faciat. Si enim vos invicem accusatis atque mordetis, id est nocere vultis vel nocetis, invicem vos consumetis. Ergo amate vos et invicem diligite et inplebitis legem sola caritate, non sicut vos putatis vel circumcisione vel operibus ceterisque rebus. Pertinenter ergo adpositum hoc de caritate iuxta tractatum superiorem quo docebat illos extra evangelium, quod ab ipso Paulo illis fuerat pronuntiatum, quod observare illi se legem putarent in circumcisione et operibus, cum solo hoc plena lex sit, si se invicem diligant.

5,16. *Dico autem vobis: spiritu ambulate et desiderium carnis non perficietis.* Tota virtus evangelii haec est: secundum spiritum sapere, secundum spiritum vivere, secundum spiritum sperare, secundum spiritum credere, nihil carnis in animo habere et in actu et in vita, id est neque spem de carne suscipere. Ambulate ergo, inquit, in spiritu, id est vitam agite. Quod si facitis, carnis desiderium non perficietis, id est nullum peccatum admittetis quod nascitur ex carne. Alia enim cupiditas nulla nisi de carne. Ideo subiungit:

14, 15 diligatis^2 O^1 *S* diligitis *O* **18** an obiurgat is *scripsi* an obiurgatis *O* obiurgatus *S* aut iurgatur *coni. in mg. S* qui *om. O add. s.* O^1

15, 2 concordiae *S* concordia *O* **4** vultis vel nocetis invicem *O* vultis ad invicem *S* **10** illi se *O S* illis S^1

16, 2 sq. secundum spiritum sapere *om. O add. in mg.* O^2

5,17. *Nam caro concupiscit adversus spiritum, spiritus autem* ⟨*adversus carnem. Hoc*⟩ adsubiunctum ut omnino isti intellegant nihil se de carne cogitare debere, quod est in circumcisione et in ceteris ex Iudaica disciplina observationibus, cum inter se docent ista adversa. Non solum concupiscit caro, sed etiam adversus spiritum concupiscit. Habet enim motus suos caro habetque sensus, neque tantum ab anima suscitatur, quod intellegi licet etiam in his quae animam non habent, ut in aqua ⟨quae⟩ inpetus suos habet et virtutes suas vel in sapore vel in motu vel in qualitate aut vel quantitate. Item ignis pariterque terra et cetera elementa ex quibus quasi quaedam consparsio est et caro facta est ex humidis *****

6,1. *** hi qui spiritales sunt. Quasi ad unum ex ipsis, qui spiritales sunt, hoc ita protulit ut consideret unusquisque eorum ne et ipse temptetur et idcirco debeat succurrere et instruere eiusmodi hominem et spiritu dato per tractatum ad modestiam aequalitatemque revocare.

6,2. *Alter alterius onera portate.* Rediit ad pluralem numerum ut omnis homo mala portet aliena ut, quod alter patitur, ferat, sustineat, corrigat in quantum potest. Hoc est enim portare onera, patienter ferre alterius vitium et corrigere.

Et ita inplebitis legem Christi. Sic enim et ipse patiens et mala nostra portavit et pro malis nostris ipse sustinuit. Legem, inquit, Christi inplebitis, non simpliciter legem.

6,3. *Nam si aliqui aestimat se esse aliquid, cum nihil sit, ipse se seducit.* Ratione nunc probat ideo illum qui se iactat gloriae cupiditate et corrigendum esse et instruendum in spiritu, quoniam miser ille est qui se ipse inducit, fallit, decipit, qui se aliquid esse aestimat, cum nihil sit. Etenim si haec summa

---

17, 2 adversus carnem hoc adsubiunctum *conieci (cf. Gori, «Orpheus» 1982, 106 sq.)* adversus carnem *Mai* ad subiunctum *O et (corruptelam indicans) S* **9** quae *add. Mai* **12** *lac. indic. Mai*

2, 1 redit *Mai* **2** portet *S* portat *O*

3, 5 aestimat *O* existimat *S*

legis est ut quicumque humilis sit, deiectus, infimus (ita enim ex infimis eligit deus quos sublevet atque altos faciat), omnis homo qui sibi aliquid vindicat et se aestimat aliquid esse, sine dubio nihil est. Quid enim est in mundo aliquid, cum nihil sit in mundo? Et ita agere, cum nihil sit in mundo, hoc est apud deum aliquid esse. Porro si qui in mundo aliquid se esse putat vel sapientem vel intellegentem vel dominum vel regem vel divitem vel aliquid horum aut in divitiis aut in animo aut in arte aut in virtute, is, quoniam sapientia mundi stultitia est apud deum, is, inquam, nihil est, et cum nihil sit, ipse se fallit ac decipit.

6,4. *Opus autem suum probet unusquisque et tunc in semet ipso tantum habebit gloriam et non in altero.* Magnae exhortationes, magna etiam disciplina! Nemo, inquit, sibi aliquid vindicet neque opinionem habeat quod aliquid sit, tantummodo opus suum probet utrum ipse iudicio suo probet an aliis. Potius probet unusquisque opus suum, ne malo iudice usus probet se ipse, probet se bene fecisse cum fortasse non bene fecerit. Ergo probet et probatum faciat opus suum. Quo probato opere, *tunc in semet ipso tantum habebit gloriam, non in altero.* Etenim qui existimat aliquid se esse, iactat se et ab altero gloriam petit; qui autem opus suum vel ipse probat vel aliis probat, de se ipso habet gloriam et apud se ipsum, non ab altero exspectat. Non enim, inquit, ab homine laudari volo neque hominibus probari, sed deo.

6,5. *Nam unusquisque proprium onus portabit.* Onus in medio ponitur sive bonum sive malum. Ergo proprium, inquit, portabunt onus omnes et unusquisque proprium.

6,6. *Communicet autem, qui catechizatur verbum, ei qui catechizat, in omnibus bonis.* Sensus iste: κατηχεῖν est circum-

---

3, 6 sq. *cf.* Luc. 1, 52; Ioh. 5, 11

4, 5 sq. an aliis potius probet *om. O*

6, 1 ei *O* et *S* **2** cathexiein *O*

sonare vel iuxta adsonare, quod contingit cum aliqui initio Christianus incipit esse et illi deus et Christus adsonatur et dicitur in aures eius atque in animum inmittitur, hoc est *qui catechizatur verbum,* id est per verbum si qui catechizatur ut ei adsonetur per invocationem. Is igitur qui catechizatur verbum, in omnibus bonis communicet ei qui catechizat, id est in nulla re non ei communis sit. In omnibus bonis tamen communis sit illi qui catechizat verbum, ut omnia in communione cum eo habeat, sed omnia quae bona sunt. Cum enim supra dictum sit: *instruite huiusmodi hominem in spiritu modestiae,* utique bonum est quod catechizatur et is qui catechizat verbum hoc tam bonum, in bonis catechizat. Igitur *qui catechizatur verbum, communicet ei qui catechizat.*

6,7. *Nolite errare, deus non deridetur.* Subiunxit praeceptum aliud quod quidem generale ad omnia, pertinet tamen ad id quod supra actum est, ne illi aliud praeter evangelium sequantur, id est ne adiungant etiam Iudaeorum disciplinam et opera. *Nolite,* inquit, *errare.* Nam ista omnia extra evangelium quae adsumuntur, errata sunt. Et adiunxit vim necessitatis ad praeceptum: *deus,* inquit, *non deridetur.* Non dixit: deus enim omnia scit. Ne sperent quasi vel veniam erroris sui vel quod absconditum esse possit, *non,* inquit, *deridetur.* Et subiungit quid futurum sit his qui errant et his qui in terram vitam tenent.

Quae enim seminaverit homo, haec et metet: id est qui triticum seminat messem habebit de tritico; si autem seminat zizaniam, hoc et metet. Malum seminat quicumque messor est mali. Bonum seminat? Fructum de bono accipiet. Ita et messis ut semen est.

6, 12 Gal. 6, 1

6, 4 incipit esse *O* esse incipit *S* **5** aures eius *O* eius aures *S* **9** bonis *om. O* **10** catechizat *O* catechizatur *S* **13** catechizatur O^2 *S* catechizat *O*
7, 10 his^2 *om. S add. s.* S^1 terra *Mai* **15** accipit *S*

6,8. *Quia qui seminat in carne sua, de carne et metet corruptionem, qui autem seminat in spiritu, de spiritu et metet vitam aeternam.* Galatae qui Iudaeorum disciplinam adsumendam sibi putaverunt, ut observarent sabbata et circumcisionem susciperent et alia huiusmodi carnaliter sentientes agerent, spem in carne haberent et de carne. Quicumque ergo in carne spem habet et seminat spem suam circa carnem, habebit messem de carne, id est fructum de carne. Quem tamen fructum? *Corruptionem,* inquit. Etenim caro corrumpitur et hic est eius exitus ut corrumpatur, putrescat, pereat, intereat. Omnia ergo quae de carne sunt putrescunt, corruptionem habent. Nemo ergo de carne sperare debet nec seminare in carne, id est spem ponere de carne. Nam si ibi posuerit spem, habebit fructum de carne. Quem fructum? Interitum, corruptionem. Hic enim fructus est carnis. Ergo melius est spem habere in spiritu, ut possimus spem habere de spiritu, quae spes est de spiritu et qui fructus de spiritu, hoc est seminare in spiritu, id est vitam aeternam. Etenim haec vita vita est, non aeterna vita. Qui autem in spiritu hic vivit et secundum spiritum agit, nihil operatur carnaliter, seminat sibi vitam aeternam et haec erit messis ei, ut hinc recedens accipiat vitam aeternam.

6,9. *Bonum autem facientes non deficiamus.* Parum est bonum faciamus; neque enim continuo meritum nostrum deo probabile est, si bonum faciamus, sed si *facientes non deficiamus.* Multi enim incipiunt, multi quasi perseverant, postea tamen desinunt vel fatigati vel seducti. Merito monuit: non deficiamus quolibet modo, ne deficientes, quod coepimus, relinquamus, cum bonum facere coeperimus.

Nam tempore suo metemus non deficientes: pulchre adiectum. Multi enim in hoc vitae genere, cum bonum dicitur, si

---

8, 13 sq. nam *usque* carne *om. S add. in mg. S*1 **13** si ibi *O*2 *in mg.* sub in *O* **16** possimus *S* possumus *O* **20** *ante* seminat *add.* sed *Souter 13*

aliquid mali patiantur, putant se sine causa facere, cum bonum faciant, et defatigati desistunt bonum facere. Quid ergo adiunxit? *Non deficiamus,* quia licet hodie non consequimur fructum bene faciendi, postea, inquit, metemus, id est messem habebimus boni facti nostri, si non defecerimus in bene faciendo.

6,10. *Ergo dum tempus habemus, operemur.* Maximam necessitatem dedit ad bene faciendum: inminet tempus, cito finitur vita, iam iam finis est mundo. Dum, inquit, tempus habemus vel vitae nostrae vel istius vitae in mundo *operemur bonum ad omnes.* Operemur, sed bonum operemur et ad omnes operemur, ut nulla sit exceptio personarum, nulla alia actio, sed bonum operemur et ad omnes bonum operemur. Etenim si *caritas aedificat,* omnem autem hominem carum habere debemus, omne bonum quod operamur, ad omnes operamur.

Maxime autem ad domesticos fidei. Dixit: *ad omnes bonum operemur.* Facit tamen gradum ut bonum quod operamur ad omnes, maxime bonum operemur ad eos qui domestici fidei sunt, id est qui fidem in Christum et in deum susceperunt. Magna conclusione id in exhortando posuit quod ad Galatas maxime pertinebat. Etenim illi, adiungentes etiam quaedam de Iudaismo, non ex fide agebant, sed quasi ex operibus credebant et ex observatione carnali habituros se fructum. Idcirco adiunxit: maxime bonum operemur ad domesticos fidei, quod solam fidem in evangelium susceperunt, id est in Christum et deum.

6,11. *Ecce quantis litteris scripsi vobis mea manu!* Ut ostenderet familiaritatem et ne pudori illis sit quod alii sciunt illos

---

10, 8 *cf.* I Cor. 8, 1

9, 10 sq. cum bonum faciant *om. S add. in mg. S*^{1} **12 sq.** consequimur *conieci* consequitur *O S* consequamur *Mai*

10, 3 finietur *(e del. S*^{1}*) S* **4** in *om. S add. s. S*^{1}

vel peccare vel corrigi, manu mea, inquit, scripsi vobis et ex caritate signum dedit. Et vobis facilis est mutatio vitae, cum a me corrigitur, cum mihi tantum conscientiam debeatis.

6,12. *Quicumque volunt placere in carne, hi compellunt vos circumcidi tantum.* Aperte ipsum illud quod arguebat in Galatis qui transirent mandatum evangelii, per speciem conlocat quod se circumcidere voluerunt. Omnes, inquit, qui volunt placere in carne, hi vobis persuadent ut circumcidamini, quod tantum est in ipso solo opere ut circumcidamini, non in auxilio aliquo ad salutem.

Ut crucis Christi persecutionem non patiantur. Aestimantes, inquit, poenas se non daturos quod in crucem Christum sustulerunt et persecuti sunt, si ad evangelium, id est ad confessionem de Christo, adiungatis vel ipsi adiungant etiam circumcisionem. Sed et in eo peccant ut, cum spes tota de Christo sit et de eius magis cruce, putemus etiam de circumcisione vel putent illi et idcirco persuadeant quasi non pati habeant persecutionem crucis Christi, id est quod Christum in crucem sustulerunt.

6,13. *Neque enim qui circumcisi sunt ipsi legem custodiunt.* Isti non in eo quod circumcisi sunt legem custodiunt. In Christo enim neque praeputium neque circumcisio valet. Quam igitur legem dixit? Vel illam quae spiritaliter intellegenda est vel istam quam Christus dedit, quae sine dubio et spiritalis est et spiritalia docet et spiritaliter agenda est.

Sed volunt vos circumcidi, ut in vestra carne glorientur. Ostendit et astutiam eorum qui persuadent ut videantur vobis persuasisse, *ut in vestra carne glorientur,* cum tamen nihil prosit circumcisio, sed sola illis gloria quaeritur, ut in vestra carne facta se aestiment obtinere quod sine hac spes nulla sit,

---

11, 3 vel[1] *om. S add. s. S*[1]

12, 2 tantum *hic male intellegens posuit Victorinus quod verbis* ut crucis *(infra 6) iungendum erat* **10** sunt *O* sint *S*

13, 3 *usque ad* valet *descripsit (omissa subscriptione) S*

ut iam vicisse videantur, ne de solo Christo spes sit, nisi adiuncta etiam Iudaicae legis in circumcisione fuerit disciplina.

6,14. *Mihi autem absit gloriari in nullo.* Ante gloriam illorum reprehendit. Namque illorum gloria est in carne gloriari; at ego, inquit, in nullo glorior neque in carne neque in homine neque in aliquo horum neque in me ipso, sed et iam dictum et saepe admonitum ut omnis *qui gloriatur, in deo glorietur,* de quo supra tractavimus.

Nisi in cruce domini nostri Iesu Christi: id est ut ibi spes tota ponatur et inde sit gloria et gaudium, quod ibi in cruce domini nostri Iesu Christi salus nostra est et aeternitas quaesita.

Per quem mihi mundus crucifixus est et ego mundo. Ipsa, inquit, est gloria, crux scilicet domini nostri Iesu Christi, qui mysterio illo, dum carnem suspendit cruci et in ea potentiam huius mundi triumphavit, omnis mundus per illum crucifixus est. Sed quoniam catholicum ille corpus ad omnem hominem habuit, omne, quod passus est, catholicum fecit, id est ut omnis caro in illo crucifixa sit. Ergo et ego cruci fixus sum et mundo fixus sum. Ego, inquit, carnalis ille et de carne qui sentiebam, mundo fixus sum, id est cum mundo adfixus ad poenam.

6,15. *In Christo enim Iesu neque circumcisio aliquid est neque praeputium, sed nova creatura.* Quod supra tetigimus. Quamquam ubique iste sensus sit, monet quid egerit mysterium, quod in Christo Iesu nulla persona sit, nulla discretio, omnes aequaliter, qui Christum sequuntur, aeternam vitam merentur. Non enim quia circumcisio, idcirco aliquid est in Christo, neque quia praeputium est, ideo aliquid est in

---

14, 5 *cf.* I Cor. 1, 31; II Cor. 10, 17

14, 5 glorietur *Mai* gloriatur *O* **19** adfixus *Souter 13* adfectus *O*

Christo, sed in quolibet horum, quicumque sit, si modo renascatur et mysterio novus fiat homo, valebunt omnes in Christo.

6,16. *Et quicumque hanc regulam sectantur, pax super illos et super Israel domini.* Conclusit ut haec sola sit regula: in Christo sperare neque discernere Christi virtutem praeputio an circumcisione, sed nova creatura, quaecumque fuerit. Per Christum et in Christo plena spes et salutis et aeternitatis et gloriae. Hanc, inquit, regulam, non ut vos, Galatae, tenere voluistis, hanc gloriam qui sectantur, *pax super illos* sit et adiunxit: *super Israel domini.* Non supra Israel quemcumque Iudaeum, sed *Israel domini.* Etenim Israel vere domini, si dominum sequatur et salvationem suam aliunde non speret.

6,17. *De cetero nemo mihi molestias praestet*: id est ultra nemo peccatis suis faciat me anxium, tristem molestias sustinere. Ita enim in principio diximus quod peccasse aegre tulerit et doluerit. Monet igitur in postrema epistola ut hi non ad peccata aliqua convertantur, ne molestias praestent.

Ego enim stigmata domini nostri Iesu Christi in corpore meo porto: id est omnem passionem et illa quae in cruce toleravit clavis figentibus corpus vel vulnere lanceae per latus et cetera, inquit, stigmata Iesu Christi domini nostri in corpore meo porto, id est et ego passus sum et, in mysterio cum servio Christo, mysterium Christi patior. Unde et vos adversa multa omnia tolerare debetis, quoniam cum Christo erit qui cum Christo patitur et ea quae Christus passus est et ipse actu suo adversantibus adversariis coeperit pati. Ex quo ostendit et quid ipse patiatur, quantum mereatur a Christo et quid etiam nos pati debeamus si volumus esse cum Christo.

17, 15 sq. *cf.* Matth. 27,40 ; Marc. 15, 30

16, 4 an *conieci* a *O*

6,18. *Gratia domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro, fratres.* Conclusio fit epistolae. Precatio est et benedictio ut gratia sit, sed cum spiritu, inquit, vestro gratia domini nostri Iesu Christi, ut, quia in Christo vivitis, Christi gratia cum spiritu vestro sit.

18, 5 Victorini commentarium in epistula Pauli ad galatas explicit *O*

⟨COMMENTARIUM IN EPISTOLAM PAULI AD PHILIPPENSES⟩

1,17. ***** vel quattuor personas quae adnuntient Christum. Ex his duae, prima et novissima, ex malignitate, duae mediae ex bono animo et voluntate. Quod inter se distent prima et postrema, quod inter se secunda et tertia, dicendum. Prima est de malignitate propter invidiam et contentionem. Invidiam enim dixit quod sentiant; sed, cum aemuli nobis sint, postrema etiam est et ipsa de malo, uti *quidam per contumaciam Christum pronuntiant,* id est ut nobis noceant. Cum enim aperte Christum negent, finxerunt se adnuntiare, ut nos, qui eos adversarios putamus et credimus, doleamus ab his eadem pronuntiari quae nos pronuntiamus. Per contumaciam enim, inquit, non sancte neque caste pronuntiant Christum, sed ut nobis incutiant tribulationem et gemitum et dolorem, ut poenis et vinculis nostris se gaudere ostendant, quomodo dictum est ipsi Christo in cruce posito, *si filius dei es, libera te,* ita et Paulo dicatur: deus tuus a vinculis te liberet, ille Christus deus deus est, sed tu tamen in poenis es. Hoc igitur modo distat haec praedicatio malignorum ab illa superiore: illa non ut poenas inferat vinculis apostoli, sed ut ipsi adfectent gloriam praedicationis, cum per invidiam hoc faciant, non per intellegentiam et propriam voluntatem. At vero vel duplex causa vel duplex persona de bono sic se habet, quod quidam per bonam voluntatem Christum pronun-

---

17, 15 sq. *cf.* Matth. 27, 40; Marc. 15, 30

---

liber ad philippenses *O inscriptio deest in S, cf. subscript.*

17, 1 *prologus et comm. in vv. 1, 1–17 desiderantur, ante* vel *add.* posuit vel quattuor causas *Mai* **4** quod *O* quo *S* **7** ut *O* **22** vel duplex persona *om. O add. in mg. O*^{2}

tiant, quidam ex caritate. Hae duae causae de bono adversae sunt singulis de malo. Namque ad primam respondit haec quae secunda est. Si enim primi, quia invident et quia contendunt, ideo praedicant Christum, contra quidam de bonis per bonam voluntatem Christum adnuntiant vere sentientes, non invidentes nobis, sed quia bonum est quod sentiunt et habent bonam voluntatem circa evangelium. Tertia autem quae de bonis causa est, contraria est illi, quae postrema est de malis. Nam si illa, quae de malis est postrema, talis est ut quidam in nostram poenam et tribulationem per contumaciam Christum pronuntiant, haec de bonis contraria est, quod quidam ex caritate pronuntiant, hoc est me sequentes et cari mihi, non mihi insultantes, *scientes,* inquit, *quod in defensione evangelii positus sum.* Sciunt enim quia in defensione evangelii sum et idcirco poenas has meas pro evangelio me sustinere. Unde et ipsi ex caritate Christum pronuntiant, vel caritate in Christum vel caritate in me, non mihi insultantes ut illi qui per contumaciam Christum praedicant non caste, sed *existimantes tribulationem se suscitare vinculis meis.*

1,18. *Quid enim? Dum omni modo sive sub obtentu sive veritate Christus adnuntietur.* Cum quattuor supra vel personas vel causas posuerit, ut Christus adnuntietur, non se omni modo motum a malignis quia Christum praedicant, declarat et ostendit. Frustra enim illi existimant tribulationem se suscitare vinculis meis. *Quid enim?* Aut quare moveor aut quare in tribulationem mittor? Cum enim gaudeam laetusque sim quod per omnem modum adnuntiatur Christus, sive dum illi aliquo [et aliquo] suo obtentu vel aliqua sua occasione vel nocendi vel invidendi praedicant Christum, dummodo praedicent, sive veritate pronuntiant, dummodo pronuntient. Eventus enim

---

17, 29 nobis *S* vobis *O* **34** pronuntient *Frede* **36** scientes *Frede* scilicet *O S* **38** et *S* ei *O* **39** pronuntiant *S* pronuntient *O*

18, 3 se S^1 sed *O S* **9** et aliquo *exp. Mai* **11** pronuntiant *Locher* pronuntient *O S* dummodo pronuntient *om. O*

mihi plurimum placet quod de Christo pronuntiant et Christum et nominant et deum, sub alio licet animo, fatentur et dei filium. Hoc enim cum celebratur, exercetur, agitur, sic adnuntiatur Christus ab omnibus et nos ad id pervenimus quod volumus, ut Christus adnuntietur. Quod si ita est, frustra existimarunt me in tribulationem mitti. Denique sic subiungit:

Et in hoc gratulor, sed et gratulabor. Et gratulor, inquit, etiam in hoc ipso quod adnuntiatur Christus. Non enim negant etiam illi qui nocendi modo, ut mihi noceant, Christum adnuntiant neque illi qui per invidiam Christum adnuntiant. Animi causa est latens et maligna verba, tamen Christum confitentur et Christum adnuntiant. In hoc, inquit, gratulor et gratulabor.

1,19. *Scio enim quoniam hoc mihi proveniet in salutem per orationem vestram et subministrationem spiritus Christi Iesu* 20. *secundum exspectationem et spem meam.* Videbatur paene audaciter ac temere libenter accepisse et in gaudium accepisse quod quoquo modo Christus adnuntiaretur etiam ab inprobis, etiam per contumaciam, etiam per invidiam, sed hoc ex fiducia dei et benevolentia et, ut ipse ait, ex subministratione Christi et spiritus eius confirmo futurum et scio futurum, quoniam istud quoquo modo, quod pronuntiatur, erit verum eritque etiam ita ut ipse ille Paulus vult qui vere adnuntiat. Et idcirco ait: *scio enim quod hoc mihi proveniat in salutem,* ut hoc quod illi vel in perniciem meam pronuntiant, qui per contumaciam Christum pronuntiant, vel illi qui per invidiam et contentionem Christum pronuntiant, omnia tamen ita scio quoniam mihi proveniant in salutem, subministrante scilicet Christo et spiritu eius. Secundum, inquit, quod exspecto et spem habeo, ita mihi fiducia est ut numquam mihi ipsi

---

18, 12 pronuntiant *S* pronuntient *O*

19, 3 sq. audacter *S* **9** quoquo modo *Mai* quomodo *O S*

noceant; etiamsi alia causa pronuntiant Christum, ut ego poenas patiar et crucier, tamen, quoniam spes mea et exspectatio est de Christo, proveniet id mihi in salutem.

Quoniam in nullo erubescam, sed in omni fiducia, quemadmodum semper, et nunc magnificabitur Christus in corpore meo. Sequebatur uti non continuo in salutem provenire posset istud ipsum, quod maligni praedicant, quod per invidiam praedicant, quod per contumaciam praedicant, uti posset illi et perniciem adferre et poenas ut in catenis semper esset, verum etiam et in morte, sed utrumque. Nam apostolus prospiciens dicit futurum esse ut Christus praedicetur quolibet in eventu. Numquam enim, inquit, erubescam, sed ex utroque et gaudio laetabor et gratulabor et sicut semper *et nunc magnificabitur,* inquit, *Christus in corpore,* inquit, *meo,* id est cum meum corpus poenis subiectum omnibus tolerat universa et Christum praedicat nec desistit nec poenis terretur et omnibus poenis non cedit. Quid est autem omnibus poenis? Ipse exponit subiungendo:

Sive per vitam sive per mortem. Si enim tolerando poenas vixero, praedicabitur Christus, sive sub poenis mortuus fuero, magis ac magis praedicabitur, cum videant omnes me nec poenis deterritum nec morte revocatum, sed in evangelio aut vitam cum poenis exegisse aut usque ad mortem poenas tolerasse et tamen in evangelio praedicando perseverasse.

1,21. *Mihi enim vita Christus est et mori lucrum.* Non igitur mortem timeo, quia mori mihi lucrum est. Non ipsa mors lucrum, sed mori. Vita autem Christus est, quia qui in illo sperat, semper vivit, et nunc et postea. Etenim cum dixerit *in corpore meo magnificabitur Christus sive per vitam sive per mortem,* ad vitam istam referens, si vincit eos qui sibi parant insidias et perseverat in evangelio, gloriabitur vita eius, quia in Christo

---

19, 28 prospiciens *Mai* per species *O S* praedicetur O^2 *S* praedicaretur *O* **38** praedicabitur *repet. O repetitionem del.* O^c **39** aut *om. S add. s.* S^1

gloriatur, non in catenis, non in salute, non si nihil patiatur. Si autem occisus fuerit, lucrum est ei mori, cum illi vita sit Christus. Sive igitur singulis singula reddidit, ut ad mortem responderit: non timeo mortem, cum mihi vita sit Christus, sive in vita sive in catenis licet me alligent, tamen mihi vita Christus est et ipsud mori lucrum est, cum pervenio ad Christum, sive utrumque hoc singulis superioribus datur: non timeo mortem quia vita mihi Christus est et mori lucrum est, sive cum vita mihi in poena erit, non timeo vitam quia vita mihi Christus est, ergo illi nihil agunt, sive me morti tradant sive in vita cruciatibus dedant. Mihi enim utrumque non nocet, quia non est apud me in tormentis vita cum poena, propterea quia [in] vita mihi Christus est, sive interficiant non est mihi et ista poena quia vita mihi Christus est et mori lucrum.

1,22. *Quod si vivere in carne, hic mihi fructus operis est.* Quoniam supra dixit *vita mihi Christus est,* et incertum quam vitam dixerit, utrum istam quae in carne, an illam quae postea, adiecit de ista vita quae hic in carne est, et dixit: nihilominus etiam in ista vita, cum hic in carne vivimus, fructus est mihi, inquit, operis. Qui iste operis fructus? Ut labore meo et evangelio adnuntiem Christum et multis spem vitae et salvationis efficiam, cum sperare in Christum coeperint et fidem evangelio dare. Hic est, inquit, mihi fructus operis etiam in carne vivere.

Et quid eligam ignoro. Sive enim moriar, quia mors lucrum est ac mihi vita Christus est et ad illum utique pervenio cum morior hic in carne, sive rursus hic in carne vivam, quia mihi fructus est operis adnuntiare Christum et evangelizare, quid eligam, inquit, nescio, utrum mortem adpetam an adhuc in vita maneam.

21, 11 responderit non timeo mortem *om. O add. in mg. O*^{2} **20** in *exp. Mai*

22, 13 morior *S* metior *O*

1,23. *Coartor autem ex duobus: concupiscentiam habens dissolvi et esse cum Christo, quanto magis optimum est!* 24. *ut vero autem in carne permaneam, necessarium propter vos.* Duplex, inquit, me necessitas et cupiditas in divisa deducit. Nam et habeo concupiscentiam dissolvi, id est discedere a corpore, et esse cum Christo, et iam illam lucro consequi quod est quidem optimum et eligendum. Sed rursus est mihi in carne necessitas ut maneam et perseverem propter vos. Ita superiori parti concupiscentiam dedit dissolvi velle et esse cum Christo, quia summum est et praecipuum et optimum, hic autem, ut in carne adhuc maneat, necessitatem dixit. Quam illam? Ut propter hoc vivam, ut vos instruam, ut vos in evangelio confirmem. Cum igitur duas veluti concupiscentias habeat, confirmat unam quod hic in carne adhuc manebit.

1,25. *Et hoc confidenter scio quoniam manebo et permanebo vobis ad vestrum profectum et gratiam fidei.* Vere ut pater, vere ut famulus dei, de duabus cupiditatibus suis illam quasi reliquit quae ipsi tantum fuerat profutura ut iam abiret, iam dissolveretur essetque cum Christo. Confido, inquit, et confidenter scio quoniam deus me hic adhuc esse faciet ut permaneam, et permanebo ut vobis omnibus prosim et profectum habeatis ad gratiam fidei. *Manebo,* inquit, et adiecit amplius: *et permanebo,* id est usque ad perfectionem manebo, perfectionem autem profectus vestri, ut proficiatis et gratiam consequamini, fidei scilicet, id est, cum fidem praestatis, a deo gratiam mereamini.

1,26. *Ut gloria et exultatio vestra abundet in Christo Iesu penes me per praesentiam meam denuo apud vos.* Ut cum apud vos esse iterum coepero, hoc est *per praesentiam meam denuo ad vos,* exultet gloria vestra et abundet ipsa exultatio in Christo Iesu penes me per praesentiam meam denuo apud

---

23, 3 autem *secl. Frede* **6** illam lucō *O* illam lucem *S*
25, 8 gratiam *Souter II* gloriam *O S*

vos, id est ut ego praesens sentiam quemadmodum gloria vestra exultet et abundet in Christo, quod Christum diligitis, quod Christo servitis, quod Christo vos servire gaudetis.

1,27. *Tantummodo digne in evangelio Christi conversamini.* Tota vitae summa Christiano ista est: in evangelio Christi conversari, ipsum sibi adnuntiare et ceteris, in ipso spem habere, omne quod agat ex mandatis eius agere. Hoc est enim digne in evangelio Christi conversari. Potest quis iuste integreque versari, sed ipsa parum est. Item potest in evangelio Christi conversari, sed et hoc parum est. Ergo iungendum ut in evangelio Christi conversemur ante omnia et digne conversemur. Est autem digne conversari secundum eius praecepta vivere et ea facere quae Christus praecepit.

Ut sive cum venero et videro vos sive per absentiam audiam de vobis quoniam statis in uno spiritu, una anima concertantes cum fide evangelii. Ipse exponit quid sit digne in evangelio Christi conversari: uno spiritu stantes, una anima concertantes cum fide evangelii. Spiritu autem, inquit, stantes uno, quia unus est spiritus cum iam sapimus et evangelium sentimus et ita vivimus. Animae autem opus hoc est, ut adversa corporis expellamus. Ideo una ⟨anima⟩, inquit, concertantes cum fide, quam fidem vobis evangelium dedit. Ergo state, inquit, in uno spiritu et conluctamini una anima cum fide evangelii. Verum haec expositio illud continet quod supra dixit: *digne in evangelio Christi conversamini.* Quomodo autem se habeant verba, ut integra sibi et iuncta sint sic adtendemus: conversamini, inquit, digne in evangelio ut digne de vobis audiam quoniam statis in uno spiritu et una anima concertantes cum fide evangelii. Audiam autem vel per absentiam. Fides autem erit ut, cum audiam, credam. *Cum venero ad vos et videro vos.* Ut collecte sic locutus est ut diceret: *sive cum venero ad vos et*

27, 11 et S^1 ut *O S* **18** anima *add. Souter 13* **20** *ante* una *del.* in S^1 **24** digne de *S* digne *O*

videro vos sive per absentiam audiam de vobis, iam ad utrumque videro vos quoniam statis in uno spiritu.

1,28. *Nec in quoquam territi sitis ab adversariis.* Et hoc opus pertinet ad expositionem quod est digne in evangelio Christi conversari: numquam terreri ab adversariis, nec in aliquo terreri.

Quae quidem est illis declaratio interitus, nobis autem salutis. Hoc, inquit, ⟨non⟩ terreri evangelio servientes, id est omnis actus Christiani ad salutem est: non conturbari ab adversariis, fidem evangelii credere in Christo, pati pro Christo simulque etiam ut sciamus ex dei gratia provenire. Ergo haec, inquit, res, non terreri in aliquo ab adversariis, et nobis ad salutem est et ipsis adversariis causa est ad interitum. Et hoc tamen donum est dei, *et hoc a deo,* ne operae nostrae putemus esse, quod non terreri causa nobis est ad salutem. Nam et hoc a deo est, sicuti frequenter monui, ut dei nutu et misericordia et gratia fiant omnia.

1,29. *Quoniam vobis donatum est pro Christo ⟨, non tantum ut in eo credatis, sed ut etiam pro illo patiamini⟩.* Omni exhortatione praecepta haec iungit. Pertinet enim *digne in evangelio Christi conversari* quid sit sic ostendere secundum superiora praecepta et nunc cum exhortatio adiungitur ut credant in Christo neque tantum credant, sed ut etiam patiantur pro illo. Quae autem patiantur subiungit: *vel quae in me vidistis vel quae de me audistis.* Hoc est enim digne in evangelio Christi conversari et hoc dono datum est nobis pro Christo, quoniam ille mysterium conplevit et ad liberationem nostram passus est omnia. Pro ipso igitur donum nobis dedit ut credamus in eum. Magnum autem donum si sola in eum fide tantam gra-

---

28, 6 non terreri *Mai* terrere *O S* **8** adversariis *S* adversis *O*

29, 1 pro *Frede (cf. infra 9)* a *O S* **1 sq.** non *usque* patiamini *addidi (cf. infra 6)* **4** secundum *Mai* secum *O S* **7 sq.** vel quae in me vidistis vel quae de me audistis *Mai* vel quae de me vidistis *(ex* audistis *corr. S*^{1}*)* vel quae audistis *S* vel quae audistis *O ante* audistis *add. in mg.* de me vel quae audistis *O*^{2} **9** datum *O S*^{1} donatum *S*

tiam meremur. Sed ita credamus ut etiam patiamur pro illo. Hoc enim subiungit:

1,30. *Id ipsum certamen et agonem habentes, quem et vidistis in me et audistis de me*: ut vos quoque credentes in Christo patiamini omnia pro illo, id est propter ipsum. Facere enim omnia neque in alterum converti et pro illo pati omnia, hoc est certamen et hunc agonem habemus, scilicet et contentionem et intentionem quae ducit ad palmam et ad coronam. Hunc igitur agonem ne ignoretis: ipse est quem in me vidistis et audistis, scilicet de catenis, de carcere, de cunctis malis quae perpessus est Paulus. Quae utraque apud vos habent fidem me passum esse, cum aut audistis aut vidistis.

2,1. *Si qua igitur advocatio in Christo, si qua consolatio dilectionis, si qua societas spiritus, si qua viscera et miserationes,* 2. *inplete gaudium meum, ut idem sentiatis omnes.* Petiturus beneficium ut gaudium suum inpleatur, quod gaudium circa hoc mandatum est: *ut idem sentiatis omnes,* ut nullus discrepet. Tunc enim et caritas et concordia est, idem sentientibus cunctis et si concordia est, hoc habebit apostolus gaudium. Ut ergo hoc inpetret quod suum gaudium vult esse per illorum unanimitatem, concordiam eandemque sententiam et cetera similia, quasi rationem meritorum praemittit, quod ab ipsis meretur ut inpleatur gaudium suum circa hoc, ut idem omnes sentiant et cetera. Meritorum autem rationes istae sunt, quia advocati simul in Christo sunt. Advocat enim deus in Christo nos. Eos enim sanctificat, quos vocavit et quos elegit et quos ordinavit. Advocatio ergo prima est; si est, inquit, advocatio in Christo aliqua in nobis, quod simul vocati simus et vocati in Christo et meritum meum erga vos, ergo *inplete gaudium meum.* Prima igitur haec ratio meritorum inter se, ut se invi-

---

30, 6 ducit *S* educit *O* **7** quem *om. O add. in mg. O*^{2} **10** aut^1 *Mai* autem *O S*

1, 6 est *om. S* **16** simus *S* sumus *O*

cem audiant, quod advocati sunt in Christo. Ex hoc autem, quod advocati in Christo sunt, est etiam dilectio. Item adiungit: *si qua consolatio dilectionis.* Cum enim in malis simus et mundi malis laboremus, si nos invicem diligamus, deus erit nobis consolatio dilectionis. Haec, inquit, igitur si est consolatio dilectionis, ut quia vos diligo, vos me consolemini in malis in quibus sum, *inplete* ergo *gaudium meum.* Singulis ergo hoc adiungendum. Deinde adicit: *si qua societas spiritus.* Bono ordine et hoc tertium. Nam primum est advocari in Christo, deinde dilectionem habere. Cum autem utrumque fuerit ut iam et advocati in Christo sint et consolationem habeant inter se dilectus et dilectionis, sine dubio est societas spiritus. *Si qua,* inquit, *est societas spiritus,* audiamus illud *inplete gaudium meum.* Adiungit deinde: *si qua viscera et miserationes.* Unum enim corpus efficitur ecclesiae, cum sibi vocati in Christo caritate iunguntur; iunguntur etiam spiritu et fiunt eadem viscera et eaedem miserationes. Si qua igitur viscera, si quae miserationes: sunt viscera ad hoc ut vocatio sit in Christo et societas in spiritu; miserationes autem sunt ad hoc, si qua consolatio est dilectionis, ut omnis alterum consoletur, quod in malis semper in mundo sumus. Quoniam viscera eadem sumus, miserationes invicem nobis praestare debemus. Sic ergo, si qua viscera miserationis, *inplete gaudium meum.* Quod autem gaudium, subiunxit: *ut idem sentiatis omnes.* Id ipsum quid est *idem sentiatis*? Subponit per subiecta aut in quibus idem sentiant aut quemadmodum idem sentiant.

Eandem dilectionem exerceatis, unanimes, unum scientes, 3. *nihil per contentionem neque per inanem gloriam, sed in humilitatem sensus invicem vos ab alteris praecedi arbitrantes.* 4. *Non sua propria tantum unusquisque vestrum perspiciat, sed aliorum singuli.* 5. *Hoc enim sentite in vobis quod et in Christo Iesu.* Ut dixi, exhortatio ista est quam nunc exsequitur

1, 26 *post* qua *add.* est *S* **35** eaedem *S* eadem *O* quae *S* qua *O* **36** sunt *S* sint *O* **45** scientes *Frede* sentientes *O S* **50** Christo Iesu *S* Iesu Christo *O*

praeceptis plenioribus: *inplete,* inquit, *gaudium meum,* quibus in rebus effici potest. Quae praecepta, ut semper docui, tenent quae facienda sunt et item quae non facienda. Quae facienda sunt, sic subiungit: *ut idem sentiatis omnes, eandem dilectionem exerceatis omnes, unanimes, unum scientes.* Interponit quae non facienda: *nihil per contentionem neque per inanem gloriam.* Et subiungit quae facienda rursus: *sed per humilitatem sensus invicem vos ab alteris praecedi arbitrantes.* Item subiungit quae non facienda: *non sua propria unusquisque perspiciat.* Deinde id quod faciendum: *sed aliorum singuli.* Sic deinde subiungit, quod ad exhortationem plurimum valet, et certam exhortationem de praeceptis, in qua conclusio praecepti haec est, ut de aliorum re atque ratione singuli cogitent. Hoc, inquit, facere debetis et constituere et sentire in vobis quod Christus fecit, quod de aliis cogitans de se et de sua gloria nihil cogitavit, vel de eo quod potentiam suam, ut docebit, ipse deposuit ut aliis ceteris subveniret. Ergo haec tenentur in exhortatione, ut gaudium possit inpleri ipsius Pauli.

Videamus igitur singula quae praecepta sint. Primo ait: ut idem ⟨omnes sentiamus⟩. Omnis christianitatis potestatis et vis et operatio illa est non dissentire, sed unum atque idem in animo habere. Etenim si unus deus, si unus eius filius, si unus spiritus sanctus est, si omnia ista tria unum, ita debemus et nos unum habere quod sentimus, ut idem sentiamus omnes. Deinde sequitur ut eandem dilectionem exerceamus. Hoc iam ad moralem disciplinam, id est ad vitam pertinet, illud ad scientiam. Nam cum duo genera dixissem esse in Paulo et in omni tractatu, ut alia discerentur ad scientiam, alia discerentur ad actus et ad vitam, ita et hic ad scientiam

---

1, 66 docebit] *cf.* Phil. 2, 6–7 **77** dixissem] *cf. supra* in Eph. I prol.

1, 55 scientes *Frede* sentientes *O S* **57 sq.** vos invicem *S transp. S*1 **63** re atque ratione *S* reátuque (reatu quae *O*c) ratione *O* **66** de *om. O add. in mg. O*1 **70** omnes sentiamus *addidi* **71** vis *S* ius *O*

ita positum: *ut idem sentiatis,* deinde ad vitam: *eandem dilectionem exerceatis. Eandem,* quid est? Quam alter circa vos, eandem vos circa alterum, neque divisam dilectionem, sed in Christo dilectionem. Ipsa est eadem dilectio. Deinde adiecit: *unanimes, unum scientes.* Eadem repetisse mihi videtur verso ordine quae supra sunt dicta. Namque unum est *unanimes* quod ad *eandem dilectionem,* aliud est *unum scientes,* quod supra ut dixi: *ut unum sentiatis omnes.* Verum et amplius aliud in his duobus est quam in superioribus. Namque aliud est *idem sentiatis omnes,* aliud *unum scientes,* in ipso quidem, quippe cum ad scientiam utrumque pertineat. Verum illud superius idem sentire ad hoc est, ut adhuc scientia nondum confirmata, par tamen videatur sciendi potestas nondum confecta iam perfecta scientia. Secundo igitur praecepto, cum uno in sensu utrumque sit, fortius tamen positum: *unum,* inquit, *scientes.* Iam perceptio est ipsa cum *scientes* dixit. At vero superius *idem sentientes* dixit, id est sensus eosdem intellegentiae habentes. Illud ergo adhuc in actu est, hoc in perfectione videri potest. [*Idem sentientes* et ad vitam]. Pari modo etiam in actu est circa vitam, *eandem dilectionem exerceatis.* Porro autem in perfectione, hoc est *unanimes,* et utrumque de moribus et de vitae genere. Unde tamen, cum eadem videantur singula in singulis, posteriora potiora sunt. Deinde adiunxit: *nihil per contentionem neque per gloriam inanem.* Potuit enim et idem sentiendi et idem sciendi esse tamen contentio. Modus igitur subiunctus est, qui esse debeat, vel potius qui non esse: *nihil,* inquit, *per contentionem.* Multi enim contendendi vel necessitatem habent vel voluntatem. Utramque igitur contentionem tulit, ut necessitas non sit contendendi nec voluntas, quippe cum utrumque vitiosum sit. Alii curiositate in ipsam contentionem inruunt, alii natura tales sunt ut contentiosi sint. Ideo adiectum: *nihil per contentionem.* Deinde

---

1, 95 sq. at *usque* dixit *om. S add. in mg. S*[1] **98** idem sentientes et ad vitam *seclusi (cf. Gori, RFIC 1976, 161 sq.)*

rursus alii ad iactantiam hoc proferunt ut contendant et pares esse videantur aut potiores resistendi pertinacia et superiores aut gloriandi. Hoc ergo auferri vult, dicitque: *neque per gloriam inanem.* Etenim gloria inanis est placere velle sermonibus, placere ingenti calliditate et contentione disserendi. Raro enim apud Christianum debet esse contentio, non in sermone iactantia. Huic ita posito posteriori praecepto, ne quid per gloriam inanem facere videamur, necessario subiunctum: *sed per humilitatem sensus.* Sic enim inanis gloria poterit auferri si humilitas sit in sensibus, id est intellectibus. Hos enim sensus posuit. Quaerendi modo proferat quaecumque tractat, non auctoritate suscepta. *Invicem vos ab alteris praecedi arbitrantes.* Vere enim haec humilitas si omnem alterum putas esse potiorem. Hoc est enim invicem praecedi ut vos arbitremini, ne quisquam alterum non ita putet ut non potiorem aestimet et praecedere et esse meliorem. Quod si ita est, haec est humilitas sensus. Deinde subiungit: *non sua propria unusquisque vestrum perspiciat, sed aliorum.* Ex hoc sensu nectitur id quod postea subiungitur. Interea referendum hoc ad superiora; tunc enim inplebitis meum gaudium, si et hoc quoque faciatis ut unusquisque non tantum sua propria perspiciat, sed aliorum, et ita singuli de aliis atque aliorum curas habeant. Hoc enim nos putamus: quod si de nobis tantum cogitemus, nobis prodesse poterimus et de nostris tantum rebus agere, de spe, de liberatione nostra; sed hoc parum est. Tunc enim vere de nobis agimus, si et alios curemus et aliis prodesse properemus. Cum enim omnes unum corpus sumus, aliis si prospiciamus, nobis pospicimus. Si de aliis cogitemus, de nobis magis cogitamus. Huic subiungit quantum sit istud quod monet, quam praecipuum, quam vehemens, cum dicit: hoc idem nos in nostris sensibus habeamus, quod et in Christo Iesu. Quid istud est *hoc sentite in vobis quod* sentitis *in Christo Iesu*? Ipse

---

1, 124 vera *S* **125** ne *O* nec *S*

exponit et explicat. Etenim si hoc sentimus in Christo Iesu, quia ipse magis de aliis, id est de nobis curam gessit, non de se neque de eo quod ipse posset aut poterat aut potest, sed de nobis potius cogitavit. Hoc est quod supra dixit: sed aliorum singuli curam geramus. Etenim dominus noster Christus salvator, utique cum salvator est, aliis salutem adtulit et quemadmodum non modo benignitate tantum usus neque, fulgens sua benevolentia, sua luce vestit et texit atque ad se benignitate infusa et maiestate revocavit, sed quo magis beneficium eius et maximum nosse possemus, exinanivit, inquit, se atque omni exuit maiestate; ut in carnem descendens, ut omnem illam patientiam humilitatis suscipiens nobis ut prodesset carne, iniurias in carne, deinde crucem mortemque sustinuit. Quae omnia docent et hortantur nos ut similiter imitantes dominum nostrum de aliis potius cogitemus quam de nobis ipsis. Hoc est enim vere de nobis agere: aliorum curam pro eorum salute suscipere. Hoc est ergo ut hoc sentiatis in vobis quod et in Christo sentitis. Illum profuisse aliis hoc sentitis in Christo. Ergo et in vobis hoc sentite, ut pro aliis cogitetis et sollicitudinem pro aliis suscipiatis, ut aliis prodesse possitis.

2,6. *Qui, cum in forma dei constitutus esset, non rapinam arbitratus est, ut esset aequalis deo,* 7. *sed et semet ipsum exinanivit et servi sumpsit formam in similitudine hominum factus et habitu inventus tamquam homo.* 8. *Humiliavit se ipsum, subditus factus usque ad mortem, mortem autem crucis.* Duas res, id est duo praecepta, supra dederat: unum ut diligerent humilitatem, aliud ⟨ut⟩ non sua tantum curarent, sed et aliorum. Et ait: *hoc sentite in vobis quod et in Christo Iesu.* Quid igitur de duobus istis accipimus *in Christo Iesu*? Utrum unum et quod unum an ambo potius? Namque unum de humilitate mani-

---

1, 152 sed O^2 *S* sub *O* **156** crucem mortemque O^2 *S* mortem crucemque *O* **157** ut *S* autem *O*

6, 2 et *S secl. Frede* ei *O* **4** se *O* S^1 semet *(Vulg.) S* **7** ut *add. Souter 13* **8** sentite *S* sapite *O*

festum, quod semet ipsum humiliavit Christus et servi sumpsit personam. Potest tamen esse hic etiam secundum praeceptum: propter alios enim ita sustinuit et de aliis potius quam de se cogitavit. Breviter autem hic expositum quod Christus sit et antequam in carne descenderet et in qua sit virtute atque substantia. Dictum est enim quod forma dei Christus esset. Quid autem sit dei forma, non figura, non vultus, sed imago et potentia, plene de hoc et hic tetigi ad Ephesios et plenius uberiusque in aliis tractavi libris: deum esse in eo quod est ipsum principale esse, esse autem ipsum quod est principale habere vivere et intellegere. Sed intellegere atque vivere forma quaedam est et imago ipsius exsistentiae. Cum igitur exsistentia deus sit, ut multis probatur, atque id magis quod supra exsistentiam est, forma autem exsistentiae moveri, intellegere, vivere (circumformatur enim et definitur quodammodo, id est in considerationem et cognoscentiam devocatur quod sit illud esse: quod invisibile est et inconprehensibile vivere intellegitur et intellegere), ita esse pater est. Vivere autem et intellegere, quae ista ipsa in eo sunt quod est esse, quasi forma. Christus ergo dei forma est. Vita est enim Christus et cognoscentia et intellectus. Haec igitur forma et imago dei. Quanta potentia et quanta deitas vel virtus sit, alibi expressimus. Ergo nunc Paulus: non, inquit, Christus rapinam credidit, id est hoc sibi vindicavit, tantum habere voluit, ut forma dei esset, sed etiam se ipsum exinanivit potentia ut ad mundum et ad carnem descenderet et formam hominis sumeret, id est parvi et humilis imaginem.

6, 18 hic tetigi] *cf. supra* in Eph. 1, 1, 10 sqq.; 1, 4, 217; 4, 23, 10 sqq. **19** in aliis tractavi libris] *cf.* adv. Ar. I 54–59; IV 1–8.20.26.28.30 **33** alibi] *cf.* adv. Ar. I 34; I 52; II 11; III 8; IV 30

6, 21 sq. sed intellegere *om. S* **25** moveri O^2 *S* movere *O* **33** expressimus *S* expressum *O*

Illud autem diligenter et acute adtendendum puto, quod, cum et ipse se missum a deo dicat et voluntatem patris inplere, hoc ita positum mysterium est ut ipsius sit voluntatis quod venerit et quod formam vel imaginem servi sumpserit. Sic enim ait: *qui, cum in forma dei constitutus esset, non rapinam arbitratus est ut esset aequalis deo, sed semet ipsum exinanivit et servi sumpsit formam.* Sed, cum ita iungamus, semper et hoc intellectus necessitate capiamus et in eo quod est esse intellegentiam inesse et vitam, ut et deo, cui est potentia haec ut esse sit et esse omnibus praebeat, sit tamen intellegens illud et vivens vel supra intellegentiam et supra vitam et supra exsistentiam Christus qui vita est, etiam progressa a deo vita insit, et in eo quod vita est ipsa exsistentia et ipsa intellegentia aequalis deo est. Unde et in filio pater est et in patre est filius. Sed haec, ut dixi, plenius alibi. Ergo et cum pater voluit, filius voluit, et cum filius voluit, pater voluit. Unde utrumque recte: et quod missus a patre est et quod hic positum ut ipse se exinaniverit. Intellegamus autem ipsum se exinanisse non in eo esse quod potentiam suam alibi dimiserit aut se privaverit, sed ad sordida quaeque se humiliaret ad postrema officia descendens. Cum haec inplevit, se et potentiam suam exinanivit. Nam, carnem sumens et formam hominis et similitudinem, omnia quae hominis erant perpessus est, egit, inplevit. Hoc est enim quod ait: *in similitudine hominis factus et habitu inventus tamquam homo.* Non enim audiendi sunt illi qui phantasma dicunt fuisse, quia dictum hic est: *in similitudine hominis,* sed ad deum refertur et λόγον ipsum formatum per carnis adsumptionem in similitudine hominum. Etenim cum caro in terris diversas formas habeat, accepisse autem carnem Christum manifestum sit, sed in qua similitudine dictum? *In similitudine hominum,* id est cetera animalia, non quo hic similitudo hominum in Christo

---

6, 40 hoc *O* hic *S* **57** humiliarit ad postrema *Mai* humiliaret et postrema *S* humiliaret et postremo *O*

fuerit, non ipse homo susceptus. Denique adiectum post similitudinem *et habitu,* ut ita se haberet tamquam homo. Sic adiunxit: *inventus tamquam homo.* Graecus quidem σχῆμα dixit, Latinus *habitum* nominavit. Ita cum duo posita sunt apud Graecum, *in similitudine* et *habitu,* accipiamus igitur *habitum* figuram et ut se homo habeat. Etenim omnis hominis qualitas his duobus exprimitur: similitudine et figura. Potuit enim in inmenso similitudo esse hominis, ut in gigantibus, ut in vultibus et in membris, quae finguntur; ideo ergo adiecit: et figura hominis, ut certus habitus et modus praeter similitudinem hominis videatur adsumptus. Porro autem quod dixit: *inventus tamquam homo,* non hic cum dubitatione dictum: *tamquam homo,* quasi non homo fuerit, sed phantasia hominis, sed dictum: *inventus tamquam homo,* haec scilicet media pronuntiatione, qua vere non homo fuit, sed deus, sed carne et figura accepta quasi homo. Quod autem dixit: *servi formam sumpsit,* quoniam ipse forma dei fuit, dei autem servus homo est, idcirco dictum: *servi formam sumpsit.* Ex qua re se humiliavit et se exinanivit factus, inquit, et subditus usque ad mortem, scilicet crucis. Ecce, in hoc ipso cum dixit: *subditus factus,* graece autem aperte et plene cum dictum: ὑπήκοος γενόμενος, quod est subauditor effectus, in quo uti dixit, in hoc ipso expressum, quod paulo ante diximus, quoniam a patre missus est. Si enim subauditor, verum est illud et integre dictum: *qui me huc misit,* unde dictum hic et *subditus factus.* Certe potest utrumque non solum per illam rationem accipi atque intellegi quia et in Christo deus est et est in filio pa-

---

6, 92 diximus] *cf. supra* 2, 6, 54 **94** Ioh. 5, 30; 8, 18

6, 71 habitu *S* habitum *O* **71 sq.** sic adiunxit inventus tamquam homo *om. S* **72** σχῆμα S^1 *in mg.* scema *O S* **77** esse *om. O* **86 sq.** quoniam *usque* sumpsit *om. S add. in mg.* S^1 **90** cum *om. S add. s.* S^1 **90 sq.** YPECOOSGENOMENOS *O* **91** subauditor *O* subauditur *S* uti *S* ut *O* **93** subauditor *O* subauditur *S* **94** unde dictum *S* unc de dictu *O* **95** utrumque *om. S*

ter et in patre filius, sed quod etiam in multis locis simile reperimus ut et mittentis sit auctoritas et voluntas obtemperantis. Etenim, ut apud poetas, si cum pater Mercurium mittens imperio suo misit, Mercurius autem, patris cum pareret imperio, se ipsum conposuit et se exinanivit ut volaret et iter tenderet, si fas est divinis talia conparare, intellegi licet et patris imperio dei omnipotentis missum Christum, et Christus filius, eo ipso quod imperio obtemperabat, se exinanivit ut hominis formam sumeret et in carnem veniret et servi imaginem sustineret, se humilians et obauditor factus, obauditor autem usque ad mortem. Quam illam mortem? Multa enim genera mortis sunt. Nam primum esse in carne mortis est, deinde accipere omnia peccata carnis et ipsa mors est; ideo adiectum: *usque ad mortem.* Quam mortem? *Crucis,* inquit. Etenim nos salvator non morte liberavit, sed morte crucis liberavit. Omne enim mysterium non in morte tantum, sed Christi, sed et in morte crucis. Unde dixit Paulus fidem se habere in Christum et in Christum ipsum crucifixum. Quibus omnibus quid conligitur? Ergo Christus et aliis consuluit et se humilem fecit.

2,9. *Propter quod et deus exaltavit illum et donavit illi nomen ⟨quod est supra omne nomen⟩,* 10. *ut in nomine Iesu omnes genua flectant caelestium, terrestium et infernorum,* 11. *et omnis lingua confiteatur quoniam dominus Iesus Christus in gloria dei patris.* Quid istud sit, quod nunc dictum est, quia ideo deus filium suum exaltavit et ei donavit nomen quod supra omnia nomina est et quod sit hoc ipsum nomen et quare nunc haec et donaverit atque concesserit, etsi magni tractatus est

---

6, 99 apud poetas] *cf.* Verg., Aen. 4, 237 sqq. **113** dixit] *cf.* I Cor. 2, 2

6, 99 cum *O S prob. Hadot 137 (cf. Gori, SSR 1977, 380)* **101** se ipsum conposuit *om. S add. in mg. S*1 **103 sq.** Christus filius *Mai* Christum filium *O S Locher* **111** non morte *S* morte *O* non *add. post* morte *O*2 *in mg.*
9, 2 quod *usque* nomen *add. Souter 11* **6** ei *O*1 *S* ideo *O*

magnaeque doctrinae, tamen nos id quale sit breviter admonemus. Christus, id est λόγος qui cum deo est et apud deum et iuxta deum et idcirco etiam ipse deus, cui λόγῳ hoc ex operatione eius provenit ut et Christus esset Iesus et exaltaretur et supra omnia nomina nomen acciperet, λόγος, inquam, iste in eo quod λόγος est, forma dei est, vere iungitur, copulatur unumque est, et idcirco etiam λόγος deus est per quem creata sunt omnia et in quo creata sunt omnia et in quo, quod effectum est, vita est, et hoc fuit a principio et sine λόγῳ factum est nihil. Quin igitur simpliciter hoc aures accipiant? Num ipso tempore filius non dicebatur? Intellegi quidem potest quoniam virtute dei, ut deus ipse et forma dei, ipse deus, nomen hoc et hoc vocabulum postea acceperit, posteaquam in mundum descendens, id est in ὕλην, ipsam ὕλην praecidit et vicit et mortem superavit ut iam mors non dominaretur. Quod si tanta haec eius opera et tanta misericordia dei, per hoc ab illo munus inpletum est, in reditu atque reversione hoc nomen accepit et hinc exaltatus est et hanc gratiam consecutus est ut filii nomen acciperet, quod nomen supra omne nomen est. Sed catholica disciplina dicit et semper fuisse patrem et semper filium et ita et dicendum est et intellegendum. Verumtamen quoniam apud nos hic error est natus, quod constet ante in carnem descensum numquam filium dictum esse λόγον, nec nunc ita expositio ista currit et sententiam suam tenet ut, cum dictum sit quod se ipse exinaniverit et, cum dei esset forma, formam servi acceperit et figuram, in similitudine inventus hominis et factus et usque ad mortem se humiliaverit et mortem crucis, et adiunctum ita sit: *propter quod deus illum exaltavit,* videtur propter istam passionem exaltatus esse et accepisse se hanc gratiam ut hoc nomen acci-

---

9, 10 logos *O* **11** cui λόγῳ hoc *Locher* cui logon hoc *O S* **15** unumque O^1 *s.* unumqueque *O* **16** et in quo creata sunt omnia *om. O* **18** quin igitur *S* qui iungitur *O* **22** in *om. O* **36** propter *repet. O* **38** se *om. S*

peret quod supra omne nomen est, propter istam, inquam, causam. Sic enim dicit Paulus. Quod si ita est quasi intellegi vult ante hoc non fuisse nomen, ut fuerit virtus dei, λόγος fuerit, etiam forma fuerit in eo quod λόγος et deus et fuerit apud deum, ac propterea quasi non conveniat ut tunc filii nomen acceperit, sed posteaquam missus. In quo intellegimus iam ex eo quod missus est illum esse patrem et hunc filium. Deinde propter opera, propter mysterium, propter passionem, qua victa mors est morte ipsa Christi, propter hanc, inquam, gratiam accepit nomen quod supra omne nomen est; ut tantum nomen accesserit, res eadem fuerit et ante, id est λόγος atque ipsa virtus, non ut nunc primum res fuerit, quando in carnem venit, sed cum res venit, id est virtus et sapientia et actus et operatio, λόγος tamen dictus fuerit et λόγος fuerit. Nunc autem ipse logus cum induit carnem, ut dictum est: *et verbum caro factum est,* ipse, inquam, logus post passionem et post mortem crucis, qua vicit omnem mortem et omnia peccata, vocabulum acceperit filii, quod vocabulum supra omne nomen est. Quid enim est quod possit accipi aequale, quod conparari possit cum filii nomine? Etenim amicitia, sanguinis coniunctio, germanitas et cetera inferiora sunt nomina sive ministrorum sive angelorum sive quaecumque alia dixerimus. Est igitur filius supra omne nomen, quod nomen dedit deus Christo post passionem, post crucem.

Videri tamen potest prope non ita esse ut verum sit quod filius supra omne nomen sit. Etenim si filius non dicitur nisi cum pater sit et pater cum filius sit, numquid etiam hoc nomen, filius, supra illud nomen est quod pater est? Utique non. Quomodo ergo filius nomen cum acciperet, supra omne nomen accepit? Utique circa alia sine dubio nomina accipienda sunt supraque omnia alia hoc nomen filii sit. Nam pater cum filio iunctus est et aequalia nomina ista sunt quan-

---

9, 39 quod *usque* est *om. S add. in mg. S*1 **53** logus *O* logos *S*

tum ad nomina. Etsi non sit filius nomen supra patris nomen nec pater nomen supra filii nomen, virtus illa quae dicitur pater supra est, supra illam virtutem quae dicitur filius. Nomen tamen vel filius vel pater aequalia inter se sunt. Quod si ita est, filius supra omne nomen est, quia pater cum filio simul supra omne nomen est. Cui nomini et in quo nomine Iesu Christi omnis homo genua curvat et orat neque homo tantum, sed omnia caelestia et omnia terrena et omnia sub terris quae in infernis esse dicuntur. Et item: omnis lingua et omnis vox confitetur quod Iesus Christus dominus noster in gloria patris est et fuit semper. Haec ergo gloria ei data est ut gloria sit ipse patris, quoniam et pater eum genuit et ab eo creatus mundus est et salvatus et victa mors est et salus aeternitasque quaesita est his omnibus. Qui in ipsum credunt, mortem in Christi morte vicerunt.

2,12. *Quapropter, mihi carissimi, quemadmodum semper obaudistis, non tamquam in praesentia mei tantum, sed multo magis nunc in absentia cum metu et tremore salutem vestram operamini.* 13. *Deus est enim qui operatur in vobis et voluntate et efficacia pro bona voluntate.* Post mysterium totius administrationis editum, quod ita positum fuerat uti praeceptum confirmaretur, quo monebat ut omnis homo non de se cogitaret neque curam gereret, ut et dominus noster Iesus suo mysterio egit. Nam subiungitur, ut dixi, exhortatio ut se invicem diligant, primo cum dixit illos carissimos sibi et dilectissimos, deinde sicuti, inquit, mihi obaudientes fuistis, ita semper et tunc obaudistis, non in praesentia mei tantum, sed magis ac magis in absentia, et obaudistis cum timore et tremore. Quare autem magis ac magis? Vel quia dies praecedunt vel quia in

---

9, 73 illa *S* **74** *ante* pater *add.* nomen *O del. O*^{1} **79** in infernis *S* inferius *O* **83** victa *S* vita *O* **84** *ante* quaesita *add.* quae *O*

12, 2 obaudistis *S*^{1} *(cf. infra 12 et 13)* obauditis *O S* **2** praesentia mei *S*^{1} praesentiam ei *O S* **8** *post* Iesus *del.* Christus *S*^{1} **12** praesentia mei *S*^{1} praesentiam ei *O S*

absentia plus timendus est ille qui monet. Quid autem istud quod hortatur et monet ut agant atque operentur salutem suam et agant observantes atque oboedientes cum timore, inquit, et tremore? Ut timor ad animum, tremor vero ad corpus referatur. Magnum autem mysterium quod intente audire debemus, quod consulentes aliis et curam aliis gerentes nobis magis salutem operamur, deinde quod in nobis potestas sit nobis salutem operari. Sic enim dixit: *salutem vestram operamini.* Sed rursus ne unusquisque parum gratiam deo referat, si ipse sibi salutem operari videatur, adiectum est illud: *deus est enim qui operatur in vobis et voluntate et efficacia pro bona voluntate.* Ergo salutem vestram, inquit, operamini, sed ipsa operatio tamen a deo est. Deus enim operatur in vobis et operatur ut velitis ita et velle quasi nostrum est, unde nos operamur nobis salutem. Et tamen, quia ipsum velle a deo nobis operatur, fit ut ex deo et operationem et voluntatem habeamus. Ita utrumque mixtum est, ut et nos habeamus voluntatem et dei sit ipsa voluntas, et quia habemus voluntatem, adsit efficacia pro bona voluntate. Magis autem hominis alligat timorem cum dicit: *deus est enim qui operatur in vobis.* Etenim si in ipsis deus est qui operatur, sine dubio in timore esse debemus, ne faciamus contra dei voluntatem aut minus agendo aut non cum timore et tremore. Operatur autem deus in nobis et velle et agere pro bona voluntate. Ita qui non ex deo operatur, primum non habet velle, deinde etiam si habuerit velle, efficaciam non habet quia non habet bonam voluntatem.

2,14. *Omnia facite sine murmurationibus et haesitationibus vel retractationibus.* Ista duo sunt monita ut cum agimus aliquid iam fidentes, iam in deum credentes et mandata divina exsequimur vel apostolica vel prophetica vel evangelica, non habeamus murmurationem, id est querelas obtemperandi cum obtemperamus, neque, inquit, agamus vel cum dubita-

tione aliqua vel cum ratiocinatione ac retractatione. Faciendum enim vel non esse faciendum vel quia ex necessitate facias, si conqueraris, non est obtemperantis bona voluntas.

2,15. *Ut sitis sine querela.* Graecus ait: *ut sitis sine culpatione,* id est ut querela de vobis non sit. Et hoc dixerit Latinus: sine querela et inculpabiles. Denique hoc sequitur:

Et sinceri filii dei inmaculati in medio pravae generationis et perversae. Si enim hoc modo vivatis et hoc modo oboediatis, non eritis maculati, inquit Latinus. Graecus tamen ita posuit: ἄμωμα τέκνα, id est *filii sine vituperatione.* Hoc est et supra dictum: sinceri autem sitis. Nunc, ubi? *In medio pravae generationis et perversae.* Quid hoc significet? Si salvata anima hoc modo filius dei fit, si ita vivat quemadmodum nunc, cum in mundo est, in medio est, in prava generatione et perversa, id est in hac vita. Ergo cum in hac vita sumus, laborandum nobis est ut perversitatem istam fugientes et pravitatem generationis istius, id est creaturae, in qua sumus, inmaculati sine vituperatione, sinceri dei filii vivamus facientes omnia sine vituperatione et sine retractatione. Non ergo facere tantum sufficit, sed et hoc modo facere, cum nulla sit apud nos vel retractatio vel admurmuratio et querela faciendi. Quae si in vita ista faciamus, mens enim devota iam deo tunc efficitur inter filios dei, si faciat praecepta dei volens, cupida, sine querela, et faciat nunc cum in medio sit pravae generationis atque perversae.

In quibus lucetis ita ut luminaria in mundo. Magna exhortatio, cum iam in hoc ipso, in quo in hoc mundo sumus, emineamus iam in hac prava generatione et perversa. Emineamus autem ita ut mundi luminaria simus quae in ipso mundo, ut sol atque luna et ut ceterae stellae lucentes. Fide enim et cognitione dei secundum divina praecepta viventes

---

14, 7 ac ratractatione *om. S add. in mg. S*1
15, 7 Amomatecna *O* **17** hoc *O* eo *S* **18** si *exp. S*

excellunt Christiani, et ut lux et splendor in hoc mundo exsistunt. Etenim si praeter ceteros homines omnia quaeque in mundo mala sunt, vincunt et occultos daemones opprimunt et iniquitates produnt, vincentes tenebras et opera tenebrarum, agunt in hoc mundo ut luminaria et lumen omnibus praestant.

2,16. *Verbum vitae obtinentes ad gloriam mihi in die Christi.* Et vobis praemium est, quod ita vivitis, si quidem luminaria in mundo estis et mihi ad gloriam eritis in die Christi, id est cum iudicaturus venerit Christus. Ego per vos habeo gloriam, quia vitae verbum obtinetis, id est quia Christum cognovistis, quod est verbum vitae, quia in ipso quod factum est, vita est. Ergo Christus verbum vitae est. Unde cognoscitur quantum sit beneficium et quanta gloria eorum qui animas aliorum corrigunt.

Quoniam non in vacuum laboravi neque in vacuum cucurri. Haec erit mihi, inquit, gloria per diem Christi, quod vos liberavi et labor meus non in vacuum laboravit neque in vacuum cucurrit. Laborare genus est, species laboris est currere. Ergo cum genus proposuisset, *non in vacuum laboravi,* quod esse poterat vel corpore vel lingua vel monitione vel instantia, adiecit speciem certam: *non in vacuum cucurri.* Hic vel labor est itineris vel labor adfectus, ut hoc persuaderet et cito persuaderet, hoc est *non in vacuum cucurri.*

2,17. *Sed si laboro in victima et obsequio fidei vestrae, laetor et gratulor omnibus vobis.* 18. *Hoc idem etiam vos laetamini et congratulamini mihi.* Quod supra per praeceptum datum est, hoc in exhortatione ponitur: uti non nostri tantum curam habeamus, sed etiam unusquisque et aliorum. Quod si ita est, et gratulatio et ex nobis nascitur. De nobis et de aliis hoc ait. *Sed si laboro,* inquit, *in victima et obsequio fidei vestrae,* hoc est ut pro vobis etiam mori paratus sim, dummodo obsequar vo-

---

16, 13 laborare genus *S* labora egenus *O* **17** est *om. S add. s. S*1
17, 7 vestrae *O*2 *in spatio ab O vacuo relicto*

bis et fidem vestram confirmem, *laetor et gratulor omnibus vobis*. Sic ergo et vos laetamini et congratulamini mihi, ut pariter et curam nostri omnes geramus et de nobis invicem laetemur.

2,19. *Spero autem in domino Iesu Christo Timotheum celeriter mittere vobis, ut et ego bono animo possim esse, cognoscens quae penes vos sunt.* Hoc autem de mandatis est. Vere autem curam illorum gerit, si quidem et mittere alterum qui eadem praestet illis pollicetur et a quo cognoscat quae agant Philippenses. Timotheum suum carissimum promittit brevi se esse missurum. Et quoniam omnis actus noster deo est adsignandus, ut a deo conpleatur, spero, inquit, in domino Iesu Christo quod vobis mittam Timotheum et celeriter mittam. Causa cur mittat subiungitur: ut et ego bono animo sim, cognoscens quae vos agatis aut quemadmodum circa vos res sit. Quod autem dixit: *ut et ego bono animo possim esse,* spero enim vos bono esse animo quod omnia praecepta servatis et fidem in Iesu Christo, unde bono animo estis. Ideo autem ego mittere Timotheum celeriter volo, ut et ego bono animo possim esse, cum cognosco quae sunt penes vos vel ex moribus vestris vel ex aliorum.

2,20. *Neminem enim habeo qui mecum sit unanimis.* Quare Timotheum polliceatur ostendit et dat causas, quia neminem unanimem habet, id est qui eandem mentem gerat. Habes unam causam. Subiunxit alteram:

Qui fideliter sollicitus est de vobis. Vero iste mittendus qui et mihi sit carissimus et vestri curam gerat et sollicitudinem pro vobis habeat.

2,21. *Omnes enim sua quaerunt, non quae sunt Iesu Christi.* Quoniam dixit: solus est et neminem, inquit, habeo qui mihi sit unanimis, de ceteris quas causas ponit? Scilicet quae

---

19, 3 penes vos *O S*^{1} pene suos *S* **3** de mandatis *O*^{1} *S* demandatus *O* **5** cognoscat *S*^{1} cognoscant *O S* **10** sim *S* si *O*

21, 1 non quae *O*^{2} *(in mg.) S* neque *O*

secunda est, pietas. Nam si Timotheo datum *qui fideliter sollicitus sit pro vobis,* et hanc causam subiunxit, vitium atque peccatum: *omnes sua quaerunt,* id est solliciti sunt, sua defendunt, sua custodiunt, at hoc Christiani non est. Quid enim est Christiani? Quaerere potius in quocumque socio fratre quae Christi sunt, id est fidem in Christum, societatem, amorem, scientiam. Potest tamen illud intellegi *quae sunt,* id est de Christo evangelizare.

2,22. *Sed experimentum eius optime scitis*: id est probationem de eo habetis. Graecus ita posuit: scire debetis, percipite atque cognoscite qualem probationem eius habeam. Denique iuste connectitur quod sequitur: *quoniam sicuti patri filius mecum servivit in evangelio.* Apparet ergo quid sit *non quae sunt Iesu Christi quaerunt.* Servivit, inquit, mecum Timotheus in evangelio sicuti patri filius. Breviter quemadmodum servierit ostendit, quamquam dixerit: *mecum servierit in evangelio.* Sed quomodo servivit? Ut servit filius patri, in caritate et obsequio maiore servivit mecum Timotheus in evangelio. *Mecum* enim, inquit, *servivit,* non mihi servivit.

2,23. *Hunc igitur spero me mittere mox.* Posteaquam commendavit personam et adfectum et diligentiam, subiunxit quod talem virum missurus sit. *Spero,* inquit, *me mittere.* Hoc et supra, *spero in domino.* Quod autem dixit *mox,* hoc est quod supra *celeriter.*

Ut videro quae circa me sint: mittam Timotheum, sed cum videro quae circa me sint.

2,24. *Confido autem in domino quod et ipse cito veniam.* Magno adfectu et magna monitione hoc adiunxit, quod cum mittat Timotheum, tamen se promittat esse venturum. Confido enim, inquit, in domino, quia circa me omnia recte erunt.

---

4 timotheo datum *O S* timotheus datur *Mai* **7** at S^1 ad *S* et ad *O* **9** Christum *O* Christo *S*

22, 11 enim *om. O add. in mg.* O^2

2,25. *Necessarium tamen existimavi Epaphroditum, fratrem et commilitonem meum, vestrum autem apostolum et ministrum desiderii mei, mittere ad vos.* Licet promiserit Timotheum celeriter se missurum, tamen quia habet adhuc quandam moram, cum missurum se dixit, nunc mittit Epaphroditum. Necessarium, inquit, mittere ad vos Epaphroditum. Commendat personam, postea subiunxit causam. Commendatio personae est: *fratrem,* inquit, *et commilitonem meum,* fratrem in lege, commilitonem in castris et in labore evangelii. *Vestrum autem apostolum*: ecce Epaphroditum apostolum nominat. Omnis enim qui mittitur et qui propter evangelium mittitur, apostolus dici potest. Denique hinc illi apostoli dicti duodecim vel undecim, a ministerio quo mittebantur praedicare. Ita quicumque ad hoc mittitur, apostolus dici potest. Quod autem dixit *vestrum apostolum,* vel qui ad vos mittitur (alii enim ad alia loca) vel quem vos de vestris elegistis apostolum. *Ministrum,* inquit tamen, *desiderii mei.* Quod est autem desiderium meum ut vos audiatis, ut vos verbum obtineatis.

2,26. *Quia desiderans et concupiscens erat omnium vestrum.* Nunc subiungit causam, quare ipsum mittat. Etenim Timotheum celeriter se missurum dixit ut bono animo possit esse cognoscens quae penes vos sunt. Nunc hunc mittit, quia desiderat vos et concupiscit vos omnes et aegre fert se esse absentem. Probat autem quod aegre ferat sic:

Et taediabatur, propter quod audiebatis ⟨illum⟩ perinfirmum. Hoc, inquit, taedio laborabat, et audiebatis illum infirmum esse corpore, id est aegrotare. An hoc significat *taediabatur,* ut sibi sua causa sit quod in aegrotatione fuit et ex ipsa

---

25, 4 quia *Mai* qui *O S* **12** dicti *S* dicit *O*

26, 5 fert *S* est *O* **7** audiebatis *O S* audiaratis *(sic) O*[1] audieratis *suspicor (cf. infra 28, 11 et Vetus Latina 24, 2 ad loc.)* illum *add. Frede (cf. infra 8 et 28, 11)*

causa taediabatur et propterea aeger fuit quia desideravit vos et concupivit? Inde ergo iam mitto illum vobis.

2,27. *Nam et infirmus fuit usque ad mortem, sed dominus misertus est eius, nec illius tantum, sed etiam mei ut non tristitiam habeam.* Ostendit cur vel desiderabat Philippenses vel taediabatur, qui usque ad mortem, inquit, fuit infirmus. In tali aegrotatione magna sunt desideria et vehementia: ad mortem, inquit, aegrotabat. Dominus autem misertus est eius. Ecce quoniam beneficium a domino et hic in vita sentimus. Deinde quia et festinare ad mortem non debemus. Licet enim peccati ministerium mundus sit et idcirco fugiendus, tamen et desiderare vitam in mundo peccatum non est. Et si debet desiderari, recte dictum: *sed dominus misertus est eius.* Deinde, quoniam omne quod ad vitam hic agimus tunc bene agimus si et iusti simus et nobis prosimus et aliis, merito nostri miseretur deus, cum reservat in vita. Sic denique adiungit: non illius tantum deus misertus est, *sed etiam mei ut non tristitiam habeam.* Etenim si supra dictum *ministrum desiderii mei* de ipso Epaphrodito, si eum perderem *ministrum desiderii mei,* contristarer et tristitiam haberem. Ergo multi servantur et deus eorum miseretur per quos aliquid agitur quod ad ministerium salvationis pertineat. Simul et nos pro huiusmodi hominibus rogare debemus ne tristitiam habeamus si illos amiserimus, quorum auxilio utimur in divinis rebus agendis, insinuandis, enuntiandis.

2,28. *Festinantius itaque misi eum.* Discrevit missiones suas. Nam de Epaphrodito *misi,* inquit; de Timotheo *celeriter,* inquit, *spero me mittere vobis.* Et tamen supra: *necessarium existimavi mittere ad vos,* non de eo est quod missurus est, sed quod iam missus. Unde hic conclusit: *misi ad vos ut, cum videritis illum, denuo gratulemini et ego sine tristitia sim.* Iunxit et hanc causam, cur illum miserit. Supra: ideo misi quia deside-

---

27, 2 mei *om. O S add. s. S*1 **3** ostendit *om. S add. in mg. S*1

rabat vos et concupiscebat. Nunc ad ipsos Philippenses: ut vos gaudeatis et denuo gratulemini cum illum videritis. Quid est *denuo gratulemini*? Ut, cum in tristitia fueritis (sic enim supra dictum *audieratis illum perinfirmum*), nunc rursus gaudeatis, cum eum videtis. An *denuo* quia post gravem valetudinem audierunt illum sanum factum et gratulati sunt, nunc autem si eum videant, denuo gratulabuntur? Quod autem adiunxit *et ego sine tristitia sim*, quia, si supra dixit ministrum sui desiderii esse Epaphroditum, utique, cum illum mittit, quasi videri potest tristius, sed quoniam et ille desiderabat illos et gratulabuntur si illum viderint, poterit Paulus esse sine tristitia.

2,29. *Excipite ergo illum in domino cum omni gratulatione et eos qui eiusmodi sunt in honoribus habetote,* 30. *quoniam propter opus Christi usque ad mortem accessit exponens in incertum animam suam ut suppleret id quod defuit vobis circa meum obsequium.* Commendatio est haec, ut Epaphroditum suscipiant. Dat autem gratiam causamque commendationi: in domino, inquit, excipite (id est ut eum qui minister sit domini), vos, qui iam in domino estis, amate domini ministrum et amate cum omni gratulatione. Atque id vult generaliter omnibus exhiberi, qui tales sunt: eos, inquit, excipite qui eiusmodi sunt. Quid est autem ipsud *excipite*? In honoribus habete. Dat etiam causas, cur ista praeberi hominibus velit, quoniam propter opus Christi usque ad mortem accessit. Hoc utique de Epaphrodito, quia dum vult labore et animi et corporis satisfacere evangelio, hoc est verbum domini praedicare, multum laboravit et aegrotatione gravi ad mortem accessit. Simul et quid Epaphrodito contigerit et quid nos agere debeamus ostendit aut quantum laborarit: *ad mortem,* inquit, *accessit exponens in incertum animam suam.* Non in incertum quod

---

28, 15 ministrum S^1 ministerium *O S* **17** tristius *O S (cf. infra 3, 21, 54:* potentius*)*

29, 19 exponens *Frede, susp. in app. Locher* et ponens *O S*

circa vos agebat, sed in incertum quod usque periculum laboravit ut iam in incerto esset an viveret per laborem. Quid autem egit circa vos? *Ut suppleret id quod defuit vobis circa meum obsequium*: ut, quoniam ego occupatus fui, ille conpleret quod ⟨circa⟩ meum defuit obsequium. Etenim revera quoniam una praedicatio est et una doctrina est, labor tantum diversus potest esse in singulis apostolis et evangelistis, unum tamen est quod docent. Denique id ipsum Epaphroditus quod apostolus inplevit: hoc, inquit, obsequium, quod vobis defuit, ille conplevit.

3,1. *De cetero, fratres, gratulamini in domino: eadem scribere ad vos mihi quidem non pigrum, vobis autem manifestum.* Gaudete, inquit, in domino, o fratres, quod mihi non pigrum est eadem ad vos scribere, vobis autem plurimum prodest: firmum atque tutum est quod scribo. Graecus sic posuit ut firmum diceret et tutum, Latinus *manifestum* ait.

3,2. *Cavete a canibus, adtendite operarios malos, intuemini praecisionem.* 3. *Nam circumcisio nos sumus, qui per spiritum deo servimus et exultamus in Christo Iesu, non in carne fidentes.* Haec admonitio non quid faciendum, sed quid vitandum sit docet. Monet autem ut a Iudaeis se temperent: *cavete,* inquit, *a canibus.* De canibus est tractatus. Nam et ponit scriptura divina esse canes qui prosint et defensores sint ecclesiae, sicut David docet in psalmo LXVIII, quos dicit satiari e sanguine inimicorum in templo dei, et hic adversus canes dicit a quibus dicit cavendum esse, Iudaei scilicet qui sint, quod operarii sint et mali operarii. Tantum enim in operibus exercent vitam, deum non cognoscentes, et salutem sibi ex

---

2, 8 Ps. 67 (68), 24

29, 20 sq. laboravit *Mai* laboratis *O S* **23** quoniam *S* quod *O* **24** circa *suppl. Frede* **27** id *S* ad *O*

1, 4 *post* vos *add.* non *O*

2, 1.5 cavete *S* caute *O*

operibus sperant, de quibus supra iam dictum quod opera nihil valeant. *Intuemini,* inquit, *praecisionem*: ut apud illos praecisio sit, quod foedam partem corporis praecidunt. Nos autem circumcisio sumus, inquit. Circumcidimus enim omnem malitiam ex cordibus nostris et id facimus *qui per spiritum deo servimus,* illi autem per carnem. Ergo praecisi sunt, non circumcisi. Exultemus, inquit; immo potius exultamus. Ubi autem exultamus? Non in carne ut illi fiduciam habentes, sed *in Christo Iesu.* Ergo avocate omnem scientiam vestram a Iudaica disciplina, ab operibus Iudaeorum, a circumcisione Iudaica et circumcisionem cordis habetote ut per spiritum deo serviamus et exultemus in Christo. Illi autem in carne exultent, inde fiduciam habentes, quia in carne circumcisi sunt, se posse servari et aeternam vitam mereri.

3,4. *Quamquam ego habeam etiam in carne fiduciam.* Multis modis probatur Iudaeos omnem fiduciam in carne habere et in circumcisione, si quidem etiam sic interpretati sunt Iudaei, cum salus proveniret circumciso Moyse, unde intellegi licet Iudaeos etiam de carne et magis in carne fiduciam gerere. Sed hoc Paulus docet: si in carne, inquit, est fiducia, id est ex circumcisione, magis mihi est. Ego enim in carne, inquit, fiduciam habeo. Denique ita subponit:

Si quis alter putat se in carne confidere, magis ego. Et docet quare in carne fiduciam si aliqui habeat, magis ipse habeat. Et sic ostendit personam suam totam omni modo Iudaicam circumcisione, genere, tribu, gente, lege, administratione in lege, studio etiam vitae. Et tamen omnia haec, cum circa Iudaicam conpleverit disciplinam, ista, inquam, cuncta damno sibi esse dixerit propter Christum et propter

---

2, 13 supra] *cf.* in Gal. *passim*

2, 19 sq. ubi autem exultamus *om. O add. in mg. O*^{2}
4, 10 aliquis *O*^{c} **11** sic *S* si *O* **12** tribu gente *S* tribuente *O*

eminentiam carnis eius. Haec igitur omnia in propositione sic probabuntur:

3,5. *Circumcisus sum octava die*: haec circumcisio est. Genere inquit: *ex genere Israel.* Item tribu: *Beniamin.* Item gente: *Hebraeus ex Hebraeis.* Item lege: *secundum legem Pharisaeus.* Item studio: 6. *secundum aemulationem persequens ecclesiam.* Item vita: *secundum iustitiam, quae est in lege, cum essem sine reprehensione.* His ergo omnibus se probavit magis fiduciam habere in carne et in circumcisione; quae omnia Iudaicae disciplinae habuerit et in sanguine et in gente et in animo et in vita. Quod autem dixit: *secundum aemulationem persequens ecclesiam,* ut magnum studium pro synagoga habens ecclesiam persequeretur. Item quod ait: *secundum iustitiam,* hoc est per mores et vitam, unde homo iustificatur, in lege tamen Iudaeorum ait. *Cum essem sine reprehensione*: ut nullum crimen admiserim fecerimque omnia quae lex iussit. Ipsa est enim iustitia apud Iudaeos ex lege. Verum cum iustitia nunc nobis Christianis a Christo sit et propter ipsum iustificemur, 7. *illa,* inquit, *quae erant mihi in lucro, haec ⟨propter Christum⟩ pro damno esse duxi,* hoc est damnum mihi facere intellexi, habens omnia illa vilia propter Christum. Parum, et hoc adiecit:

3,8. *Propter eminentiam Christi Iesu domini nostri.* Graecus autem habet: *propter eminentiam cognitionis domini nostri Iesu Christi,* ut illa ostendat et parva esse et minima et magis contraria, si sola sint, quia damno sunt, inquit, et ista Christi eminentia est quae excellit et vincit omnia.

Propter quem universis detrimentis adfectus sum et ut stercora existimo. Concludit sensum, omnia se illa contemnere et detrimenta omnia pati propter Christum ut lucri Christum

---

5, 1 die *om. O add. in mg. O*^{2} **3** hebraeus *Mai* hebraei *O S* **17** propter Christum *add. Frede*

8, 5 excellit et vincit *S* excellet et vincat *O*

faciat. Quid autem est *detrimentis adfectus sum*? Omnia illa quae gloriosa mihi fuerant, et de sanguine et de tribu et de gente et quod in lege fueram Pharisaeus et quod iustitiam sic servassem ut sine reprehensione essem, his omnibus proiectis, detrimenta omnium rerum sustinui et illa omnia ut stercora existimavi vel existimo. Melius enim sic legimus quam *existimor*. Nam et Graecus ita posuit ἡγοῦμαι non ut ipse ab aliis existimetur, sed ut existimet illa omnia superiora ut stercora atque illa abiciat et iusta sententia Christum lucrifaciat. Ipse subiungit:

3,9. *Et inveniar in eo.* Hoc est enim Christum lucrifacere: iam in eo esse et fide illi iungi et ipsum sentire, ipsum habere.

Non meam iustitiam habens quae ex lege est. Illam scilicet quam supra exposui, cum sine reprehensione viverem. Tunc enim quasi mea iustitia est vel nostra, cum moribus nostris iustitiam dei mereri nos putamus perfectam per mores. At non, inquit, hanc habens iustitiam. Sed quam illam? Subiungit:

Sed eam quae est ex fide Christi, quae procedit ex deo, iustitia ex fide: hanc ergo iustitiam, inquit, habet, non illam quae ex lege est, quae in operibus est, ut dixi, et carnali disciplina, sed hanc quae ex deo procedit. Quae illa est? *Iustitia ex fide.* Quae est fides? *Ex fide Christi,* id est ex nobis in Christum. Et plenissime subicit quae sit fides nobis in Christum, unde nobis iustitia est:

3,10. *Ad cognoscendum eum et virtutem resurrectionis eius et societatem passionum eius, particeps oneris mortis eius,* 11. *si quo modo obvius fiam in resurrectione quae est ex mortuis.* Exponit fidem quam habemus in Christo, quam persuadere se dixit et adnuntiare Philippensibus, *quae procedit ex deo, iustitia ex fide,* ex fide quam subiungit *ad eum cognoscendum,* quid sit, qui ipse sit, unde sit; utique de Christo haec. Deinde adiunxit: *et*

---

15 et *om. S* ηγουμαι non S^1 ηγουμενον *O S*

9, 8 est *om. S add. s.* S^1 quae procedit *Frede (cf. infra 11)* quam praedixit *O S*

10, 6 ex fide *om. O add. in mg.* O^2

virtutem resurrectionis eius, vel in eo quod resurrexit virtute (magna enim virtus resurgere a mortuis) vel in eo quod ad nostram salvationem resurrexit: haec enim est virtus resurrectionis eius, atque idem sequentibus probavit. Etenim, inquit, si societatem passionum eius habemus, sicut ipse dixit, quia mortis participes fuimus vel sumus, idcirco et participes eius erimus. Haec virtus est resurrectionis, quia est societas nobis passionum eius. Quae autem est ista societas? Quia qui Christum credimus, passiones toleramus et omnes passiones, utique ad crucem atque ad mortem. Quibus his omnibus ex cognitione et ex passionum societate resurrectio provenit et inde, cum participes mortis onerisque eius sumus, aliquo modo obvii efficimur, ut in resurrectione obvii veniamus, quae resurrectio est a mortuis. Ecce quae fides in Christum est et hanc docere se dicit, docens quid in vita agendum sit, scilicet ut socii passionis Christi et hoc credamus, et haec nobis fides sit quia veniemus in virtute resurrectionis eius, participes scilicet effecti oneris mortis eius, ut ob hoc aliquo modo obvii fiamus in resurrectione quae est ex mortuis. Hoc praemium est, labor ille, illa vita, hoc meritum et gloria.

3,12. *Non propterea quod iam acceperim aut iam consummatus sim.* Fortius hoc adiecit de se quidem memorans, sed nostrum est ad nos revocare quod de se Paulus dicit. Quid autem istud est? Ut illis laboribus et illa tolerantia societatis in morte atque in passionibus obviam ire possimus simulque consurgere in resurrectione mortuorum. Sed non propterea, inquit, haec ego ago, quod iam ista acceperim aut consummatus iam sim. Quamdiu enim quisque vivit, nondum haec accipit aut consummatur. Adhuc enim in societate passionum eius versatur, quippe cum usque ad mortem sit societas passionum. Nondum ergo accipit neque consummatur, sed, perseverans usque vitae exitum in isdem istis laboribus et vera socie-

---

12, 12 iisdem *S*

15 Marius Victorinus II

tate passionum eius manens, tunc poterit in resurrectione eius ex mortuis obvius ire. In quo tamen etiam dubitationem posuit dicendo: *si quo modo obvius fiam.* Quod adhuc enim vivit, ideo dixit: *si quo modo.* Nam, cum perseverans in societate passionum, qui etiam ipsa morte consimilis exstiterit, nulla dubitatio est quin obvius fiat in resurrectione. Quid est autem obvium fieri in resurrectione mortuorum? Perfecta atque plena vita uniuscuiusque et exacta ex societate passionum Christi omnibus modis eo tempore cum resurrectio fit a mortuis, id est cum resuscitantur mortui, ille, ut Paulus de se loquens dicit, ille, inquam, qui plena societate passionum eius egit vitam, obvius Christo fit, non resuscitatur, sed obvius Christo fit. Alii resuscitantur tantummodo. At vero perfecti et omni genere passi quemadmodum Christo obvii erunt et obvii ibunt venienti Christo, sicut et ipse alibi dixit. Merito igitur *si quo modo* ait, quod adhuc in vita sit. Et merito adiunxit: *non propterea quod iam acceperim aut iam consummatus sim.*

Sector autem ut aliquando conprehendam in quo et conprehensus sum a Christo [sum]. Vides quod adhuc in vita se esse dicat et idcirco supra dubitaverit. Sectatur enim adhuc per passiones omnes Christum, ut conprehendat Christum, id est ut perveniat ad Christum omnibus passionibus eius particeps factus. Christus enim omnibus passionibus suis liberavit omnes sequentes et quodammodo conprehendit universos, sed qui sequerentur. Is qui sequi et conprehendere Christum vult, in omnibus passionibus sequi Christum debet ut conprehendat Christum in eo in quo et conprehensus a Christo est. Nam si passionibus suis Christus liberavit omnes, conprehendit omnes passionibus suis; in his igitur sumus. Id est particeps Christo factus per eius passiones, in eo conprehendit Christum, in quo conprehensus a Christo est.

12, 27 alibi] *cf.* I Cor. 15, 51 sqq.; I Thess. 4, 15 sqq.

---

16 cum perseverans *O S (cf. supra 2, 6, 99)* **31** sum *O S secl. Locher* Iesu S^1 **32** sectatur S^1 sectantur *O S* **37** sequi *O* sequitur *S*

3,13. *Fratres, ego me non arbitror conprehendisse.* Adhuc perseverat in eo quod dixi quod adhuc vivit et idcirco non iam acceperit nec consummatus sit nec iam conprehenderit. Hoc enim dixit: *sector autem ut aliquo modo conprehendam.* Ergo arbitror nondum me conprehendisse, ut exinde intellegant Philippenses quam longe a beneficiis liberationis sint, cum ipse ille Paulus in tot passionibus Christi saepe versatus, caesus, inclusus, feris obiectus et ceteris malis oneratus, nondum tamen se arbitretur conprehendisse Christum, quippe cum adhuc vivat et supersit. Magna illa participatio passionis per quam vere iungimur si Christum etiam in passione mortis imitemur.

Unum adhuc tamen: quae sunt retro transmittens in oblivionem, in ea vero quae in primo sunt extendens me 14. *secundum regulam, sector ad bravium supernae vocationis in Christo Iesu.* Quoniam, ut diximus, ita supra locutus: *si quo modo obvius fiam in resurrectione mortuorum* et docuimus cur sit posita ista dubitatio quod adhuc vivat et multa possent accidere maximeque ipsa illa mors, idcirco adiunxit non se arbitrari conprehendisse adhuc Christum, sed quiddam habere etiam nunc in sententia se ostendit: *unum,* inquit. Quid illud est? Ut omnia quae praeterita sunt in oblivionem mittantur, sequatur tantum quae futura sunt in primo, id est in his quae ante nos prima sunt, quae sequenda sunt et sequenda secundum regulam disciplinamque praeceptorum a Christo, ut ad bravium supernae vocationis, in Christo tamen Iesu, venire possimus. Duo igitur hic praecepta sunt ad reliquam vitam Christiano ordine viventi et qui ex regula adhuc vivat ut ea omnia quae egit, bene licet recteque agat, non sibi tamen in memoria teneat, tamquam inde mereatur quae consequi habet, sed mittat in oblivionem, semper deinde quasi nova sequatur quae

---

13, 19 ipsa illa *O* S^1 illa ipsa *S* **20** quiddam *Mai* quidam *O S* **22** oblivionem *Mai* oblivione *O S* **27** hic *om. O*

restant, secundum regulam tamen vivens ac se in ea semper extendens atque usque ad exitum mortis custodiens regulam Christiani ut possit ad bravium venire. Nam meminisse praeteritorum etiam recte factorum primum merito suo adtribuentis et vindicantis est, cum haec nec nostra sint et non operibus nostris gratiam consequamur. Deinde nescio quomodo in ea quae in primo sunt, id est quae consequuntur, neglegentes sumus fiducia, quia multa facimus. Unde praecepit apostolus, retro quae sunt, transmittenda esse omnia in oblivionem. Potest accipi etiam illa quae diximus, sed diversa vita qua viximus, ut ipse Paulus, quod Iudaeus fuit, quod insectator legis et cetera, ut haec dixerit retro esse et in oblivionem mittenda, ac si nostrum unusquisque vitam praeteritam in oblivionem debeat mittere. Verum fortior ille sensus: etiam bene gestam et recte secundum regulam actam vitam praeteritam in oblivionem mittere debeamus et in ea quae in primo sunt nos extendere secundum regulam ut sequi Christum possimus ad bravium supernae, inquit, vocationis. Ex eo enim iam Christiani sumus, vocati a deo sumus. Haec superna vocatio est. Nemo enim ad deum vel a deo vocatur nisi in Iesu Christo. Ipse enim est ianua, ipse propitiator, conciliator ipse. Et hoc multis partibus docuimus et sic vita nobis est atque esse debet ut Christo duce, Christo praeeunte, id est fides nostra in Christo, ad bravium venire possimus.

3,15. *Quicumque itaque perfecti sumus, hoc sentiamus, etsi quid aliter sapitis et hoc deus vobis revelavit.* Hinc intellegi licet, vere nos exposuisse de his quae supra diximus ut retro transmittamus in oblivionem ea quae sunt gesta a nobis in recta regula. Si quidem iungit: *quicumque itaque perfecti sumus, hoc sentiamus.* Ergo perfecti retro mittant in oblivionem omnia quae gesta sunt. Non enim meritis nostris, sed dei gratia

---

13, 50 sumus vocati a deo *om. S add. s. S*^{1} **54** Christo *om. O*
15, 3 nos *Mai* vos *O S* **4** oblivionem ea *S*^{1} oblivione in ea *S* oblivione mea *O* a *om. O add. s. O*^{1}

consequimur bravium. Sic igitur hortatur: *hoc sentiamus,* inquit. Qui illi hoc sentiant? *Quicumque perfecti sumus.* Quid autem sentiamus? Ut quae sunt retro transmittamus in oblivionem. Et praesens enim tempus, id est quod nunc gerimus, in oblivionem transmittendum est, utique si praesens et praeteritum scilicet et quae in vita habuimus, et ad ea quae in primo sunt extendamus nosmetipsos secundum regulam. Hoc, inquit, sentiamus omnes et omnes perfecti. Quod vero adiunxit: *etsi quid aliter sapitis et hoc vobis deus revelavit,* si plenus est sensus et se tenens non ad posteriora coniunctus, sic intellegendus est: etsi est aliquid de hoc ipso, quod nos diximus, quod vos aliter accipiatis et intellegatis, sapiatis concedo vobis; quoniam enim de perfectis loquitur, sic enim dixit: *quicumque itaque perfecti sumus.* Ergo qui perfecti etiamsi aliter sapitis, quid conclusit ad concessionem? *Et hoc deus vobis revelavit,* bonum est quoniam hoc, et hoc quod vos sapitis et id quod ego dixi. Si autem non est istud concedentis, pendebit sensus ut ita dictum sit: *si quid aliter sapitis et tamen hoc vobis deus revelavit*; adiungit quod subiunctum est: *tamen id sapiamus ad quod pervenimus,* id est quod nos docuimus et ad quod instituti sumus. Sic enim subiungit:

3,16. *Verumtamen in id quod pervenimus, in id ipsum sapiamus, in eodem ambulemus.* Hoc est ex quo evangelium vobis pronuntiavi et ad hoc usque pervenimus genere vivendi et intellegendi: id ipsum, inquit, sapiamus et in eodem ambulemus, in id scilicet quod pervenimus. Etenim dicendo *tamen* quasi repudiat. Quod supra est non admittimus et est sensus talis: est quidem istud tolerabile et faciendum, verumtamen illud maxime. Ergo et si aliter sapitis et si hoc deus vobis revelavit quo aliter sapiatis, verumtamen in id quod pervenimus in ipsum sapiamus. Quid autem illud est *in id quod pervenimus*? Quod olim ex meis monitis accepistis et quod nunc a me

---

15, 9 sentiant *O* S^1 sentiunt *S* **22** quid *Locher* quam *O S* quae *Mai* **23** bonum est quoniam hoc *O S* quoniam bonum est *Locher* **24** concedentis *S* concedentes *O*

praeceptum est. In id enim pervenimus ex omni admonitione et praeceptis. In quid autem pervenimus praeceptis nostris? Scilicet ut, quae retro sunt transmittentes in oblivionem, in ea quae in primo sunt extendamus nos secundum regulam ut ad bravium supernae vocationis veniamus in Iesu Christo. In eo ergo, inquit, ambulemus. Adeo de vita illa et de praecepto ad vitam superior ratio est, si quidem supra dictum: quae sunt retro transmittentes in oblivionem, in primo quae sunt extendamus nos. Hoc est enim *in eo ambulemus.*

3,17. *Imitatores mei estote, fratres.* Opportune ad sententiam quam loquebamur, ut nihil ipsi novi faciant, etsi aliter sapiunt, etsi aliquid a deo revelatum habent, *imitatores mei,* inquit, *estote, fratres,* ut quae ego ago, quae praecipio, quae in vita exerceo, quod sequor, hoc quoque vos imitemini et sequamini.

Et contemplamini eos qui ita incedunt quemadmodum exemplum habetis nos. Praeceptum dederat quid agendum perfectis viris esset et postea adiecerat ne aliter saperent et quasi concesserat, concludens tamen ut se potius sequerentur atque ita ambularent quemadmodum ipse. Nunc plena hortatione cum diceret: *imitatores mei estote,* adiecit exemplum, quo facilius persuaderet ideo facere oportere, scilicet quod alii facerent: *contemplamini,* inquit, *eos qui ita incedunt quemadmodum exemplum habetis nos.* Duo conclusit, *qui ita incedunt quemadmodum nos,* et in eo ipso ut et ipse his esset exemplum breviter conlocavit, et qui aliis esset et qui his esse deberet, scilicet quemadmodum illi me imitantur, etiam vos habeatis et exemplum.

3,18. *Multi enim incedunt, de quibus vobis saepe dixi.* Plus adiecit, ut pauci essent qui illum viderentur imitari: multi,

---

16, 13 in quid *S* inquit *O*

17, 1–4 opportune *usque* fratres *om. O add. in mg. O*^{2} **5** sequor *S*^{1} se quod *O S* **18** et *om. S add. s. S*^{1}

inquit, ita incedunt. Et adiecit aliud argumentum, ne hodie vobis exemplum proferam ad exhortationem: multi, inquit, sunt qui incedunt sicuti nos de quibus saepe dixi. Ergo non ad tempus protulit eos qui ita incederent, si quidem de ipsis quod ita incederent saepe iam dixerit.

Nunc autem etiam lacrimabundus dico inimicos crucis Christi, 19. *quorum finis est interitus, quorum deus venter et gloria in turpitudine eorum qui terrena sapiunt.* Maior hortatio est, cum ex metu sit. Supra enim ex commodis et utilitatibus. Nam cum exhortatio quemadmodum vivant ad hoc ipsum quod supra praecepit, cum ipse ad eandem vitam conpellat et adigat Philippenses et dederit rursus aliud argumentum quod iam multi eodem modo vivunt et multi quos iam ita vivere ipse Philippensibus Paulus saepe dixerit, haec utilitas exhortationis maiore ratione firmatur quid mali pati habeant si aliter vixerint et, ut dixi, maior est persuasio ex timore. Adiecit etiam adfectum, dicturus mala quae patiantur illi qui aliter vivunt, dicendo *lacrimabundus dico.* Doleo enim et lacrimo quia qui inimici crucis sunt, id est qui non credunt in hoc evangelium quod scilicet credant in Christum hominem, id est qui in homine fuerit, qui natus ex Maria sit, crucifixus sit, omnes igitur haeretici qui neque crucifixum neque in homine Christum accipiunt, qui multi et varii sunt, hi, inquam, finem habebunt interitum. Alii enim dixerunt hominem fuisse, non in homine fuisse. Alii negant omnino natum in carne. Alii negant crucifixum. Omnes hi haeretici, ut dixi, atque huiusmodi similes interituri sunt. Hoc enim dixit: *quorum finis est interitus,* quae utique consequentur huiusmodi homines. Et quid patiantur et quid sint ita numerat. Quid patiantur, *quorum finis est interitus*; quid sint, *quorum deus venter*; quid consequentur, *et gloria,* inquit, *in turpitudine eorum.* Quemadmodum sapiant

---

18, 3 aliud *S* alium *O (fort.)* **7** quod *O* S^1 qui *S* **8** inimicus *(ex* inimicos *corr.* O^1*)* crucis Christus *O* **25** sunt *S* sint *O* **29** est *om. S* **32** *post* venter *del.* est S^1

adiunxit: *qui terrena sapiunt.* De interitu: quod finis eorum sit interitus qui haec non credunt, id est qui inimici crucis sunt. Hoc enim dixit inimicos crucis Christi esse: crucem Christi non credere; hi, inquam, perituri et finis his est interitus. At vero istud qui non credunt, id est qui inimici crucis Christi sunt, quomodo deum habent ventrem de quibus dixit: *quorum deus venter* est? Duo quodammodo sunt, id est unum de duobus qui inimici crucis Christi sunt. Aut enim carnaliter sentientes crucem Christi rident, cum hominem Christum putant in crucem sublatum, non mysterio secundum evangelium Christum in homine cruci fixum, per quam peccatum vicit et triumphavit omnes potestates et triumphavit per carnem cruci fixam; hanc, inquam, crucem in mysterio habemus. Alii, ut dixi, aut secundum hominem, vere tantum hominem, accipiunt Christum et idcirco inimici sunt cruci et hi, quia carnaliter sentiunt, contemnunt mysterium crucis, et hi, ut dixi, de carne sentiunt et nihil aliud quam de carne aestimant et illis deus venter est et gloria in turpitudine eorum est et hi sunt qui terrena sapiunt, quorum tamen finis est interitus. Aut rursus illi qui spiritalem sentiunt Christum et non intellegunt illum in carne neque cruci fixum, et idcirco inimici sunt crucis Christi et ipsi finem habebunt interitum. Et haec pars conclusa de illis est, quamquam ista pars pertineat et ad illos qui de Christo carnaliter sentiunt. At vero haec tria quae sequuntur ad eos pertinent qui de Christo carnaliter sentiunt, ut deus eorum venter sit et gloria in turpitudine eorum et terrena sapiunt.

3,20. *Nostra enim conversatio in caelis est.* Utique hoc contrarium superiori est, ad istam partem tamen quod dixit: *terrena sapiunt,* aestimando Christum hominem esse et hominem fuisse et non in carne fuisse, sed cum carne venisse, sicuti Iudaei venturum dicunt et ceteri haeretici. At nos contra

18, 45 omnes *om. O* **47** aut *S* ut *O* **48** Christum *Mai* crucem *O S* cruci *O S* crucis *Frede* **51** est² *om. S. add. s. S*¹ **57** qui de *S* quid ex *O* (x *del. O*ᶜ)

omnem vitam et conversationem vivendi in caelis habemus, sentientes de caelo venisse Christum, induisse carnem, in cruce esse sublatum. Denique sic adiungit:

Unde etiam salutarem exspectamus dominum nostrum Iesum Christum: ut et inde venerit et inde venturus sit. Etenim si inde venturus est et ante inde venit. Qui enim ascendit, ipse est et qui descendit. Ergo nos in caelis habemus conversationem quia inde et *salutarem exspectamus dominum nostrum Iesum Christum,* qui venturus est ad iudicium postremis temporibus et erit nobis salutaris quia in ipsum credimus et ipsum exspectamus.

3,21. *Qui transfiguravit corpus humilitatis nostrae ut sit aequiforme cum corpore gloriae ipsius, secundum operationem potentiae suae, ut possit etiam universa illi subdere.* Et iste locus tenet de resurrectione mysterium. Etenim quod Christus in carne positus inplevit ut salvaret animas, ut et carni etiam per resurrectionem inmortalitas daretur, virtute suae crucis operatus est. Et haec omnia exspectamus et ipsum dominum nostrum Iesum Christum qui, inquit, illo mysterio quo descendit et cruci fixus est et resurrexit, humilitatem nostri corporis vel figuram aut magis corpus humilitatis nostrae transfiguravit. Quomodo istud est? Quia corpus nostrum humile cum resurgit et inmutatur in melius, transfiguravit Iesus Christus humilitatem corporis nostri vel corpus nostrum humile transfiguravit in magnificum. Dat illi scilicet aeternitatem, faciens ipsi indumentum caeleste, ut sit, inquit, aequiforme cum corpore gloriae ipsius. Namque Christus spiritus est, ex quo illi corpus spiritus et virtus ipsa spiritus, quae virtus spiritus gloriae corpus est divinae et aeternae. Cum autem nos resur-

---

20, 11 sq. *cf.* Eph. 4, 9

21, 1 transfiguravit *O S* transfigurabit *Frede* uti *S* **6** virtute *S* virtutes *O* **14** dat *Mai* da *O S* **17** ipsa spiritus quae virtus spiritus *om. O add. in mg. O*^{2}

gentes inmutabimur et spiritales effecti fuerimus et anima et corpore et spiritu (tria enim ista in unum virum concurrunt atque unus spiritus erunt), sit et corpus humilitatis nostrae aequiforme, hoc est eiusdem atque aequalis formae cum corpore gloriae ipsius Christi, ut et nos spiritus simus ut et ipse spiritus est, fiet autem hoc secundum operationem potentiae eius. Omne enim mysterium atque omnis actio Christi hoc operatur, hoc conplet secundum potentiam suam, ut nos in unum conveniamus, cum et anima et corpus et spiritus erunt ut ipse spiritus est. Itemque, deus cum spiritus sit, subicientur universa deo, cum ad unam virtutem redigentur et sic, inquit, poterit universa illi subdere, scilicet deo. Videri potest inconcinnum et non coniunctum in oratione, cum ita posuit: *ut possit etiam universa illi subdere,* neque praemisit quo referamus *illi.* Etenim, si *illi* ad deum revocamus, deus supra nominatus non est, fit obscurum et non rectum, sed ab interpretatore magis positum quam a Paulo. Quo igitur referimus *illi*? Constat quidem quoniam ob hoc operatur Christus uti universa deo subiciat, sed hic dei significatio nulla est. Quo igitur referimus? Intellegendum quomodo breviter et aperte tamen posuerit deum. Nam cum dixit quod Christus, quem exspectamus, transfiguravit corpus humilitatis nostrae ut ipsum corpus humilitatis nostrae sit aequiforme cum corpore gloriae ipsius, hic est ubi dei intellegentia accipitur et ipse deus, cum dixit: *secundum operationem potentiae suae.* Omnia enim fecit Christus ut consuleret animis, aeternitatem carni etiam daret et aequiforme corpus nostrum faceret corpori gloriae suae, sed hoc fecit *secundum operationem potentiae suae.* Operatus est enim, sed potentia eius, per quam operatus est, deus

---

21, 19 *cf.* I Cor. 15, 51–52

21, 20 tria *S* ira *O* **24** potentiae *Ω* patientiae *O S* **28** ut *Mai* et *O S* itemque *S* item qui *O* **31** inconcinnum] incontinuum *Mai Locher aberrantes* **34** fit *S* sit *O* **45** corpori *S* corpus *O* **46** potentiae *O* S^1 *s.* gloriae *S*

autem est. Per patrem enim operatur. Christus quidem operatur, sed pater in eo est et per ipsum operatur. Ergo ubi dixit: *potentiae suae,* illic intellegitur deus, cui scilicet subdit universa, et propter hoc operatur ut possit etiam universa illi subdere. Quod autem dixit: *etiam universa,* refertur ad id quod ipse illi subditus. Nam verbum utique quod Christus et λόγος quod est Christus, subditus est deo. Est enim deus potentius. Et id multis probatum rebus est. Ille est enim qui mittit, hic qui mittitur, ille pater, hic filius, hic per quem operatio est, ille operator. Ergo ita se sic habet Christus ad deum ut ipse ei subditus sit. Sic enim dictum in epistola ad Corinthios prima: *cum vero subiecta fuerint illi omnia, tunc ipse subditus erit ei qui subdidit omnia, ut deus sit omnia in omnibus.* An ille sensus est, quod dixit: *ut possit etiam,* ut non solum aequiforme corpus humilitatis nostrae faciat, sed etiam possit illi omnia subdere? Superatis enim omnibus, quae aut carnalia sunt aut creaturae, et mutatis, subdita universa redduntur potentiae dei, per quam Christus operatur.

4,1. *Quapropter, fratres dilectissimi, gaudium et corona mea, consistite in domino.* Omnis virtus in Christianis caritas est et dilectio, quae fieri non potest si non unam essentiam habeant et in uno consistant, unum sentientes, quod est nunc *in domino,* inquit, *consistite, o fratres dilectissimi.* Ex quo intellegi licet unum illos velle sapere quando *fratres,* inquit, *dilectissimi.* Hoc enim provenit ut se invicem diligant qui unum sentiunt et in uno consistunt. In quo illo? In Christo scilicet. Cum enim fidem omnes aequaliter in Christo habeant, in illo consistunt. Quod si vos, o Philippenses, id feceritis, eritis gaudium meum et corona mea.

21, 59 sq. I Cor. 15, 28–29

21, 53 utique O^1 *S* itaque *O* **54** potentius *O S (cf. supra 2, 28, 17)* **55** enim *om. O* **57** se sic *Locher* si sic *O S* **59** subditus erit *O* submiserit *S*

1, 3 unam *om. O add. in mg.* O^2 **8** in Christo scilicet *O* S^1 scilicet in Christo *S* **9** in illo *S* nullo *O*

4,2. *Euchodiam rogo et Syntychen rogo id ipsum sapere in domino*: ut et ipsae feminae unum sapiant in domino, id est ut Christum credentes ea quae de evangelio sunt circa Christum sentiant et intellegant. Sed rogo, inquit, exprimens profuturum illis. Non enim mando, non impero, sed rogo.

4,3. *Ita obsecro et te, germane uniiuge, adiuva illas quae laboraverunt simul mecum in evangelio cum Clemente et ceteris adiutoribus meis quorum nomina in libro vitae.* Supra diximus Epaphroditum promisisse venturum ad Philippenses, postea ostendimus quod eum miserit, cum dixit: *festinantius itaque misi eum.* Ergo quasi hoc adicitur ut et ipsum in epistola mandatum habeat rogetque eum atque obsecret ut illas scilicet feminas Euchodiam et Syntychen moneat id ipsum sapere in domino. Adiuva, inquit, illas quae laborant simul mecum in evangelio. Quomodo laborant in evangelio? Ut et ipsae vel ipsum evangelium quod ego adnuntio agnoscant, custodiant, servent, vel ipsae adnuntient, adserant, evangelizent. Pro modo enim loquentes de evangelio, id est de Christo et de mysterio toto, evangelizant etiam feminae. Denique sic adiungit: *cum Clemente et ceteris adiutoribus meis quorum,* inquit, *nomina in libro vitae.* Ita enim mysterium memorat quod omnes qui de Christo fidem habent et in eo fidem habent et loquuntur atque insinuant fidem ipsam in Christum hominibus velut adiutores sunt evangelistis; et cum ita hoc sit, iam in libro sunt nomina eorum apud deum, quod in vita aeterna futuri sint. Istum autem esse Epaphroditum, cui ista mandat ut adiuvet feminas superiores ut unum sentiant, hinc intellegi licet quia dixit: *obsecro te quoque, germane et uniiuge,* quippe de ipso supra sic locutus est: *necessarium tamen existimavi*

3, 5 sq. Phil. 2, 28 **24 sq.** Phil. 2, 25

2, 1 Euodiam *S*

3, 1 *post* germane *add.* compar *(Vulg.) S sed infra (23–26)* compar *deest* **4** et Paphroditum *O* **8** Euodiam *S*

Epaphroditum fratrem et commilitonem meum. Ita ibi *fratrem,* hic dixit *germane.* Supra dixit *commilitonem,* hic dixit *uniiuge.*

4,4. *Gaudete in domino, denuo dico, gaudete.* **5.** *Modestia vestra nota sit omnibus hominibus.* Hoc est quod consequens sit, ut qui unum sentiunt et in uno fidem habent, de domino gaudeant et semper cari sibi invicem sint. *Gaudete,* inquit, *in domino.* Parum istud est. *Denuo dico, gaudete.* Cum enim iuncti estis corde, in domino gaudetis et, cum gaudetis in domino, iuncti corde estis et consistitis in domino. *Modestia,* inquit, *vestra nota sit omnibus hominibus.* Valde enim ad meritum vitae futurae pertinet et ad regnum in caelis, si modeste vivamus. Modestia enim cognitio est uniuscuiusque modum tenens, nec ultra se tendens et extendens. Etenim cum nos hic sumus, humilitatem nostram, quippe cum in alienis sumus, recognoscamus et modum teneamus humilitatis nostrae, deus sublevabit nos. Ergo nota sit, inquit, omnibus hominibus modestia vestra. Quare hoc monet? Ut hic placeamus? Non, sed ut, cum venerit Christus, humilitatem nostram erigat et modestiam suscipiat. Quid enim adiungit? *Dominus prope est.* Magna exhortatio magnumque praeceptum et ex vero et ex vi persuasionis. Cum enim iam inmineat iudicium et finis istius vitae omnibus adventet, esse nobis properatio debet ut et bonis moribus magnaque modestia vivamus. Prope enim est iudicium atque adventus domini.

4,6. *Nihil ad sollicitudinem redigatis*: id est nec curam vestri habeatis neve de mundo mundanisque rebus cogitetis aut solliciti sitis. Omnia enim necessaria vobis et nunc in hoc vitae genere procurat deus etiam meliora in illa vita quae aeterna est.

4, 14 *cf.* Ps. 112 (113), 7

3, 25 fratrem et *S* fratrem mei *O* **26** uniiuge *Ω* unigeniiuge *O* uniiugem *S*

4, 1 in *usque* gaudete *om. O* **16** cum venerit *S* cognoverit *O*

6, 4 etiam *S* et *O*

Sed in omni precatione et oratione cum bona gratia petitiones vestrae innotescant apud deum: ut omnis actio iam Christiani fidelis et boni et perfecti, omissis omnibus sollicitudinibus (ipsa est enim renuntiatio), precibus vacet et orationi. Preces sunt rogare deum, oratio est et loqui cum rogas; ipsa est enim oratio, preces cum oratione. Sed quae illa erit oratio? Aliquid petens an nihil? Quid est quod petat ille, qui iam fidelis effectus deum rogat? Quam igitur habebit orationem aut petitionem, quippe cum renuntiaverit omnibus mundanis? Ipse monuit ut oremus et precemur cum bona gratia, ut omnis nobis oratio in precibus gratiarum actio sit, ut gratias agamus, quod consecuti tantum donum dei pietate simus. Hoc enim ait: *cum bona gratia. Bona* autem adiecit ne inviti faciamus, sed vere gratias agamus et bonas gratias deinde adiunxit. Quoniam oratio est in precibus quae potest esse de bona gratia, potest esse de petitione. Supra, cum dixisset *cum bona gratia,* adiunxit *petitiones.* Sed quas? Petitiones, inquit, nostrae innotescant penes deum. Quis autem non et honesta et caelestia ipsa illa quae promittuntur petat ut inpleantur? Qui petit utique talia petit quae iam fidelem petere iustum est. Ipsa enim cum cogitamus petenda, quae volumus innotescere penes deum, necessario talia sunt quae conveniant fideli et iam caelestia speranti et divina omnia. Haec, inquit, id est petitiones vestrae innotescant penes deum.

4,7. *Et pax dei quae habet omnem intellectum custodiat corda vestra.* Hoc praemium erit si ita precemur, ita oremus, ut cum bona gratia oremus et ita petitiones habeamus ut innotescant penes deum. Hoc ita est: erit, inquit, pax dei quae custodiet corda vestra, quae pax dei habet omnem intellectum. Vehementer et acute hoc positum. Etenim cum pax dei

---

6, 11 oratio^2 *om. O add. in mg. O*^{2} **15** omnis *S* omnibus *O* **23** et *Hadot 137* est *O S (corruptelam indic. S*^{1}*)* **24** petat *O* petit *S*
7, 5 custodiet *S* custodiat *O*

venerit in nos, deum intellegemus: nihil dissonum, nihil discrepans, nihil per argumenta litigiosum, nihil quod recipiat quaestionem, ut nobis contigit in mundanis, sed ita aperta omnia sunt, cum pacem dei habebimus, ut omnis intellectus nobiscum sit. Pacis enim est iam quiescere, iam securitatem habere. Quam deus pacem cum mittit cordibus nostris, iam omnis intellectus nobiscum est. Qui enim deum intellegit, omnia intellegit, et qui omnia intellegit, cum deum intellegit, pacem dei habet; cum pacem dei habet et omnia intellegit, custodiuntur corda eius qui intellegit.

Item *corpora vestra in Christo Iesu.* Ecce et hic significatio est de resurrectione et hoc quoque praemium positum vel adnuntiatum his qui ita rogant et ita precantur cum bona gratia ut habeant dei pacem et corpora in Iesu Christo. Dixit enim de corde, de intellectu, quod custodientur, cum pax data est. Nunc de ipsis illis, id est de corpore, de anima. Corpora, inquit, vestra in Iesu Christo. In ipsius enim maiestate et virtute corpora nostra sunt quae cum eius adventu resurgent, revivescent, merita accipient. Quae omnia erunt nobis integra, si illa praecepta servemus in Christo, unum sentientes, gaudentes, modesti, nihil sollicitudinis habentes, in omni precatione et oratione cum bona gratia petitiones nostras penes deum notas facientes.

4,8. *De cetero, fratres, quaecumque sunt vera, quaecumque casta, quaecumque iusta, quaecumque sancta, quaecumque amabilia, quaecumque bonae famae, si qua virtus, si qua laus, haec cogitate.* 9. *Quae et didicistis et accepistis et audistis ⟨et vidistis⟩ etiam in me, haec agite et deus pacis erit vobiscum.* Docuit preces quales habeamus, id est cum bona gratia, item quemadmodum petitiones, deinde quae pax, id est quod beneficium a deo nobis detur. Sic agendum et rogandum ut custo-

---

7, 9 contingit *Mai* **10** uti *O* **12** cum mittit *S* committit *O* **21** de^2 *om. O add. s. O*^{1} **25** reviviscent *S*

8, 3 *post* virtus *add.* et *S* **4** dedicistis *O* et vidistis *add. Frede (cf. infra 40–43)* **5** nobiscum *O*

diatur intellectus noster et corda nostra et sint omnia corpora nostra in Christo Iesu. Haec cum ita sint, *de cetero*, inquit, *fratres, haec cogitate*. Quid est *de cetero*? Postquam correcti estis, sublata iam omni discordia et errato, quoniam unum sentitis, de cetero sic sentite: quaecumque sunt vera, haec accipiatis et cogitetis. Quae autem illa vera sunt? Quae in evangelio ponuntur, Christum Iesum dei filium et cetera quae saepe diximus. Cum autem vera cogitatis, sequuntur ut casta sint. Non enim corrumpitur quod verum est. Hoc enim castum est. Quod non corrumpitur, verum est. Deinde quae vere casta sunt, haec et iusta sunt. Iustificantur enim, et ea quae iustificantur, casta fiunt, accipiunt enim sanctificationem a deo. Omnia quae iusta, quae casta, quae vera sunt, quae sancta sunt, iam et amabilia, iam et bonae famae. Quis enim sanctum non amet? Quis non bene de eo loquatur et sentiat? Haec ergo, inquit, cogitate quae ad bonam pertinent famam, utique amabilia sint et habeant caritatem neque habeant discordiam. Omne enim amabile concordiam habet. Item quae bonae famae sunt, non habent invidiam et in concordia sunt. Ex quibus omnibus superiora ad ipsam veram virtutem pertinent, posteriora ad fructum virtutis. Nam virtutis est amare vera, casta, iusta, sancta. Fructus virtutis amabilia et bonae famae. Idcirco duo ista posuit quae subiunxit: *si qua virtus, si qua laus*. Quod autem dixit: *si qua virtus, si qua laus,* vim rerum diligenter adtendit. Etenim cum gratia dei fiant omnia (ipse enim per spiritum suum missum in nos et gubernat et regit ut nihil in nobis sit), ita ait: *si qua virtus*. Et rursus si virtus, quae in nobis est, non ex nobis est, sed ex deo, ne laus quidem nostra, et idcirco *si qua laus*. Verumtamen quoniam videtur vel virtus nostra vel laus, unde dixit ibi: haec, inquit, omnia cogitate, utique quae illa sunt? Quae didicistis, me scili-

---

8, 24 pertineant *O* **29** amare *S* amara *O* **34** gubernat *Mai* gubernabat *O S* **38** ibi *Mai* sibi *O S*

cet docente, et accepistis et audistis et vidistis in me. Perfectum primo posuit: *didicistis.* Unde autem didicistis? Causae subiunctae: *accepistis.* Rursusque ipsum accipere, unde audistis et vidistis? Audistis ex me, vidistis in me, ut non monitor solum Paulus sit, sed etiam praebeat exemplum quemadmodum vera sequantur, quemadmodum casta, quemadmodum reliqua. *Haec,* inquit, *agite.* Supra dixit: *haec cogitate.* Nunc adicit: *haec agite,* ut non solum ex cogitatione sint ista bona, sed etiam in actu. Deinde adiunxit praemium sicuti supra: *et deus pacis erit vobiscum,* quod maxime necessarium Philippensibus praemium, ut nulla sit discordia, unum sentiant omnes, sit pax in eorum ecclesia et deus pacis qui est pater et eius filius Iesus Christus dominus noster, omni animae in deum conversae pacem praestans. Hoc est quod ait *pax vobiscum.*

4,10. *Gratulatus sum autem vehementer in domino quod tandem aliquando refloruistis ut et pro me sapiatis in quo et ante sapiebatis.* Ut in errorem lapsi Philippenses fuerant docti in evangelio ab apostolo Paulo, sed nunc admoniti, reversi sunt in pristinam intellegentiam ut credant in evangelio quemadmodum adnuntiatur. Et refloruistis, inquit, id est ad florem reversi estis, ideo in domino gratulatus sum et vehementer gratulatus. Et hoc est quod ait: *ut pro me sapiatis,* id est ut, ego quemadmodum vos docui, sapiatis. Coeperant enim aliter sapere. Quod autem ait: *ut pro me sapiatis,* quia intellegentia vestra et sapientia, quae fuerat una, pro me non erat. Nunc autem cum sapitis quemadmodum docui et evangelium tradidi, *pro me sapitis,* id est prodesse mihi potest quoniam vos docui. Et quid illud est *in quo et ante sapiebatis*? Quomodo vos ante docui et sapiebatis, nunc refloruistis et idem sapientes pro me iam sapitis.

Occupati eratis autem. 11. *Non propter penuriam dico.* Si hic sensus superiori iungitur, quia dictum supra est: *ut et pro me sapiatis,* id est ut de me cogitetis, erit intellectus ut ea quae

---

8, 43 audistis *om. O*

mihi sunt necessaria, mittatis, sed etiam misistis et ideo dictum sit: gratulatus sum autem in domino quod tandem aliquando refloruistis et abundare coepit fructus ex operatione vestra. Sic enim postea dicit: et coepistis pro me sapere, in quo est et illud *in quo et ante sapiebatis* ut mihi necessaria mitteretis. Et hoc est quod sequitur. Quomodo sapiebant ante? Occupati erant ante in his operibus. Quod quidem Paulus, non ideo, inquit, dico propter penuriam. Non enim quod volo, ⟨ut⟩ pro me sapiatis aut in quo et ante sapiebatis et in quo occupati eratis ut mihi mitteretis aut quod nunc volo ut mittatis, propter inopiam aut propter penuriam dico (sic enim et postea ait: *non quia requiro datum, sed quia exquiro abundantiam in oratione vestra*), non ergo propter inopiam istud quaero, sed ut fructus sit abundans in oratione vestra, cum haec omnia pro me curatis et sapitis. Ita est enim curam gerere, non quia egeo. Nam et abundo, inquit, quippe sufficiens mihi sum. Sic enim subiungit:

Et ego enim didici, in quibus sum sufficiens esse novi. Sensus hic est: novi, inquit, sufficiens esse in quibus sum. Didici enim ego ut contentus sim quae habeo et in quibus sim mihi ipsi sufficiens. Non enim ad sumptus tantum hoc referendum, sed curam et cogitationem et orationem exhibere debent pro Paulo ut hoc sit ad omnia referendum *ut et pro me sapiatis, in quo et ante sapuistis*. Generaliter ergo ut vel necessaria vel ut oratio et cura Philippensibus pro Paulo habeatur. Denique non ad fortunas tantum vel ad necessaria quaeque posuit etiam hoc:

10, 31 sq. Phil. 4, 17

10, 27 ut *addidi (cf. infra 29)* **28** aut in quo et ante sapiebatis *om. S add. in mg. S*1 **31** requiro datum sed quia *om. O* **32** vestra *om. O* **37 sq.** sensus *S* se risus *O*

4,12. *Et humiliari novi et abundare in omnia.* In eodem modo et de virtutibus, et humiliari novi et rursus abundare in omnia, id est praebere omnes virtutes.

Et in omnibus institutus sum: id est ad omnia adsuefactus, et ferre sitim, famem, frigus et rursus in abundantia laetari. Sic et de virtutibus et de laboribus, *in omnibus,* inquit, *institutus sum, et satiari et famem sustinere*: institutus sum, inquit, et copia satiari et rursus famem sustinere. Item ipsa duo repetit: *et abundare et egere in omnibus possum.* Dicendo *in omnibus,* non ad necessaria victus nostri diximus, sed ad omnia quae in actu sunt, labores virtutesque, referenda sunt ista. Ita se institutum dixit ut possit et abundare et egere in omnibus. Novum est quod ait: *in omnibus egere possum,* id est tolero cum in omnibus egeo, id est egens fuero. Atque ut verum et nihilominus ex disciplina dicat evangelica, adiungit:

4,13. *Per eum qui me confortat.* Quod genus vitae semper et habendum et tenendum ut et nos laboremus et nostri instituti sit omnia ista gerere, conplere, ferre, tolerare, ita tamen ut hoc credamus, quia nos ad omnia ista fortes deus fecit. Cum enim dixerit: *in omnibus egere possum et famem sustinere,* revocavit virtutem suam ad deum, *per eum qui me confortat.* Ita et vos et omnes qui in deum fidem habent, credant certique sint se posse fortes fieri et in egestate et in ceteris laboribus. Deus enim numquam deest his qui eum diligunt, qui in eum fidem habent et spem.

4,14. *Sane bene fecistis quod tribulationi meae communicastis*: id est participes fuistis vel subvenistis mihi in tribulatione, ut est communicatio pari modo iungi mysterio. Qui autem conpatitur cum altero et subvenit alteri.

4,15. *Scitis autem etiam vos, Philippenses, quoniam per initia evangelii, cum a Macedonia profectus sum, nulla mihi ecclesia*

12, 1–3 in eodem *usque* omnia *om. O add. in mg. O*^{2} **2** novit *O*^{2} **4** institutis *S*

13, 4 fortis *S* **7** certique *S* certe quae *O*

communicavit in ratione dati et accepti, nisi vos tantummodo. Hic aperte exposuit ut supra dictum est: *tribulationi meae communicastis,* id est auxilium et praesidium dedistis, dando mihi necessaria. Denique hoc adiungit: scitis, inquit, Philippenses et vos quoque scitis quoniam in principio evangelii, quando profectus sum in Macedoniam, per omnes ecclesias evangelizavi, sed nulla mihi, inquit, communicavit. Ubi autem communicavit? *In ratione,* inquit, *dati et accepti,* id est in sumptibus, quod est datum et acceptum. Nam qui dat, habet rationem cum eo qui accipit et qui accipit, habet rationem cum eo qui dat, quantum dedit, quantumque accepit ille qui accepit. Non quo et ipse dederit aliquid qui accepit, sed, cum munus dat, ratio dati est et accepti. Quid enim est in quo Paulus de pecunia daret? Sed quoniam ratio dati et accepti est in pecunia inter eos qui dant et eos qui accipiunt, ideo sic iunctum. Non enim pecunia accipitur pro evangelio ut ratio dati sit in pecunia. At longe aliter vos, inquit, tantummodo communicastis. Denique subiungit illos dedisse:

4,16. *Propterea quod in Thessalonicam semel et bis misistis ea quae mihi necessaria fuerant.* Apertissime declaravit quid sit quod communicavistis et quomodo ratio sit dati et accepti: vos, inquit, tantummodo in Thessalonicam semel et bis misistis ea quae mihi necessaria fuerunt.

4,17. *Non quia requiro datum, sed exquiro fructum abundantem in oratione vestra.* Non egeo, inquit, neque ista necessaria exquiro, sed tantum benevolentiae vos usum habere debetis ut mihi fructus vestrae benevolentiae sit, quod in benevolentia abundatis, id est ut, cum orationem de vobis habeo, sit mihi fructus benevolentiae vestrae. Cum vel deum

---

15, 8 in Macedoniam *fortasse ita falso pro* a Macedonia *scripsit ipse Victorinus* **11** qui dat S^1 quidam *O S* **13** qui^2 *O* quia *S* **18** in pecunia *O* ut ratio O^2 *S* iteratio *O* **19** dati sit *O* sit dati *S* **20** communicatis *S*

16, 2 fuerunt *suspicor (cf. infra 5 et 18, 6)* **3** communicavistis S^1 communicavi istis *O S*

17, 4 sq. sit quod in benevolentia *om. O add. in mg.* O^2

pro vobis rogo vel deo pro vobis gratias ago, est mihi fructus circa orationem quae pro vobis est, dum abundare vos intellego et esse benevolos.

4,18. *Habeo enim omnia et abundo.* Ideo, inquit, non requiro datum. Nam omnia habeo et multi habent omnia, sed non abundant. Vere enim possumus adhuc velle si non abundemus, sed habeamus. At qui abundat, et habet et plusquam necesse est habet. Supra enim dixit: *quae mihi necessaria fuerunt misistis.* Nunc haec, inquit, ego habeo et abundo. Denique persequitur ut ostendat abundantiam:

Repletus sum cum accepi quae per Epaphroditum misistis. Ne illud quod abundat alienum sit, dicit et ipsorum esse quia miserunt; *repletus sum,* inquit, *cum accepi ea quae per Epaphroditum misistis: odorem suavitatis, sacrificium acceptum, sanctum, gratum deo.* Si supra nihil aliud de eo quod datur expetere se dixit nisi fructum abundantem, ita et hic cum repletum se dicit et accepisse quae missa sunt, non in his quae missa sunt gaudeo et repletus sum, sed in eo quod habuistis voluntatem curamque mittendi, quae est benevolentia et fructus abundantiae. Unde odor mihi suavitatis est vos tales esse, et sacrificium sanctum et gratum deo. Libenter facere quae facias, curam gerere, praestare quod praestandum est alteri ad necessitates, hoc est ipsum sacrificium et sanctum et acceptum et gratum deo, ipsa benevolentia.

4,19. *Deus autem meus inpleat omne desiderium vestrum secundum divitias suas in gloria in Christo Iesu.* 20. *Deo autem et patri nostro gloria in saecula saeculorum.* Quoniam et rectos opera ipsa et bonos ex voluntate quod libenter mittant et curam gerant, sacrificium esse hoc optimum deo dixit et odorem suavitatis. Iam ad referendam gratiam optat, votum facit, ut deus (sed apostoli sit deus, deus, inquit, meus, ne commune sit cum ceteris) inpleat omne, inquit, desiderium

---

18, 12 si] sicut S^1 **13** hic O^c *S* hoc *O* **14** sint *O* **17** odor *S* ordo *O*

vestrum et inpleat secundum divitias suas, id est cum vos non expetieritis quae mundi sunt, sed ea quae deus de divitiis suis largitur et dat, id est quae caelestia sunt, quae divina. Ipsae sunt enim divitiae dei. Denique adiunxit *gloria in Christo Iesu* ut haec sint divitiae quae sunt in Christo Iesu, id est vita aeterna, sanctificatio. Adiunxit autem quod cum religione semper adiungitur et devotione et obsequio: deo, inquit, gloria, deo patri et deo, inquit, nostro, scilicet Iesu Christo patri nostro, sit illi gloria aeterna, quod est *in saecula saeculorum.*

Finita epistola est de monitis praeceptisque ad recte vivendum. Sequuntur salutationes. Primo salutat ipse vel salutari suo nomine alteros mandat. Quos tamen alteros?

4,21. *Salutate omnes sanctos in Christo Iesu. Sanctos in Christo Iesu* an *in Christo Iesu salutate*?

Salutant vos qui mecum sunt fratres. Non, inquit, solus saluto vel mando ut salutetis, sed salutant vos et fratres. Adiecit: *qui mecum sunt.* Hoc de plebe et de omni Christiano, qui secum sit, accipi voluit. Denique aliud:

4,22. *Salutant vos universi sancti,* quos utique accepta fide sanctificavit.

Praecipue autem qui sunt ex Caesaris domo. Ipsi vos praecipue salutant qui sunt de domo Caesaris; et virtutem evangelii sui ostendit, quod de domo Caesaris crediderunt multi. Qui? Utique qui erecti esse debuerant et nihil aliud quam de Caesare cogitare, et rursus humanitatem ipsorum qui et humiles sunt et hospitales et omnes fratres salutent alibi positos. Quod autem dixit *praecipue,* intellegi licet illos operam dare ut placeant in obsequio et idcirco extra ceteros dixerit quod ipsi salutant Philippenses.

4,23. *Gratia domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro.* Quoniam ita sensit de Philippensibus ut illos, non quomodo in

---

19, 19 finita *(a add. S*^{1} *ut vid.)* epistola est *(est del. S*^{1}*)* de monitis praeceptisque *S* finit epistola est de monitis praeceptis quae *O*

ceteris epistolis, rectum sentire neque a pseudoapostolis seductos esse accepit, sed tantum exhortativa epistola scripta et in prece, *gratia,* inquit, *domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro.* Si enim spiritus inest, recte sentiunt. Quid ergo preces agunt apostoli? Ut gratia domini nostri Iesu Christi sit cum spiritu illorum.

Amen Christo Iesu.

23, 5 nostri *om. O* **9** Victorini commentarium in epistola Pauli apostoli ad philippenses explicit *O* Victorini commentarium in epistola Pauli ad philippenses explicit *S*

INDEX LOCORUM SACRAE SCRIPTURAE*

Gen.
1, 1: *ad Cand.* 27, 6–8; *adv. Ar.* I 33, 19–20; *cf. ad Cand.* 29, 9–10
1, 2–8: *cf. in Eph.* 2, 1, 60–62
1, 20–25: *cf. ad Cand.* 26, 7–11
1, 26: *adv. Ar.* I 20, 2–3; 59, 29; 61, 4; 61, 29; 63, 1–4; 64, 19–25; III 12, 11; IV 13, 9–10; 29, 27; 30, 10–11; *in Eph.* 4, 23, 10; *cf. adv. Ar.* I 20, 3–7; 20, 24–67; 22, 4; 62, 1–4; 63, 1–2. 9–28; 64, 7–8; II 1, 37; IV 30, 5–6; *hymn.* II 32–33
1, 27: *adv. Ar.* I 64, 24
2, 6: *adv. Ar.* I 47, 26
2, 7: *cf. ad Cand.* 26, 3–11; *adv. Ar.* I 62, 12.27–30
2, 21: *cf. in Eph.* 5, 28, 3–4
2, 24: *cf. in Eph.* 5, 31, 3
15, 6: *in Gal.* 3, 6, 2–3
16, 15: *cf. in Gal.* 4, 22, 2
17, 5: *cf. adv. Ar.* I 17, 13–15
21, 2–9: *cf. in Gal.* 4, 22, 2

Exod.
3, 13–14: *cf. ad Cand.* 14, 25–26
33, 20: *adv. Ar.* III 1, 45; IV 8, 54–55; 30, 6–7; *cf.* I 53, 14
33, 23: *adv. Ar.* IV 30, 6–8; *cf.* I 57, 25; IV 8, 56–57

Lev.
19, 18: *cf. in Gal.* 5, 14, 8

Deut.
25, 5–6: *cf. in Gal.* 5, 3, 8–9
30, 12: *in Eph.* 5, 6, 12
32, 18: *Cand.* II 2, 31

I Reg.
18, 18: *in Eph.* 3, 14, 15–16

Iob
38, 28: *Cand.* II 2, 32

Ps.
1, 1: *in Eph.* 4, 13, 15
2, 7: *ad Cand.* 1, 23; *adv. Ar.* I 10, 7
4, 5: *cf. in Eph.* 4, 26, 3
15 (16), 10: *adv. Ar.* III 3, 37; 12, 35–36
19 (20), 8: *adv. Ar.* I 7, 6
32 (33), 6: *cf. adv. Ar.* I 56, 23
32 (33), 9: *cf. ad Cand.* 26, 24–25
34 (35), 10: *adv. Ar.* II 2, 35; *hom.* 4, 29–30
35 (36), 10: *adv. Ar.* II 12, 5–6; *hom.* 4, 25; *cf. adv. Ar.* II 12, 11
44 (45), 2: *ad Cand.* 26, 23
59 (60), 13: *adv. Ar.* I 7, 5
64 (65), 3: *adv. Ar.* III 3, 34

---

*Abbreviatio *cf.* praemittitur locis quibus non verbatim sacra scriptura laudatur.

67 (68), 19: *cf. in Eph.* 4, 8, 5; 4, 9, 2
67 (68), 24: *cf. in Phil.* 3, 2, 8
107 (108), 13: *adv. Ar.* I 7, 5
110 (111), 10: *cf. in Eph.* 5, 21, 3
112 (113), 7: *cf. in Phil.* 4, 4, 14
119 (120), 4: *cf. in Eph.* 6, 16, 9
135 (136), 2: *cf. in Gal.* 4, 8, 9
138 (139), 15: *adv. Ar.* II 3, 59; 5, 19–20; *hom.* 2, 9; *cf. adv. Ar.* II 5, 20–23

Prov.
8, 22: *Cand.* I 11, 5; *ad Cand.* 29, 6; *Cand.* II 2, 18–19
8, 22–23: *cf. Cand.* II 1, 39
8, 23: *Cand.* II 2, 19
8, 25: *ad Cand.* 29, 8; *Cand.* II 2, 19–20

Sir.
1, 1: *adv. Ar.* I 59, 16; IV 18, 30–31; 33, 2–3; *cf.* IV 18, 32–35
1, 4: *adv. Ar.* IV 18, 36–39; *cf.* IV 18, 39–41
24, 3: *adv. Ar.* III 8, 42–43
24, 5: *adv. Ar.* I 10, 16; III 8, 42

Is.
1, 2: *Cand.* II 2, 30; *adv. Ar.* II 1, 40 sqq.
11, 2–3: *adv. Ar.* III 15, 45
11, 4: *in Eph.* 6, 17, 12–13
26, 19: *cf. in Eph.* 5, 14, 5
40, 5: *adv. Ar.* III 3, 33
40, 13: *ad Cand.* 1, 15
43, 10: *adv. Ar.* I 29, 40–41; II 2, 30–31; *hom.* 4, 28–29; *cf. adv. Ar.* I 30, 4
45, 14–15: *adv. Ar.* I 26, 46–51; II 12, 15–19; *cf.* I 27, 2–5
53, 8: *hom.* 4, 3–4; *cf.* 4, 5
54, 1: *in Gal.* 4, 27, 3
57, 16: *ad Cand.* 26, 19

Ier.
23, 18: *adv. Ar.* I 30, 49–50; 59, 19–20; II 3, 55–57; 5, 4; 12, 9; IV 4, 15; *hom.* 2, 4–5; *cf. adv. Ar.* II 5, 5–16; *hom.* 2, 5–9
23, 18–22: *cf. adv. Ar.* I 30, 52–59
23, 22: *adv. Ar.* I 30, 51; I 59, 20–21; II 3, 57–58; 5, 12; 12, 9–10; IV 4, 15; *hom.* 2, 9

Ez.
10: *cf. in Eph.* 3, 10, 20–21
18, 4: *adv. Ar.* III 3, 39–40
47, 1–12: *cf. adv. Ar.* I 8, 8–9

Hab.
2, 4: *in Eph.* 6, 13, 41

Matth.
1, 1–17: *in Eph.* 3, 5, 7
4, 3.6: *adv. Ar.* I 15, 17
4, 6: *adv. Ar.* I 15, 19–20
6, 11: *adv. Ar.* I 30, 39–40; 59, 22–23; *cf.* II 8, 6.9.12 sqq.
6, 34: *cf. in Eph.* 4, 26, 47–48
8, 29: *adv. Ar.* I 15, 32–33
10, 15: *adv. Ar.* III 3, 42
11, 6: *adv. Ar.* I 15, 34
11, 27: *adv. Ar.* I 15, 35–37; IV 29, 36–37; *cf.* I 12, 27–29; IV 29, 39–40; 30, 3.37; 31, 8–9
12, 28: *adv. Ar.* I 16, 11
12, 31–32: *adv. Ar.* I 16, 6–9; *cf.* I 16, 11–18
15, 11: *cf. in Eph.* 4, 29, 5–6
16, 18: *cf. in Gal.* 1, 18, 6
17, 20: *in Eph.* 6, 13, 15–16
24, 39–41: *adv. Ar.* I 62, 16–19

26, 38: *adv. Ar.* III 3, 36
26, 39: *Cand.* I 10, 19; *adv. Ar.* III 3, 43–44.45; 15, 52
27, 40: *cf. in Phil.* 1, 17, 15–16
27, 46: *adv. Ar.* II 9, 23
28, 19–20: *adv. Ar.* IV 18, 15–19

Marc.
15, 30: *cf. in Phil.* 1, 17, 15–16
16, 16: *cf. adv. Ar.* IV 17, 29

Luc.
1, 35: *adv. Ar.* I 56, 40; 58, 25; *cf.* I 58, 29–30.32
1, 52: *cf. in Gal.* 6, 3, 6–7
3, 6: *adv. Ar.* III 3, 33
4, 41: *adv. Ar.* I 15, 22–23; *cf. ad Cand.* 16, 8
11, 14: *adv. Ar.* III 13, 22
15, 12: *cf. adv. Ar.* II 6, 2–3
15, 12–13: *adv. Ar.* I 59, 23–25; *cf.* II 6, 5–7
17, 34–35: *adv. Ar.* I 62, 19–20
20, 41–44: *adv. Ar.* I 17, 3–7
24, 48: *cf. adv. Ar.* III 16, 40–41

Ioh.
1, 1: *Cand.* I 10, 2–3; *ad Cand.* 2, 30; 16, 5–7.8–14.19–20; 17, 4.9–12; 20, 6–7.9–10; 23, 6; 26, 1.21; *adv. Ar.* I 5, 10–11; 34, 45–46; 36, 4–5; 47, 38; 51, 8; II 1, 18; 10, 30; III 16, 46; IV 20, 23; 33, 7; *hom.* 2, 34–35; *hymn.* I 39–41; *cf. ad Cand.* 22, 10; 23, 8; *adv. Ar.* I 13, 23; 22, 9–10.37.48; 23, 37–38; 27, 8–9.21; 31, 29.37; 34, 45–46; 35, 1–3; 35, 21; 40, 32; 45, 47; 47, 10; IV 29, 34; 33, 10–11
1, 1–2: *adv. Ar.* II 1, 15–17; *cf.* I 3, 3–18
1, 1–3: *adv. Ar.* I 5, 2–4; *cf.* I 35, 22–24; 51, 8; II 1, 45–47; *hymn.* I 39–41
1, 3: *Cand.* I 10, 3–4; *ad Cand.* 18, 5–6; *adv. Ar.* I, 3, 19–20; 19, 20–21; 36, 15; 45, 17–18; 51, 8; III 2, 2; 3, 13; 3, 51; IV 19.26–27; 21, 11–12; 31, 16; 33, 8–9; *hymn.* I 41; *cf. Cand.* I 10, 9; 11, 18; *ad Cand.* 17, 5; *adv. Ar.* I 26, 34; 46, 6–7; 57, 34–36; II 3, 30; III 8, 5; 10, 11; 12, 14; *in Eph.* 1, 2, 20
1, 3–4: *Cand.* I 11, 6; *ad Cand.* 29, 8; *adv. Ar.* I 4, 21; 41, 2–3; III 3, 15–16; IV 6, 19; *cf.* III 8, 6–7; *hymn.* 1, 65
1, 4: *adv. Ar.* I 4, 21
1, 8: *adv. Ar.* I 56, 14–15; *cf.* I 5, 20
1, 9: *adv. Ar.* I 4, 18–20; IV 33, 9–10; *cf.* I 15, 5; 40, 32
1, 10: *adv. Ar.* I 4, 22–23
1, 11: *adv. Ar.* III 14, 33–34; *cf.* I 61, 25–26
1, 14: *adv. Ar.* I 44, 37; 45, 16.21–23; 56, 37–39; 58, 34; II 1, 17; *cf.* I 45, 18; III 3, 28; IV 33, 10.11
1, 17: *hom.* 1, 9
1, 18: *ad Cand,* 16, 16–17.20; 20, 8; 23, 6; *adv. Ar.* I 2, 21–23; 4, 23–25; 8, 16; 15, 45–46; 16, 2; III 1, 39; 6, 20–21; IV 8, 37.53–54; 28, 6; 33, 13–14. 15–18; *cf. ad Cand.* 26, 2.21; *adv. Ar.* I 5, 4–7; 8, 28–29; 53, 14; *hymn.* III 237
1, 23: *adv. Ar.* I 56, 8
1, 34: *cf. ad Cand.* 16, 7
3, 5–6: *in Eph.* 4, 9, 10–11
3, 6: *adv. Ar.* III 1, 16; 2, 10; IV 6, 34–35; 9, 10; 14, 11

3, 8: *adv. Ar.* III 14, 13–14; IV 6, 35
3, 13: *adv. Ar.* I 5, 11–12; *cf.* IV 33, 3–4; *hymn.* III 266–267
3, 15: *adv. Ar.* 5, 12–13; *cf.* IV 17, 22
3, 16–17: *adv. Ar.* I 5, 14–19
3, 19: *adv. Ar.* I 5, 19–20; *cf.* I 15, 5
3, 28: *adv. Ar.* I 5, 21
3, 31: *adv. Ar.* I 5, 22–23
3, 34: *adv. Ar.* I 5, 24
4, 10: *adv. Ar.* I 5, 27; IV 6, 25–27
4, 13–14: *adv. Ar.* I 28–31; IV 6, 27–31
4, 24: *adv. Ar.* I 7, 12; 8, 21; 31, 12; III 15, 40; IV 4, 7.18
4, 42: *adv. Ar.* I 5, 31–32
5, 11: *in Gal.* 6, 3, 6–7
5, 17: *adv. Ar.* I 5, 33
5, 18: *cf. adv. Ar.* I 5, 35
5, 19: *adv. Ar.* III 2, 17–19; *cf.* I 6, 2.3–4; 39, 5
5, 20: *cf. adv. Ar.* I 6, 4
5, 21: *adv. Ar.* IV 31, 29–30; *cf.* I 6, 4–5
5, 26: *adv. Ar.* I 41, 3–5.56; 42, 1–2; II 7, 18; III 3, 7–8; 6, 26–27; 7, 47; 10, 16–17; IV 14, 16–17.30–31; *cf.* I 6, 5–6; 51, 6–7; IV 30, 38–40; *hymn.* II 17.25
5, 30: *adv. Ar.* III 10, 28–29; *in Phil.* 2, 6, 94
5, 38: *adv. Ar.* I 6, 7–8
5, 40: *adv. Ar.* III 10, 31–32
6, 23: *cf. adv. Ar.* I 25, 14
6, 31–33: *cf. adv. Ar.* I 30, 42
6, 32: *adv. Ar.* IV 33, 4
6, 32–33: *adv. Ar.* I 6, 9–11
6, 35: *adv. Ar.* I 6, 12; 7, 8
6, 37: *adv. Ar.* I 43, 32–33; III 10, 33–34
6, 38: *adv. Ar.* III 10, 40–41; IV 31, 21–22
6, 39–40: *adv. Ar.* III 10, 44–48
6, 46: *adv. Ar.* I 6, 12–13
6, 50: *adv. Ar.* IV 7, 5–6
6, 51: *adv. Ar.* I 30, 42
6, 53–54: *adv. Ar.* IV 7, 7–10
6, 57: *adv. Ar.* I 6, 14–21; 7, 7–8; 15, 3; 42, 29; III 10, 17–18; IV 7, 3–4; *cf.* III 6, 24–25; 13, 9–10; IV 12, 13; 14, 6–8; *hymn.* I 43
6, 57–59: *adv. Ar.* II 7, 17–18
6, 58: *adv. Ar.* I 6, 21–24; 7, 8; II 8, 7
6, 59: *adv. Ar.* I 7, 17
6, 62: *adv. Ar.* I 7, 10–11; IV 7, 17–18
6, 62–63: *adv. Ar.* IV 7, 21
6, 63: *adv. Ar.* I 7, 13; 19, 2; IV 4, 23; 9, 10–11; *cf.* I 25, 14; IV 4, 27
6, 68–69: *adv. Ar.* I 7, 14–15; III 10, 51–52
7, 29: *adv. Ar.* I 7, 17–18
7, 37–38: *adv. Ar.* I 8, 2–5; IV 6, 22–24
7, 39: *adv. Ar.* I 8, 8–9.11–13
8, 12: *adv. Ar.* I 8, 19; *cf.* I 15, 5
8, 18: *in Phil.* 2, 6, 94
8, 19: *adv. Ar.* I 2, 30–31.32–33; 8, 22–24; III 11, 2–4.8–10
8, 26: *adv. Ar.* III 11, 12–13; *cf.* IV 12, 13
8, 42: *adv. Ar.* I 8, 28–29
8, 51: *adv. Ar.* III 11, 18–19
8, 55: *adv. Ar.* III 11, 20
8, 56: *adv. Ar.* I 8, 30–31; IV 32, 28
8, 58: *adv. Ar.* I 8, 31–32; 10, 8
9, 5: *adv. Ar.* I 8, 32–33; *cf.* I 15, 5
9, 31: *adv. Ar.* I 7, 3

9, 35–37: *adv. Ar.* I 8, 34–36
10, 7: *adv. Ar.* IV 31, 28; *cf.* III 10, 10
10, 17–18: *adv. Ar.* III 11, 22–26; 12, 7–18
10, 28: *adv. Ar.* IV 31, 27–28
10, 30: *ad Cand.* 1, 26; *adv. Ar.* I 8, 37; 9, 5; 13, 4; 29, 24; III 17, 28–29; IV 10, 43; *in Eph.* 5, 2, 8–9; *cf. Cand.* I 10, 15
11, 25: *adv. Ar.* I 10, 2; *cf. in Eph.* 2, 7, 10–11
11, 27: *adv. Ar.* I 10, 3–4
11, 41: *adv. Ar.* I 10, 15
11, 41–42: *cf. adv. Ar.* I 7, 3–4
11, 52: *adv. Ar.* I 10, 10
12, 27: *adv. Ar.* I 10, 15–16
12, 28: *adv. Ar.* I 10, 21
12, 30: *adv. Ar.* I 10, 25
12, 34–36: *adv. Ar.* I 11, 2–7
12, 46: *cf. adv. Ar.* I 15, 5
14, 3: *adv. Ar.* III 12, 44–45
14, 6: *adv. Ar.* I 11, 7–8; 42, 3–4; 43, 16; III 6, 26; 13, 4–5; 14, 29; IV 6, 19–20; 31, 28; *cf.* I 40, 34; III 10, 10; *in Eph.* 2, 7, 10–11
14, 7: *adv. Ar.* I 11, 8–10; 53, 7; *cf.* III 13, 13
14, 9: *ad Cand.* 1, 26; *adv. Ar.* I 29, 25; 34, 3; 53, 8; II 4, 22; 12, 10–11; III 1, 38; 2, 8; 13, 13–14; IV 8, 43; 32, 35
14, 9–10: *adv. Ar.* I 11, 10–11; *cf.* III 6, 21–22
14, 10: *ad Cand.* 1, 27; *adv. Ar.* I 7, 18; 9, 2.6; 27, 4; II 6, 20; 11, 13; III 13, 14–15; 17, 29; IV 10, 42–43; *cf. Cand.* I 10, 14
14, 12: *adv. Ar.* I 11, 19; III 13, 15–16
14, 13: *adv. Ar.* I 11, 20–21; III 13, 21–22
14, 15–16: *adv. Ar.* I 11, 21–23; III 14, 2–4; 14, 28–37; IV 17, 32
14, 16: *adv. Ar.* I 12, 27; III 14, 8 sqq. 28–29; *cf.* IV 17, 32
14, 17: *adv. Ar.* I 11, 24–25. 27–28.29–30; *cf.* III 14, 17. 30. 31–32.34–35.38–39; *cf.* III 14, 14
14, 18: *adv. Ar.* I 12, 4–5; III 14, 25
14, 19: *adv. Ar.* III 14, 26–28.31.35.36–37
14, 20: *adv. Ar.* I 12, 5–6
14, 25: *cf. adv. Ar.* III 14, 45–46
14, 25–26: *adv. Ar.* III 14,43–45
14, 26: *adv. Ar.* I 2, 38–40; 12, 7–9. 18–19; III 14, 44; *cf.* III 8, 34; 15, 25–29; IV 17, 30
14, 28: *adv. Ar.* I 7, 20–21; 12, 26; 13, 2–11.5–6; III 15, 1.23
14, 30: *adv. Ar.* I 29, 24
15, 26: *adv. Ar.* I 13, 21–23; III 15, 30.31; IV 17, 30; *hymn.* II 57–58; *cf.* III 8, 34.37
16, 7: *adv. Ar.* I 13, 27–28
16, 8: *cf. adv. Ar.* IV 17, 38; *hymn.* II 57–58
16, 8–9: *adv. Ar.* III 15, 46–48
16, 9: *adv. Ar.* III 16, 4; III 16, 57–58
16, 9–10: *cf. adv. Ar.* III 17, 1–2
16, 10: *adv. Ar.* III 15, 49–50; 16, 5–6; *cf.* III 16, 65
16, 11: *adv. Ar.* III 15, 56–57; 16, 12; 17, 9
16, 13: *adv. Ar.* I 55, 29–30; *cf.* III 15, 59–60
16, 13–14: *adv. Ar.* I 13, 32–35; IV 18, 6–8
16, 13–15: *cf. adv. Ar.* I 16, 24; IV 16, 26
16, 14: *adv. Ar.* I 13, 37; *cf.* III 15, 63
16, 14–15: *cf. adv. Ar.* I 12, 27–29; III 8,45.47–49; IV 17, 19–20

16, 15: *adv. Ar.* I 13, 36; 19, 50; 55, 28–29; II 7, 19; III 3, 6; IV 18, 11–12; *cf.* I 13, 7–8; 15, 8; III 6, 29; 8, 52–53; IV 29, 39–40; 30, 3.37; 31, 8–9; *hymn.* I 62
16, 27: *adv. Ar.* IV 6, 21
16, 27–28: *adv. Ar.* I 14, 3–4; *cf.* I 14, 5–13
16, 30: *adv. Ar.* I 14, 15
16, 32: *adv. Ar.* I 14, 16–17
17, 1: *adv. Ar.* I 14, 19–21
17, 3: *adv. Ar.* I 14, 23–25; III 8, 23–24
17, 5: *adv. Ar.* I 14, 25–27; IV 33, 5
17, 6–7: *adv. Ar.* I 14, 28–31
17, 12: *adv. Ar.* I 14, 37
17, 17: *adv. Ar.* III 16, 21.29–30
17, 19: *adv. Ar.* III 16, 23–24
18, 37: *adv. Ar.* I 15, 10
20, 17: *cf. adv. Ar.* III 15, 18
20, 18–29: *cf. adv. Ar.* III 15, 18–22
20, 22: *adv. Ar.* I 15, 11–12

Act.

1, 5: *adv. Ar.* III 16, 26
1, 8: *adv. Ar.* III 16, 34.39
1, 9: *adv. Ar.* III 16, 67–69
1, 25: *cf. in Gal.* 1, 1, 23–24
2, 2–4: *adv. Ar.* III 16, 54–56
2, 22–24: *adv. Ar.* III 16, 58–60
2, 30–32: *adv. Ar.* III 16, 48–53
2, 34: *adv. Ar.* III 16, 61–63
2, 36: *Cand.* I 11, 2; *ad Cand.* 29, 14–16; *cf.* 29, 5–6
9, 15: *cf. in Eph.* 3, 1, 25–26
16, 3: *in Gal.* 2, 4, 13

Rom.

1, 1–2: *in Eph.* I *prol.* 27–29
1, 7: *adv. Ar.* III 17, 25–26
1, 16: *adv. Ar.* I 40, 1–2.2–3; 56, 21–22; II 6, 13; *cf.* I 40, 20–28; IV 18, 28–30; *hymn.* I 3
1, 17: *in Eph.* 6, 13, 41–42
1, 18: *in Eph.* 4, 26, 40
1, 20: *adv. Ar.* I 2, 35–37
2, 5: *adv. Ar.* I 17, 10
4, 17: *adv. Ar.* I 17, 13–15
4, 22: *cf. adv. Ar.* III 16, 11
5, 10: *cf. adv. Ar.* IV 17, 25
7–8(?): *cf. in Eph.* 3, 12, 6 sq.
7, 2: *cf. in Gal.* 4, 5, 7–9
7, 14–25: *cf. hymn.* II 48–50
7, 18: *cf. hymn.* II 52
8, 1–2: *adv. Ar.* IV 4, 29–31
8, 6: *adv. Ar.* III 9, 26–27; *cf.* III 9, 27–30
8, 9–11: *adv. Ar.* I 17, 16–24; *cf.* I 17, 24–37
8, 11: *adv. Ar.* IV 30, 24–25
8, 16: *adv. Ar.* III 9, 10–11; *cf.* III 9, 12
8, 17: *cf. ad Cand.* 2, 6–9
8, 27: *adv. Ar.* III 9, 13
8, 30: *cf. in Gal.* 5, 8, 4
8, 32: *ad Cand.* 1, 24; *cf. in Eph.* 2, 4, 6; 5, 2, 10
8, 34: *adv. Ar.* III 16, 63–64; *cf.* III 15, 56; 16, 65
9, 1: *adv. Ar.* III 9, 14–15.17–18
9, 5: *adv. Ar.* I 18, 5–6
9, 16: *in Gal.* 4, 7, 9–10
10, 6: *in Eph.* 5, 6, 12
11, 4: *in Eph.* 3, 14, 15–16
11, 33: *ad Cand.* 1, 13; *adv. Ar.* II 6, 11 sqq.; III 10, 3; *cf.* III 10, 10
11, 34: *ad Cand.* 1, 15; *adv. Ar.* I 59, 14–15; III 9, 9–10
11, 34–36: *adv. Ar.* I 37, 9–11
11, 36: *adv. Ar.* I 18, 1–2; *cf.* I 37, 14–33. 38–39; 56, 18; *in Eph.* 3, 9, 21; *cf. in Gal.* 4, 16, 4–5

13, 8 sqq.: *cf. in Gal.* 5, 14, 2
16, 20: *adv. Ar.* III 17, 3–4

I Cor.
1, 1: *in Eph.* I *prol.* 31–32
1, 3: *adv. Ar.* III 17, 25–26
1, 4–5: *adv. Ar.* III 18, 5–8
1, 5: *cf. adv. Ar.* III 18, 9–10
1, 24: *adv. Ar.* I 40, 3–4; 56, 21–22; 59, 15–16; *cf.* I 27, 11.16; 38, 15; 40, 20–28.33; 47, 16; 56, 18; 58, 31; II 2, 46.49; 6, 13; III 4, 2–3; 10, 5; IV 18, 28–30; 29, 34; 30, 33; *hymn.* I 3.19
1, 31: *cf. in Gal.* 6, 14, 5
2, 2: *adv. Ar.* I 46, 25–26; *cf. in Phil.* 2, 6, 113 sq.
2, 8: *adv. Ar.* I 18, 7–8; *cf.* II 2, 14
2, 9: *adv. Ar.* I 18, 9–12; *cf.* I 18, 12–28
2, 10–11: *cf. adv. Ar.* I 18, 28–30
2, 11: *adv. Ar.* I 18, 12–14
2, 11–16: *cf. adv. Ar.* III 9, 9–10
2, 12: *adv. Ar.* I 18, 32
3, 8–10: *cf. in Eph.* 4, 11, 8–9.13
4, 14–15: *cf. in Eph.* 3, 15, 7–8
4, 15: *ad Cand.* 30, 33
7, 8–8, 13: *cf. in Gal.* 2, 4, 37–40
7, 39: *cf. in Gal.* 4, 5, 7–9
8, 1: *cf. in Gal.* 5, 6, 18–19; 6, 10, 8
8, 6: *adv. Ar.* I 37, 35–36.37; III 2, 2
9, 20: *in Gal.* 2, 4, 22–23; 2, 13, 61–63
12, 3–6: *adv. Ar.* I 18, 34–39 ; *cf.* I 18, 39–57; *hymn.* III 2–4.10–16
14, 6: *cf. in Eph.* 4, 11, 23
14, 30: *cf. in Eph.* 3, 1, 46–49
15, 24: *adv. Ar.* I 38, 8.11.32–33; *cf.* II 6, 13
15, 24–28: *cf. adv. Ar.* I 38, 9–10.16–19; 39, 16–32
15, 25: *adv. Ar.* I 38, 13–14.20.34
15, 25–28: *cf. adv. Ar.* I 38, 22–23
15, 26: *adv. Ar.* I 38, 24–25
15, 27: *adv. Ar.* I 38, 35
15, 27–28: *cf. adv. Ar.* I 38, 25–27
15, 28: *adv. Ar.* I 36, 23–25; 37, 42–43; II 3, 20–21; *cf.* I 25, 12; 38, 2–5
15, 28–29: *in Phil.* 3, 21, 59–60
15, 46: *adv. Ar.* I 64, 16; *cf.* I 63, 3–5
15, 51 sqq.: *cf. in Phil.* 3, 12, 27
15, 51–52: *cf. in Phil.* 3, 21, 19
15, 51–53: *adv. Ar.* I 64, 18
16, 22: *adv. Ar.* II 9, 24–25

II Cor.
1, 1: *in Eph.* I *prol.* 35–36
1, 2: *adv. Ar.* III 17, 25–26
2, 16: *cf. adv. Ar.* I 44, 40–41
3, 17: *adv. Ar.* I 19, 2–3; III 15, 41–42; *cf.* III 6, 25
4, 4: *adv. Ar.* I 19, 4–5; *cf.* I 19, 18.23; 20, 32.37
5, 17: *adv. Ar.* I 21, 5–6
5, 21: *adv. Ar.* I 21, 7
10, 17: *cf. in Gal.* 6, 14, 5
13, 13: *hymn.* III 54–57; *cf.* III 42–52

Gal.
1, 1: *adv. Ar.* I 21, 22–24; III 17, 26–28; *cf. in Eph.* 3, 1, 21–22
1, 3: *adv. Ar.* III 17, 25–26; *cf.* I 47, 47–48
1, 11: *cf. in Eph.* 3, 1, 21–22
1, 11–12: *adv. Ar.* I 21, 24–26
2, 10: *in Gal.* 3, 10, 6–7
2, 17: *in Gal.* 1, 13, 77–79
3, 11: *in Eph.* 6, 13, 41–42
4, 4: *adv. Ar.* IV 32, 46–47; *cf. ad Cand.* 29, 13
6, 1: *in Gal.* 6, 6, 12

Eph.
1, 2: *adv. Ar.* III 17, 25–26
1, 3: *ad Cand.* 1, 25
1, 3–4: *adv. Ar.* I 21, 11–13
1, 4: *adv. Ar.* I 14, 35–36; 47, 6
1, 5: *ad Cand.* 2, 3
2, 4: *in Eph.* 2, 1, 7
2, 5: *in Eph.* 2, 1, 9
2, 12: *adv. Ar.* I 21, 14–16.16
3, 9: *cf. adv. Ar.* III 10, 5; *hymn.* I 3.68
3, 10: *adv. Ar.* III 10, 4
3, 14–21: *adv. Ar.* I 2, 7–19
3, 15: *cf. hymn.* III 132
3, 16: *cf. adv. Ar.* I 63, 4–5
3, 16–18: *cf. adv. Ar.* IV 17, 27–29
3, 18: *adv. Ar.* I 21, 47–48; *cf. hymn.* I 70–71
3, 18–19: *adv. Ar.* III 10, 6–8
3, 19: *cf. adv. Ar.* III 10, 11–12
4, 3–6: *adv. Ar.* I 21, 18–21
4, 8: *adv. Ar.* III 17, 5–6
4, 9: *cf. hymn.* III 266–267; *in Phil.* 3, 20, 11–12

Phil.
1, 2: *adv. Ar.* III 17, 25–26
1, 19: *adv. Ar.* I 21, 27–28
2, 5–6: *adv. Ar.* IV 32, 30–32
2, 5–7: *adv. Ar.* I 21, 29–32; *cf.* I 21, 35 sqq.; I 22, 1–25
2, 6: *adv. Ar.* I 9, 2–4; 13, 3–4; 23, 41–42; IV 8, 45–47; 29, 43–44; 32, 38–39; *cf.* I 9, 8–10; 29, 16; 40, 33; 53, 9.25; II 4, 20; III 6, 6; 7, 18; IV 30, 3–27; 32, 33–35
2, 6–7: *adv. Ar.* IV 31, 23–25; *cf. adv. Ar.* I 26, 15–16.20–22; 45, 21–22; IV 32, 48–53
2, 7: *adv. Ar.* I 58, 35–36; IV 32, 41–45; *cf.* IV 31, 48; *in Eph.* 3, 10, 25
2, 8: *cf. adv. Ar.* I 10, 22
2, 9: *Cand.* I 10, 5; *cf. ad Cand.* 2, 34; 16, 2–3
2, 25: *in Phil.* 4, 3, 24–25
2, 28: *in Phil.* 4, 3, 5–6
4, 17: *in Phil.* 4, 10, 31–32

Col.
1, 1: *cf. adv. Ar.* I 35, 2
1, 2: *adv. Ar.* III 17, 25–26
1, 13: *adv. Ar.* I 35, 5–6
1, 13–16: *cf. adv. Ar.* I 35, 16–35
1, 14: *adv. Ar.* I 35, 6–8
1, 14–15: *cf. adv. Ar.* I 35, 13–14
1, 15: *adv. Ar.* I 35, 11; IV 8, 47–48.51–52; *cf.* I 29, 17; 30, 10–11; 35, 12; 36, 3; 40, 33; 45, 4; 47, 6–7; III 6, 6; IV 30, 4–5.5–6
1, 15–16: *cf. ad Cand.* 27, 10–12
1, 15–18: *cf. ad Cand.* 16, 1–2
1, 15–20: *adv. Ar.* I 24, 19–29; *cf.* I 24, 31–48; 25, 20–24
1, 16: *adv. Ar.* I 26, 4; III 3, 13; *in Eph.* 3, 8, 21; *cf. adv. Ar.* I 56, 22; IV 18, 37.41
1, 16–17: *adv. Ar.* I 36, 5–10; *cf. ad Cand.* 15, 8–9; *adv. Ar.* I 13, 16–17; 18, 4; 36, 10–30; 37, 14–33.39–40; *in Gal.* 4, 16, 4–5
1, 16–18: *cf. hymn.* I 69
1, 17: *cf. ad Cand,* 2, 31; 26, 11; *adv. Ar.* I 24, 2
1, 18: *cf. adv. Ar.* I 47, 9
2, 2: *cf. adv. Ar.* III 10, 5
2, 8–9: *adv. Ar.* II 3, 32–34; 8, 15
2, 9: *adv. Ar.* I 25, 27–28; *cf.* II 8, 15–16
2, 15: *cf. adv. Ar.* III 3, 31; *hymn.* II 50

2, 19: *adv. Ar.* I 25, 36–38; *cf.* I 25, 44

I Thess.
4, 15 sqq.: *cf. in Phil.* 3, 12, 27
4, 16–17: *cf. in Eph.* 1, 11, 3
5, 23: *in Eph.* 5, 30, 18 sqq.

II Thess.
1, 2: *adv. Ar.* III 17, 25–26
2, 8: *in Eph.* 6, 17, 12–13

I Tim.
1, 2: *cf. adv. Ar.* III 17, 25–26
3, 16: *adv. Ar.* I 26, 10–13; 26, 51–52; *cf.* I 26, 15–16.23–52

II Tim.
1, 2: *cf. adv. Ar.* III 17, 25–26

Tit.
1, 2: *cf. adv. Ar.* I 5, 12–13
1, 4: *cf. adv. Ar.* III 17, 25–26
2, 14: *adv. Ar.* I 59, 19; II 8,27–29.31; *cf.* I 30, 44; II 8, 26

Philem.
3: *adv. Ar.* III 17, 25–26

Hebr.
1, 3: *adv. Ar.* I 59, 18; II 3, 60–61; *hom.* 2, 12; *cf.* I 29, 17; 40, 32.34; III 15, 56

I Ioh.
1, 1: *adv. Ar.* III 16, 46
1, 5: *adv. Ar.* I 31, 11
4, 8: *cf. hymn.* III 46
5, 10–11: *cf. adv. Ar.* I 56, 12

Apoc.
1, 18: *adv. Ar.* III 17, 6–7
12, 7: *adv. Ar.* III 17, 7–8

INDEX AUCTORUM ET CONCILIORUM

auctores ignoti: *adv. Ar.* I 31, 20; 33, 10.12; 52, 35; 61, 26; IV 24, 34 sq.; 31, 17

Alcuinus
- adv. Elip. IV 9: *ad Cand.* 2, 1 sq.
- de fide
  - II 1: *ad Cand.* 12, 1 sq.
  - II 2: *ad Cand.* 18, 1 sq.; *adv. Ar.* I 9, 1 sq.
  - II 3: *adv. Ar.* I 23, 1 sq.
  - II 13: *ad Cand.* 17, 1 sq.; 19, 1 sq.; 21, 1 sq.; 23, 1 sq.; 25, 1 sq.
  - II 14: *ad Cand,* 27, 1; 29, 1 sq.
  - III: *hymn.* I; II; III

Alexander Alexandrinus *apud* Arium, epist. ad Eus. Nic. 2: *adv. Ar.* I 34, 6–8

Aristoteles
- categ. V 3 a 7; 3 b 10: *adv. Ar.* I 30, 19–20
- metaph. VII 3, 1028 b 35: *adv. Ar.* I 30, 19–20

Athanasius, de synod. 45, 4; 51, 3–4: *adv. Ar.* I 29, 9–10

Basilius Ancyranus
- epist. synodica Ancyrana a. 358, cap. II, anath. 3: *adv. Ar.* I 28, 38
- opus incertum: *adv. Ar.* I 28, 12; 28, 32; 29, 2; 29, 8; 30, 5; 32, 1–3

Cicero, orat. 94 (= de orat. 166): *cf. in Gal.* 4, 24, 1 sq.

Concilium Ariminiense, epist. ad Constantium: *adv. Ar.* II 3, 1; 9, 1–3; IV 4, 12

Concilium Nicaenum, anath. (Opitz, Urk. 24, p. 52, 4): *adv. Ar.* I 28, 37

Concilium Sirmiense (a. 351)
- anath.
  - I: *cf. adv. Ar.* I 19, 57; 23, 5–6
  - IX: *cf. adv. Ar.* I 19, 57
  - XVII: *cf. adv. Ar.* I 39, 20–21

Damascius, dub. et sol. 120: *cf. adv. Ar.* I 30, 20

Epiphanius, adv. haer. LXIX 6: *Cand.* II 1, 10–46

Eusebius Caesariensis, epist. ad Alexandrum: *cf. adv. Ar.* I 15, 25

Hermes (Corpus Hermeticum), excerp. Stobaei I 1, 1: *cf. ad Cand.* 1, 11 sq.

Hilarius
- collectio antiar. Paris. A IX 1: *adv. Ar.* I 28, 31–32
- de synod. 81: *cf. adv. Ar.* I 29, 9–10

Hincmarus Remensis, de una et non trina deitate, PL 125, 536 d: *ad Cand.* 31, 10 sq.

Irenaeus, adv. haer. I 2, 2: *cf. adv. Ar.* I 16, 1

Marcellus, frag. 108: *cf. adv. Ar.* I 22, 21

Plotinus
- enn.
  - III 4, 1, 1–2: *cf. adv. Ar.* IV 21, 19–25

V 2, 1, 1–2: *adv. Ar.* IV 22, 7–8
V 2, 1, 14–18: *cf. adv. Ar.* IV 21, 19–25
V 5, 9, 31–32: *cf. adv. Ar.* I 32, 17–18
VI 1, 3, 12–14: *adv. Ar.* I 30, 19–20
Origenes
de princ. III 6, 4: *cf. adv. Ar.* I 18, 18
Symbolum Antiochenum (in Encaeniis) a. 341: *cf. adv. Ar.* I 22, 47–48; 22, 49 (?); 35, 1–3; 40, 32–34; 46, 3–9; 47, 6–17; II 2, 22–26; III 10, 10–12
Symbolum Nicaenum: *in Eph.* 3, 9, 16 sq.
Symbolum Sirmiense (a. 351): *adv. Ar.* I 13, 6–7; 40, 2–3; 40, 32–34 (*cf.* 47, 2 sq.; II 2, 22–26; 3, 12; 7, 4–5; 10, 5–10; 11, 22 sq; IV 29, 18–22; 29, 27–29; *hom.* 2, 6; 2, 17–18)
Symbolum Sirmiense (a. 357): *adv. Ar.* I 9, 14 sq.; 11, 15; 30, 36; *hom.* 4, 2
Symbolum Sirmiense (a. 359): *adv. Ar.* I 30, 36; II 3, 1; 9, 1–3
Tertullianus
adv. Prax. 8, 2: *cf. adv. Ar.* I 16, 1
de resurr. 6, 3–5: *adv. Ar.* I 64, 10
Theodoretus, hist. eccl. I 5: *Cand.* II 1, 10–46; 2, 3–44
Vergilius
Aen.
1, 58–59: *in Eph.* 2, 1, 58 sq.
4, 237 sqq.: *in Phil.* 2, 6, 99

INDEX NOMINUM

Abraham: *adv. Ar.* IV 32, 27; *in Eph.* 2, 19, 23; *in Gal.* 3, 6, 5; 3, 7, 2.4.10.12.13; 3, 8, 7. 9; 3, 9, 5; II *prol.* 8; 3, 21, 3; 3, 29, 2.3.4.5. 6.8; 4, 22, 6; 4, 26, 3; 4, 27, 14.23

Actus Apostolorum: *Cand.* I 11, 2; *ad Cand.* 29, 14; *in Gal.* 2, 4, 13; *cf. adv. Ar.* III 16, 25 sq. 47.61

Adam: *adv. Ar.* I 10, 8; 20, 62; 62, 13.29; *in Eph.* 5, 32, 9; *in Gal.* 1, 19, 8

Aetius: *Cand.* II 1, 27

Afer: *adv. Ar.* I 29, 2

Agar: *in Gal.* 4, 22, 7; 4, 24, 9

Alexander: *Cand.* II 1, 11; 2, 41; *adv. Ar.* I 34, 8

Ammonius: *Cand.* II 1, 14

Antiochia: *in Gal.* 2, 11, 12

Apocalypsis: *adv. Ar.* III 17, 6

Aquila: *ad Cand.* 27, 6

Arrianus: *adv. Ar.* I 15, 24; 23, 3; 43, 11; 45, 3; II 9, 43; 11, 3; 12, 34; *hom.* 1, 21

Arrionita: *adv. Ar.* I 28, 18

Arrius: *Cand.* II 1, 3. 11; 2, 1; *adv. Ar.* I 1, 10.12.14.22.26; 9, 14; 15, 24; 28, 36, 41; 37, 2; 45, 33.35.39; II 10, 34; *hom.* 2, 26.32.39; 3, 2

Athanasius: *Cand.* II 1, 27

Barnabas: *in Gal.* 1, 13, 55; 2, 1, 8; 2, 7, 30.33.39; 2, 10, 6; 2, 12, 50. 53.56.66

Basilius (Ancyranus): *adv. Ar.* I 45, 23; II 9, 8.11.34; 10, 3.11.18

Caesar: *in Phil.* 4, 22, 3.4.5.7

Caesarea: *Cand.* II 1, 26

Candidus: *ad Cand.* 1, 1; 3, 1; 12, 7; 30, 1.7; *adv. Ar.* I 1, 2

Cherubim: *in Eph.* 3, 10, 20

Christianismus: *in Gal.* 2, 4, 20; 2, 21, 9; 4, 9, 5; 4, 30, 10

Christianus: *ad Cand.* 1, 17; *adv. Ar.* II 8, 3; *in Eph.* I *prol.* 5.13; 1, 9, 2; 4, 17, 18; 4, 26, 4.11; 6, 23, 12; *in Gal.* 1, 23, 5; 3, 10, 9; 4, 22, 5; 4, 23, 11; 4, 26, 8; 4, 28, 3; 4, 29, 8; 5, 3, 7; 5, 5, 2; 6, 6, 3; *in Phil.* 1, 27, 2; 1, 28, 7; 2, 1, 117; 2, 15, 29; 2, 21, 7.8; 3, 5, 16; 3, 13, 27.34.50; 4, 1, 2; 4, 6, 8; 4, 21, 5

Christus: *cf. infra indicem verborum et locutionum*

Cilicia: *in Gal.* 1, 13, 38

Colossenses (= epistula Pauli ad -es): *adv. Ar.* I 24, 1; 37, 8; IV 8, 47

Conlucianista: *Cand.* II 1, 46

Corinthii (= epistula Pauli ad -os): *adv. Ar.* I 18, 7; 37, 34; III 15, 41; *in Eph.* I *prol.* 31; 4, 11, 23; *in Phil.* 3, 21, 58

Damasus: *in Gal.* 1, 17, 8

David: *ad Cand.* 1, 22; 26, 22; *adv. Ar.* II 3, 59; 5, 19; 12, 3; 16, 48; *hom.* 2, 9; 4, 24.29; *in Eph.* 4, 14, 18.21; 5, 18, 24; 6, 16, 9; *in Gal.* 4, 3, 106.108; *in Phil.* 3, 2, 8

Emmanuel: *adv. Ar.* II 9, 23

Epaphroditus: *in Phil.* 2, 25, 5.6.10; 2, 27, 17; 2, 26, 2.16; 2, 29, 5.14. 27; 4, 3, 4.21

Ephesii (= epistula Pauli ad -os): *adv. Ar.* I 2, 7; 21, 10; III 17, 4; *in Phil.* 2, 6, 19
Ephesius: *in Eph.* I *prol.* 12; 1, 2, 13; 1, 3, 5; 1, 4, 22; 1, 17, 72; 1, 19, 169; 2, 1, 8; 2, 3, 2; 2, 8, 7; 2, 13, 4; 2, 19, 2; 2, 19, 9.11; 2, 22, 2; 3, 19; 3, 1, 54; 3, 16, 4; 3, 18, 5 sqq.; 4, 20, 2; 5, 7, 2; 5, 33, 3; 6, 18, 57
Ephesus: *in Gal.* I *prol.* 1
Esaias: *ad Cand.* 1, 15; *adv. Ar.* I 26, 46; 27, 2; 29, 39; II 2, 30; 12, 15.23; III 3, 32; *hom.* 4, 28; *in Gal.* 4, 27, 3
Euchodia: *in Phil.* 4, 3, 8
Eusebianus: *adv. Ar.* I 43, 12
Eusebius (Caesariensis): *Cand.* II 1, 26
Eusebius (Nicomediensis): *Cand.* II 1, 7.9.46; 2, 1; *adv. Ar.* I 1, 10. 12.15.17.24.28.31; 15, 24
Eva: *in Eph.* 5, 32, 9
Ezechiel: *adv. Ar.* III 3, 39; *in Eph.* 3, 10, 20
Exodus: *in Gal.* 5, 14, 8
Galatae: *in Gal.* I *prol.* 4; 1, 7, 17.12; 1, 3, 5; 1, 3, 21; 1, 6, 12; 1, 12, 22; 1, 13, 8.13.68.72; 1, 19, 20; 2, 2, 24; 2, 3, 12; 2, 4, 46; 2, 7, 23.27.36; 2, 12, 13.16; 2, 21, 8; 3, 1, 20; 3, 4, 10; 3, 5, 23; 3, 9, 6.13; II *prol.* 1.2; 4, 3, 40.117; 4, 8, 6; 4, 9, 3; 4, 9, 27.54; 4, 12, 12; 4, 14, 8.12.13; 4, 17, 3; 4, 27, 5; 5, 2, 10.14.17; 5, 3, 2; 6, 8, 3; 6, 10, 14; 6, 12, 2; 6, 16, 6
Galatae (= epistula Pauli ad -as): *adv. Ar.* I 21, 22; *in Gal.* I *prol.* 1
Genesis: *adv. Ar.* I 17, 13; *in Eph.* 5, 31, 3; *in Gal.* 3, 6, 2; 3, 8, 10; 4, 22, 2; 4, 29, 5; 4, 30, 3
Graecus: *adv. Ar.* I 47, 5; II 4, 1. 2; 8, 16; 9, 17.18; III 4, 38; IV 33, 15; *hom.* 1, 7; 1, 26.28; *hymn.* I 39; *in Eph.* 1, 4, 69; 3, 18, 66; 5, 30, 12; *in Gal.* 1, 6, 5; 1, 10, 4; 2, 3, 7; 2, 4, 5; 2, 4, 8; 2, 6, 11; 3, 4, 8; 3, 28, 6; 4, 4, 3, 22.23.25.26.28; 4, 3, 68; *in Phil.* 2, 6, 72.74; 2, 15, 1.6; 2, 22, 2; 3, 1, 5; 3, 8, 1.15
Golgotha: *adv. Ar.* II 9, 23
Gomorra: *adv. Ar.* I 39, 21
Gregorius: *Cand.* II 1, 27
Hebraei (= epistula ad -os): *adv. Ar.* I 59, 18; II 3, 60; *hom.* 2, 11
Hebraeus: *ad Cand.* 27, 7; *hom.* 1, 8
Hebraicus: *adv. Ar.* II 9, 22
Hellanicus: *Cand.* II 1, 30
Hieremias: *adv. Ar.* I 30, 49; 59, 19; II 3, 55; IV 4, 14; *hom.* 2, 3; 2, 9
Hierosolyma: *in Gal.* I *prol.* 17.18; 1, 13, 26.30.41; 1, 17, 3; 1, 18, 4; 2, 2, 5.10.17; 2, 3, 11; 2, 7, 34; 2, 12, 27
Hierusalem: *in Eph.* 2, 19, 13; *in Gal.* 2, 11, 3; 4, 24, 13.15; 4, 26, 3; 4, 26, 5.7.10.12
Iacob: *adv. Ar.* IV 32, 27
Iacobus: *in Gal.* 1, 13, 33.34.35.37. 58.63; 1,19,4.9.11.12.15.17.18.21. 22.23; 2, 7, 6.18.24; 2, 10, 7; 2, 12, 21.25.26.30.34.44
Iesus: *cf. infra indicem verborum et locutionum*
Illyricianus: *adv. Ar.* I 43, 12
Iohannes (baptista): *ad Cand.* 16, 7; *adv. Ar.* I 56.7.13.14; *in Gal.* 1, 13, 53
Iohannes (evangelista): *Cand.* I 11, 6; *ad Cand.* 16, 16; 29, 8; *adv. Ar.* I 2, 21.38.43; 3, 12; 5, 10; 5, 22; 10, 1; 15, 13; 16, 3; I 36, 15; 41, 2; III 8, 23; III 11, 22; III 13, 3; 16, 46; IV 4, 18.27; 7, 2; 8, 52; *in Gal.* 2, 7, 6.18.25; 2, 10, 7

Isaac: *in Gal.* 4, 22, 7.9; 4, 27, 17; 4, 28, 4.5.8; 4, 29, 5; 4, 30, 8
Ismael: *in Gal.* 4, 22, 7; 4, 29, 3
Israel: *in Eph.* 2, 12, 26; 3, 6, 9; 3, 7, 4; 3, 9, 6; *in Gal.* 4, 3, 98.103.106. 108; 4, 5, 12; 6, 16, 8.9
Iudaea: *in Gal.* 1, 22, 3; 5, 2, 11
Iudaeus: *adv. Ar.* I 2, 27; 5, 35.39; 6, 1; 16, 12; 27, 6; III 11, 2; *hom.* 1, 8.10.14; *in Eph.* I *prol.* 31; 1, 19, 170; 2, 10, 42; 2, 12, 7; 2, 17, 15.21; 2, 18, 8; 3, 9, 7; *in Gal.* I *prol.* 16; 1, 6, 5; 1, 13, 19.21.39.50.61.64.88; 1, 22, 4; 1, 23, 4; 2, 2, 6.20; 2, 6, 12; 2, 7, 11.15; 2, 7, 35.40; 2, 12, 16.23.24.29.30.47.53.61.62; 2, 14, 17.21; 2, 15, 10.20.21; 2, 17, 3; 2, 18, 2; 2, 19, 6; 3, 1, 18; 3, 25, 3; 3, 28, 6; 4, 3, 22.23; 4, 3, 25.26. 27.97; 4, 9, 28.53.54; 4, 12, 2; 4, 17, 4; 4, 17, 19; 4, 21, 10; 4, 22, 3; 4, 23, 10; 4, 26, 9; 4, 27, 36; 4, 28, 2; 4, 30, 4; 5, 2, 4; 5, 3, 3.21; 5, 11, 4.6.11.15; 6, 7, 4; 6, 8, 3; 6, 13, 13; *in Phil.* 3, 2, 10.22; 3, 4, 4.5; 3, 5, 13; 3, 20, 5
Iudaicus: *in Eph.* I *prol.* 20; *in Gal.* 2, 7, 28; 2, 12, 39.54.58; 3, 2, 10; II *prol.* 3; 4, 3, 40; 4, 9, 6.9; 4, 27, 7; 5, 17, 4, *in Phil.* 3, 2, 22.23; 3, 4, 12.14; 3, 5, 7
Iudaismus: *in Eph.* I *prol.* 12; 1, 2, 7; 1, 4, 27; *in Gal.* I *prol.* 5.8.24.27; 1, 3, 21; 1, 6, 13.27; 1, 13, 16.47. 64. 72.85.91.92.93.101.103; 1, 19, 6; 1, 22, 4.25; 2, 4, 19; 2, 15, 6.17; 2, 21, 9; 3, 1, 6.10.12.18.20; 4, 9, 27; 6, 10, 16
Latinus: *adv. Ar.* II 4, 55; 8, 18; 8, 29; *in Gal.* 2, 4, 8; *in Phil.* 2, 6, 73; 2, 15, 2.6; 3, 1, 6
Lucas: *adv. Ar.* I 17, 3; I 59, 23; 62, 19; III 16, 40.48
Lucianista: *adv. Ar.* I 43, 12
Macarius: *Cand.* II 1, 30
Macedonia: *in Phil.* 4, 15, 8
Marcellus: *adv. Ar.* I 22, 21; 28, 33.38; 45, 7; II 2, 18
Maria (mater Iesu): *adv. Ar.* I 23, 2; 35, 9 sqq.; 36, 27; 39, 20; 45, 12.21; 53, 29; 56, 42; 58, 25.27; II 1, 14; 2, 16; IV 32, 16; *in Gal.* 4, 3, 66; *in Phil.* 3, 18, 23
Maria (alia): *adv. Ar.* III 15, 17.18
Martha: *adv. Ar.* I 10, 3
Matthaeus: *adv. Ar.* I 15, 14; 59, 22; IV 18, 15; 29, 35
Matthias: *in Gal.* 1, 1, 23
Mercurius: *in Phil.* 2, 6, 98.99
Moyses: *ad Cand.* 27, 5; *adv. Ar.* I 20, 1; IV 8, 54; *in Eph.* 2, 1, 60; *in Gal.* 1, 12, 24.26; 2, 19, 3; 3, 21, 3.25; 3, 22, 3; 4, 2, 3; 4, 3, 97.99. 105.112; *in Phil.* 3, 4, 4
Nazaraeus: *adv. Ar.* I 53, 28
Nicea: *adv. Ar.* I 28, 16
Niceapolis: *adv. Ar.* I 45, 24
Nicomedia: *Cand.* II 1, 14
Oriens: *Cand.* II 1, 28
Orientalis: *adv. Ar.* I 29, 2
Patripassianus: *adv. Ar.* I 18, 28; 44, 10.29; 45, 1; *hom.* 4, 34
Paulinus (Tyrius): *Cand.* II 1, 27; 2, 2
Paulus (apostolus): *ad Cand.* 1, 24; 30, 33; *adv. Ar.* I 2, 6.34; 9, 2; 13, 3; 21, 46; 24, 19; 30, 44; 35, 4; 36, 3.5.14.23; 37, 5.34.41; 38, 7.11.19; 39, 17; 40, 2; 46, 25; 56, 21; 59, 14.18; 63, 3; II 3, 20.60; 6, 11; 8, 1; III 9, 25; 10, 3; 16, 41.63; 17, 3.25; IV 4, 28; 8, 45; 18, 30; 29, 42; *hymn.* III 54; *in Eph.* 1, 1, 9.36; 1, 3, 35; 1, 16, 5; 1, 17, 72; 2, 1,

5.8.27; 2, 16, 21; 3, 1, 10; 3, 1, 21.26.31; 3, 1, 41; 3, 1, 54; 3, 5, 11.13; 3, 7, 7; 3, 8, 11; 3, 9, 9; 3, 13, 7.8; 3, 15, 7; 3, 16, 23; 3, 18, 6.55.61; II *prol.* 3; 5, 30, 17; 5, 31, 8; 5, 32, 3.11; 6, 16, 8; 6, 18, 60.64; *in Gal.* I *prol.* 7; 1, 1, 28.36.37; 1, 6, 3; 1, 6, 9; 1, 13, 9.36.54.60; 1, 18, 8; 1, 19, 9; 2, 3, 3; 2, 4, 35; 2, 7, 32.33; 2, 10, 4.6; 2, 10, 8; 2, 12, 18.51.62; 2, 14, 10; 2, 15, 5; 2, 19, 7; 4, 14, 5.8.12.35; 4, 15, 3; 4, 18, 9; 4, 23, 11; 4, 24, 4; 5, 2, 6.7. 16.20; 5, 7, 14; 5, 15, 9; *in Phil.* 1, 17, 16; 1, 19, 10; 1, 30, 9; 2, 1, 68. 78; 2, 6, 33; 2, 6, 113; 2, 9, 40; 2, 28, 18; 3, 4, 6; 3, 12, 3.22; 3, 13, 7; 3, 13, 42; 3, 18, 16; 4, 8, 44; 4, 10, 4. 26.42.44; 4, 15, 16

Paulus (Samosateus): *adv. Ar.* I 28, 33.36

Petrus: *adv. Ar.* I 7, 14; III 16, 46; III 16, 61; *in Eph.* 1, 3, 35; *in Gal.* I *prol.* 17.25; 1, 13, 18.30.31.34. 49.50.54.58.66; 1, 18, 6.8.13; 1, 19, 16; 2, 4, 15; 2, 7, 6.10.14.18; 2, 7, 24; 2, 10, 7; 2, 11, 7.9.10.13; 2, 12, 6.7.11.18.20.25.53.57.60.63; 2, 14, 10.16.20; 2, 15, 6.8

Pharisaeus: *in Phil.* 3, 8, 11

Philippenses (= epistula Pauli ad -es): *adv. Ar.* I 21, 27; IV 8, 45

Philippensis: *in Phil.* 2, 19, 5; 2, 27, 3; 2, 28, 8; 3, 10, 5; 3, 13, 6; 3, 18, 14.16; 4, 1, 10; 4, 3, 4; 4, 8, 49; 4, 10, 3.44; 4, 15, 6; 4, 21, 16; 4, 23, 2

Philippus: *adv. Ar.* I 11, 10

Philogonius: *Cand.* II 1, 29

Photinianus: *adv. Ar.* I 10, 9; 21, 33; 23, 1

Photinus: *adv. Ar.* I 22, 21; 28, 33.39; 45, 7; II 2, 19

Plato: *adv. Ar.* IV 5, 31

Roma: *adv. Ar.* I 28, 25

Romani (= epistula Pauli ad -os): *adv. Ar.* I 17, 10; 37, 8; III 17, 3; IV 4, 28; 18, 30; *in Eph.* I *prol.* 27

Romanus: *ad Cand.* 20, 9

Salomon: *Cand.* I 11, 4; *ad Cand.* 29, 6; *adv. Ar.* IV 18, 30

Samaritana: *adv. Ar.* IV 6, 24.28

Samaritis: *adv. Ar.* I 5, 26

Sarra: *in Gal.* 4, 22, 7; 4, 27, 34.35; 4, 28, 4

Sodoma: *adv. Ar.* I 39, 21

Symmachianus: *in Gal.* 1, 19, 4; 2, 12, 27

Syntyches: *in Phil.* 4, 3, 8

Syria: *in Gal.* 1, 13, 38

Theodotus: *Cand.* II 1, 26

Thessalonica: *in Phil.* 4, 16, 4

Thessalonicenses (= epistula Pauli ad -es): *in Eph.* 5, 30, 18

Thomas: *adv. Ar.* III 15, 20

Timotheus: *in Phil.* 2, 19, 6.9.15; 2, 20, 2; 2, 21, 4; 2, 22, 6.10; 2, 23, 6; 2, 24, 3; 2, 25, 4; 2, 26, 3; 2, 28, 2

Timotheus (= epistula Pauli ad -um): *adv. Ar.* I 26, 10

Titus: *in Gal.* 2, 1, 9; 2, 3, 7; 2, 4, 5

Titus (= epistula Pauli ad -um): *adv. Ar.* I 30, 44; II 8, 27

Tychicus: *in Eph.* 6, 21, 8

Ursacius: *adv. Ar.* I 28, 34.40

Valens: *adv. Ar.* I 28, 34.40

Valentinus: *adv. Ar.* I 16, 1

Victorinus: *Cand.* I 1, 1; 10, 2; *Cand.* II 1, 1

INDEX RERUM ET LOCUTIONUM NOTABILIUM

accidens: *ad Cand.* 10, 16 non enim ut -ens accidit τῇ ὕλῃ, sed ipsa est qualitas; 10, 22 ... neque secundum -ens ... anima est; *adv. Ar.* I 22, 3 sq. in substantia alterum quid ad similitudinem iuxta -ens; I 29, 19 sq. non quod ista quasi aliud quod in ipso sint aut ut -tia; I 30, 21–25 exsistentiam quidem et exsistentialitatem praeexsistentem subsistentiam sine -tibus ... substantiam autem subiectum cum his omnibus quae sunt -tia; I 31, 11–14 ... lumen esse deum, spiritum esse. Haec autem substantiam significant. Non enim -ens. Cui enim primo quod est esse accidit, si istud -ens? I 48, 9 sq. alia ut subiectum, alia ut -ens; III 8, 12 neque enim ibi (in deo) aliquid -ens; *al.*

actio: *Cand.* I 8, 2 (generatio) iuxta -nem; I 8, 6 velle ... causa est -nis, -io autem effectio voluntatis; *ad Cand.* 23, 1–4 ab eo quod est esse apparuit -io, cum ipsa actio et in eo fuit quod est esse, neque non ὁμοούσιον, quia esse quod substantiale est unum utrique est et una -io; *adv. Ar.* I 13, 11 -io inactuosa (= pater); I 19, 44 potentia pater -ne filius; I 38, 5 -io igitur et pater et filius; I 38, 7 -io quae est substantia; I 42, 40 exsistente actione iuxta potentiam et in patre, et in filio iuxta -nem -io est; II 3, 42 magis autem pater potentia et -io filius; III 7, 33 a cessatione natus motus et nata -io est; III 7, 36 motus aut -io, filius et unicus filius; III 12, 26–28 animam igitur cum adsumit spiritus, veluti ad inferiora traicit potentiam atque -nes; III 17, 13 sq. cum quasi geminus pater sit: exsistentia et -io; IV 5, 20 sq. vi naturali prior actor quam -io; *al.*

activus: *ad Cand.* 17, 2 patrica -a ... potentia; 17, 7 λόγος igitur -a potentia est; *adv. Ar.* I 39, 10 filius ... -a potentia est; I 39, 26 sq. evacuatis enim omnibus requiescit -a potentia; I 47, 13 sq. ... potentiam -am a patria potentia et generantem et facientem omnia; I 56, 3 potentia -a; III 7, 39; IV 31, 17 hoc (λόγον) appellant alii motum -um, verbum -um; *al.*

actualis: *adv. Ar.* III 18, 13 sq. pater -is exsistentia

actuosus: *adv. Ar.* I 32, 10 progressa quidem voluntate in potentiam -am; I 37, 15 sq. filius ... potentia -a in ea quae sunt; I 50, 29 qua actio -a fit; IV 31, 12 sq. actu -o; *al.*

actus: *Cand.* I 8, 5 in eo quod est velle, et -us est deo; *ad Cand.* 17, 3 in -u, non in potentia; 19, 5 secundum quod est in -u esse, hoc est filium esse; 29, 17 sq. ista omnia dicuntur non in eius (Christi) exsi-

stentiam, sed in -us et in ministrationem eius potentiae atque virtutis; *adv. Ar.* I 49, 21 sq. ipsa sua exsistentia, non -u; I 63, 25 filius autem duo (*i. e.* vita et intellegentia), sed in motu et in -u; III 1, 42 sq. dei vita et intellegentia in semet ipsa est, non in -u, omnis autem -us foris est; III 2, 51 (filius unigenitus) est omnis -us; III 4, 4 deus potentia patris, -uque quo filius ipse cum patre unus deus est; III 18, 13 sq. pater actualis exsistentia, id est substantialitas, filius vero -us exsistentialis; IV 8, 36 sq. -us enim est vivere et in -u momentis omnibus cursus; *in Phil.* 2, 1, 97 illud ... in -u est, hoc in perfectione (*cf. ibid.* 99); *al.*

adfectio: *Cand.* II 1, 16 commonefacere caritatem tibi innatam et -nem ... ad fratres; II 2, 8–10 factum ... ad perfectam similitudinem et -nis et potentiae eius qui efficit quod factum est; *al.*

adintellegentia (ἐπίνοια): *Cand.* II 1, 24 neque -a neque exiguo aliquo praecedit deus filium

adintellegere: *adv. Ar.* I 42, 12 in motu intellegentia quasi aliud -it; IV 23, 42

administrator: *adv. Ar.* I 58, 22 per spiritum sanctum -em

adnasci: *Cand.* I 2, 13 substantia ... posterius (post deum) adnata; *ad Cand.* 11, 10 sq. secundum privationem adnasci

adoptatio: *in Eph.* 1, 4, 224 sq. per virtutem enim filii nos efficimur filii, et haec est -io

adoptio: *ad Cand.* 2, 4 numquid et Christum per -nem filium deus habet? 2, 6–8 nos ... per -nem exsistentes filii; 30, 32 positione vero ut -ne; *adv. Ar.* I 10, 5 sq. nos enim -ne filii, ille natura; etiam quadam -ne filius et Christus, sed secundum carnem; I 10, 12.14 nos -ne filii; *in Eph.* 1, 4, 201 sq. ut filiorum -nem habere videatur de nobis; 1, 4, 220 in -nem filiorum animae iure susceptae; 1, 7, 19 dei filii, sed per -nem; 1, 7, 50 ut ⟨in⟩ adoptionem veniant (animae) filiorum dei; 1, 7, 70 sq. qui Christum accipit ... inter filios adoptione suscipitur; 1, 14, 7 redimamur in -nem et filii exsistamus; 1, 17, 57 cum enim in -nem nos recipiat pietas dei, in -nem filiorum suorum heredesque simus ...; *in Gal.* 4, 5, 17 ut fiant omnes in illum credentes filii -nis; 4, 5, 21 filii -ne; *al.*

adsubiungere: *in Gal.* 1, 10, 8; 5, 17, 2

adverbium pro adiectivo: in Eph. I *prol.* 11 similiter; 2, 21, 3 spiritaliter; *in Phil.* 2, 24, 4 recte

aeon: *Cand.* II 1, 35–38 filius ... subsistit ante tempora et -es; *adv. Ar.* I 1, 24 sq. nos ante omnes -es et ante omnia tempora, sed genitum dicimus, non factum (filium); I 16, 1 sq. processit primus aeon; I 28, 2 quod ante -es (Iesus); I 28, 14 non ab -e neque a praesentia Iesus

aer: *ad Cand.* 10, 14 primae qualitates ignis, aer, aqua, terra; *adv. Ar.* I 40, 9 ignis (eget) aeris, ut sit ex ipso lumen; *in Eph.* 2, 1, 38 spiritus satanas ... substantiam de aere habet; 2, 1, 50 sq. ignis aer agitatus est et aqua aer humectus est, terra aer siccus et solidus; *al.*

aeternus: *adv. Ar.* I 30, 28 sq. sive in -is, sive in mundanis; I 31, 5 in -is substantiam esse deum; I 62, 38 ut accipiat (hylica anima) lumen -um et -am vitam; II 4, 3 quae sunt in -is; II 4, 4 in -is igitur deus est omnipotens causa omnium; III 13, 17 animam -am fieri; III 13, 18 -am vitam habere; (*cf.* III 16, 19 in mysterio -ae vitae; *in Eph.* 1, 1, 5 -a vita); IV 13, 3 sq. illa, quae in -is ac supracaelestia sunt, actus sunt et actiones sunt, quae mundana ista genuerunt; *in Eph.* 1, 4, 90 sq. separare quae sint -a, quae mortalia; *in Gal.* 1, 3, 17 deus -us et gloria eius in -um; *al.*

aether: *ad Cand.* 9, 12; *adv. Ar.* IV 12, 25 sq. supra vero in -e atque caelo actiones sunt atque actionibus vivunt

aethereus: *adv. Ar.* III 3, 22 a supracaelestibus adusque ... -ia ...; IV 11, 21 terrena, humida, aeria, ignea, -ia, caelestia; *in Eph.* 1, 4, 116 sq. licet caeleste sit in mundo, etiam vel -ium

agere *(substantivum)*: *Cand.* I 8, 3 sq. simul enim velle et -ere est deo; *ad Cand.* 22, 13 in quod est -ere apparuit ipsum -ere; 22, 14—16 ipsum vero natum est ab eo quod esse in id quod est -ere, habens in eo quod est -ere et esse; 22, 16 sq. sicut illud esse et -ere habet et esse, sic hoc -ere habet et esse; 22, 17 sq. ipsum autem -ere hoc est esse, ut illud esse hoc est -ere; 23, 5 ipsum esse et -ere ipsum et -ere et esse; 27, 14 ipsum -ere et esse est; 27, 16 et -ere esse est; *adv. Ar.* IV 6, 16 hoc utique -ere in eo ponimus quod est vivere; IV 9, 16 vivere -ere est; *al.*

agnitio: *hymn.* III 81 omnis -io (trinitas); *in Eph.* 1, 17, 49 -io dei (*cf. ibid.* 50.52); *al.*

allegoria: *in Gal.* 4, 24, 3 cum aliud dicitur, aliud significatur, haec -a est

alleluia: *adv. Ar.* II 9, 28

alteritas: *adv. Ar.* I 23, 12 sq. simile quod in -te est; I 25, 6 ὁμοούσιος ... in -te est; I 48, 25—27 sive altera in identitate, sive eadem in -te. Sed si eadem in -te, magis in -tem vergunt; I 49, 10—12 unum ... nullam imaginationem -tis habet; I 53, 1 sq. ὁμοούσια ... secundum identitatem counita -te; I 54, 13 quasi apparet -as quaedam in istis (esse, vita, intellegentia)? I 57, 20 -as nata (filius) cito in identitatem (substantiae dei) revenit; I 59, 6—8 unum, pater, filius, sanctus spiritus, secundum potentiam et actionem solum apparente -te

amen (ἀμήν): *adv. Ar.* II 9, 28; *in Eph.* 6, 23, 12 Christianis a.; *in Phil.* 4, 23, 8 a. Christo Iesu; *al.*

an (= vel): *in Eph.* 5, 5, 13 an ideo dictum; *in Gal.* 2, 4, 27 sq. an veri apostoli tantum Christi, an tentabant libertatem nostram quam habemus in Christo; 4, 9, 4 an in eadem accusatione perseverat; 5, 14, 18 an obiurgat is qui alterum diligit; 6, 16, 3 sq. discernere Christi virtutem praeputio an circumcisione

anacoluthon: in Eph. 1, 4, 84 sq. dei potentia et voluntate ... misit; 1, 4, 126 sqq. unde, cum ... quia ...; 1, 19, 25—30; 2, 1, 4 sqq. totus hic

sensus iungendus est ... his, inquam, omnibus iungendum est ...; 2, 14, 21–23 ut non per opera neque per sabbata ... non, inquam, per huiusmodi praecepta observationum ...; 3, 5, 21 sq. propheta qui mysterium locutus est, in spiritu illi revelatum est; *in Phil.* 2, 15, 18 sqq. quae si in vita ista faciamus, mens enim devota iam deo tunc efficitur inter filios dei, si faciat ...

anathema: *Cand.* II 1, 29 -a facti sunt; *in Gal.* 1, 8, 11 sit -a

anathematizare: *adv. Ar.* I 28, 27

angelicus: *ad Cand.* 26, 6 -a virtus

angelus: *Cand.* I 7, 25 et novi -i et novi mundi; *adv. Ar.* I 26, 32 his qui in caelis sunt et -is aut thronis vel gloriis et huiusmodi quae sunt dedit (λόγος) suam propriam vitam; I 44, 24; II 1, 35 qui (deus) constituit omnia, caelum et terram, mundum, spiritus, -os ...; IV 5, 7.11; 11, 9.25; 13, 5 et -i ex animis; *in Eph.* 1, 7, 38; 1, 7, 53 sq. -us in eo quod est -us, manebit; *in Gal.* 3, 20, 3 mysterio suo (Christi) per -os disposito; 4, 14, 37 sqq.; *al.*

anima: *ad Cand.* 1, 6 inditus est -ae nostrae νοῦς πατρικός; 1, 7 sq. figurationes intellegentiarum inscriptas ex aeterno in nostra -a; 1, 10 mentis elatio -ae nostrae; 7, 3 -a (supracaelestis); 7, 15 -arum in natura intellectualium nondum intellectum habentium; 7, 17 sq. excitatus enim in -a ὁ νοῦς intellectualem potentiam -ae inlustrat; 7, 19 innascitur -ae intellegentia et perfectio; 7, 20 et substantia dicitur -a; 7, 21 sq. subiacet -a τῷ νῷ et spiritui. Substantia igitur -a (*cf. ibid.* 9, 26 cum sit -a substantia; *adv. Ar.* II 2, 38–40 ut -a substantia est, sint licet multae -ae, in eo quod -ae sunt, una est illis eademque substantia); *ad Cand.* 8, 1 sqq.; 8, 3 -a intellectualis (*cf.* 9, 18 sq.); 10, 1.23.26; 26, 3 sq. -am hominum inspiravit deus intus ex se; 26, 9.13.13 sq. corpus non habuit antequam in mundum ingrederetur (filius). Sed -am; *adv. Ar.* I 20, 29 sqq.; 20, 33 iuxta imaginem ergo dei -am dicimus; I 20, 34 non enim λόγος -a, sed rationalis; I 20, 47 -a (est) ... quod a se movetur; I 20, 57 dicimus -am rationalem esse; I 20, 59 iuxta similitudinem perfectionis in deo perfectam esse dicimus -am; I 32, 17 multi in -a corpus esse dicunt; I 32, 19 -a in humano corpore est; I 32, 19 sq. in eo quod -a est, substantia est; I 32, 27–29 -a ... definitionem et imaginem habet, vitalem potentiam et intellegentialem; I 32, 49 sq. vita et intellegentia ὁμοούσια sunt ei quod est esse, hoc est -ae; I 32, 76–78 in Christum et ... in sanctum spiritum resurgit resuscitata -a; I 42, 6 sq. definitio -ae et vitae ista est, quod a se movetur; I 56, 4 -ae ... substantia; I 56, 8 sq. -a (= Iohannes) in deserto, hoc est in mundo, exclamat; I 58, 20 λόγος -ae; I 60, 11; 61, 18 quidam λόγος sit -a; I 62, 4–10 dualiter enim homo ... ex corpore et -a intellegitur. Quidam putant ex corpore et -a triplici, quidam autem ex corpore et -a

tres potentias habente, quidam ... ex corpore et νῷ partili et -a et spiritu ... quidam de corpore quadripotenti ... et -a duplici et duplici τῷ νῷ; I 62, 15 gemina -a; I 62, 22 sq. duae -ae, caelestis et hylica; I 62, 27 habet ergo -am terra hylicam; I 62, 33 hylica -a; I 62, 35 -a divina (*cf.* I 63, 6); I 63, 29 ὁμοούσιον ergo etiam ipsa (anima); I 64, 7 mundanae -ae (*cf.* IV 6, 28 Samaritana aqua mundana est -a); III 1, 2 -a caelestis; III 1, 5 sq. sensualis -a; III 3, 34 ... universalem λόγον -ae (*cf. ibid.* 38.40.46); III 11, 31 substantia -ae; III 12, 10.21 -a vero ὁμοούσιος; IV 11, 14 -a imago τοῦ λόγου est (*cf.* III 1, 11 ut enim dei λόγος imago est, ita et τοῦ λόγου -a); *hymn.* II 28 sqq.; *in Eph.* 1, 4, 4 ante mundum -ae; 1, 4, 5 sq. dei dispositione -ae; 1, 4, 12 sqq. vel -as in mundum missas vel ante mundum -as et rursus de mundo -as liberatas; 1, 4, 46 sq. -ae perfectio; 1, 4, 52 sq. sunt ut recipere spiritum possint, non tamen in eo quod -ae sunt iam spiritus sunt; 1, 4, 54 natura -arum; 1, 4, 60 sq. secundum intellectum potens -a; 1, 4, 81 victae -ae sensualibus potentiis; 1, 4, 84 vincula quae -am continerent; 1, 4, 154 sq. -asque nostras et ante mundi constitutionem fuisse; 1, 4, 219 fiunt loco filii -ae; 1, 7, 41–44 -ae ... in meliorem substantiam provehuntur; 1, 7, 45 ex -is cum -ae sint, spiritus fiunt; 1, 9, 22 sq. liberatio ... -arum; 1, 19, 68 lapsae -ae; 1, 19, 142 sq. multi ecclesiam omnes -as dicunt; 1, 19, 144 sq. (-ae) spiritales efficiuntur et liberantur a qualitate -ae; 1, 19, 152 sq. omne corpus Christi -a est omnis quam ecclesiam nominant; 2, 1, 12 sq. -a separatur a corpore; 2, 10, 39 circumcisio non manufacta ..., sed -a et spiritu; 2, 14, 10 -ae a dei fonte natae; 2, 14, 32 sq. salvator ... in -as descendit, iunxit duo, spiritalia et -as; 2, 14, 38 -is ad terrena dilapsis; 2, 16, 13 inimica ... -is; 2, 16, 16 adversa -is; 2, 17, 5 mundus per -as in deum respiciens; 2, 17, 11 discordantibus -is et errore depravatis; 2, 20, 20 ubi separatio est -is; 2, 20, 21 sq. ubi autem iunctio -is; 2, 20, 28 superiores -ae; 2, 20, 30 Christi -ae; 2, 20, 30 sq. gentium -ae; 2, 21, 2 -ae conlectae; 3, 6, 6 sq. omnes -as sanctas et liberatas ... unum corpus esse dicitur; 3, 16, 10 sq. in homine interiore, id est in -a; 4, 13, 12 perfecta -a (*cf. ibid.* 14); 4, 15, 7 sq. omnis ecclesia ... id est omnis -a sancta et fidelis (*cf.* 4, 25, 15 sq. cuius ecclesiae? Id est omnium -arum fidem habentium in deum); 4, 27, 7 adfectus -ae; *in Gal.* 1, 19, 8 Adam ... esse -am generalem; *in Phil.* 2, 15, 9 salvata -a; 3, 21, 19 sq. spiritales effecti ... et -a et corpore et spiritu; 3, 21, 43 sq. omnia fecit Christus ut consuleret -is; *al.*

animal(is): *ad Cand.* 10, 2 -ia et animata; 30, 31 natura autem filius in -ium generatione; *adv. Ar.* I 23, 24 sq. similis enim est et homo homini et -al -ali; I 23, 27; 31, 4; II 1, 36; *in Eph.* 2, 3, 23; *al.*

animaliter: *adv. Ar.* III 15, 13

animatio: *ad Cand.* 10, 35 -nem ab anima animam habens (ὕλη)
animatus: *ad Cand.* 10, 2 animalia et -a; *adv. Ar.* I 44, 47 corpus -um; III 3, 24 materia -a
animus: *in Eph.* 2, 10, 23 ad deum -um tendere; 2, 10, 37 cum magis vitium omne per animos crescat ex carne; 4, 31, 6 ira -i motus est; 4, 31, 7 sq. indignatio est motus -i fervens; *in Gal.* 2, 4, 41 cum enim Christus in -o sit; 2, 20, 12 exponere omnia quae in mundo sunt ex -o; *al.*
ante *(cum ablat.)*: *in Eph.* 3, 5, 6 sq. ante meis temporibus
archangelus: *adv. Ar.* IV 11, 9
aut (= an): *in Gal.* 3, 2, 7 ... ex operibus legis aut ex auditu fidei?
azyma *(plur.)*: *in Gal.* 4, 10, 7

baptisma: *in Eph.* 4, 5, 6 illud -ma quod in deum patrem et dominum nostrum Iesum Christum filium et spiritum sanctum datur; 4, 5, 9; 4, 5, 19; 5, 25, 12 sq. accipiamus ecclesiam ... omnem qui -ma accepit
baptismus: *adv. Ar.* I 17, 24 totius mysterii virtus in -o est; I 21, 4; III 16, 28 sanctificati fuerant -o, invocato deo, Christo, spiritu sancto; *in Eph.* 1, 15, 9 sq. ... sanctificatos ex fide Christi et mysterio -i; *in Gal.* 4, 18, 10 per -um cum regeneratio fit; *al.*
beatitudo: *ad Cand.* 21, 5 in requie positam -nem omnimodis perfectam custodit (pater); *adv. Ar.* I 3, 27 sq. supra enim -nem est pater; I 50, 2.11.14.15.19; I 52, 3 sq. deus potentia est istarum trium potentiarum, exsistentiae, vitae, -nis; I 54, 5 exsistentia et -do idem; I 57, 7 sanctus ergo spiritus, omnis -do; III 10, 22; *al.*
bigeminus: *adv. Ar.* IV 3, 4
bipotens: *adv. Ar.* I 32, 29 -ns (anima) et gemini luminis
blasphemare: *adv. Ar.* I 7, 2; 28, 36
blasphemia: *ad Cand.* 2, 5.15 sine deo intellectus et sacrilegus plenusque -ae; *adv. Ar.* I 16, 13 sq. ... quod -a et peccatum in sanctum spiritum non remittetur alicui; *in Eph.* 4, 26, 18; 4, 31, 4.9 sq. -a iam deum laedens et in deum emissa vel vox vel scelerata cogitatio; 4, 31, 14 ut ignorantes in -a simus; *in Gal.* 1, 19, 19 sq.; 5, 2, 23 quod est iam -ae et fidem non habentium; *al.*
blasphemiter: *adv. Ar.* I 16, 15 peccatum est b. cum voluntate dicere; I 46, 17 b. intellegere
blasphemium: *in Gal.* 1, 19, 9
blasphemus: *ad Cand.* 24, 1 intellectus nefandus et -us

caelestis: *ad Cand.* 9, 12 quae (pura intellegentia) -ia comprehendit; *adv. Ar.* I 62, 22 λόγος -is (*cf. ibid.* 34); I 62, 24 -is anima (*cf. ibid.* 23; III 1, 2); I 62, 23 -is νοῦς; III 3, 21 a supracaelestibus adusque -ia; IV 11, 21; 31, 42 sq. regionibus per quas discurrit (filius) locisque vel supracaelestibus vel -ibus vel intracaelestibus; *in Eph.* 1, 3, 39 sq. in -ibus ... id est extra mundum supra caelos; 2, 16, 8 -e corpus; 5, 30, 11; *in Phil.* 2, 9, 78; *al.*
caelum: *ad Cand.* 9, 15–17 -um etenim ... in conmixtione est; *adv. Ar.*

I 26, 32; 33, 21; 41, 23; 47, 43 ascendentem (Christum) in -os; II 1, 35 qui (deus) constituit omnia, -um et terram ...; IV 12, 26 in aethere atque -o actiones sunt atque actionibus vivunt; *hymn.* II 61; *in Eph.* 1, 3, 39 sq. in caelestibus ... id est extra mundum supra -os; 1, 4, 16 sq. omnia reconciliantur deo quae in -is sunt et in terra; 4, 10, 8 -os multi tres dicunt, alii plures; 5, 30, 11 supra -um et in caelestibus potentiam deitatis suae habet (Christus); *al.*

canticus: *in Eph.* 5, 18, 15

caritas: *Cand.* II 1, 16; *hymn.* III 46 -as deus est; *in Eph.* 3, 16, 24 sq. firmamentum et totus animae ad aeternitatem status in -te est; 3, 16, 26 in deum et in Christum est -as et circa homines; 3, 18, 10 ut consequantur Ephesii -tem Christi; 3, 18, 11 -as supra scientiam praevalet; 3, 18, 14 sq. tria perfectionem christianitatis inplere: fidem, scientiam, -tem; 3, 18, 23 tria sunt: fides, scientia, -as; 4, 7, 10 omnes invicem nos in -te accipere debemus; 4, 10, 29; 4, 15, 3 Ephesios in -te esse; 4, 16, 12; 4, 25, 6 ut sufferrent se invicem in -te; 5, 2, 2 sq. -as, in quo lex tota est et totum mysterium christianitatis; 6, 23, 4; *in Gal.* 4, 12, 13 firmari apud vos debuerat -as erga me; 4, 17, 22 quidquid in fide et -te est; 4, 18, 8 multis modis filii dicuntur, nunc -te, nunc natura, nunc sanguine, nunc etiam religione; 5, 6, 18 sq. quod fides liberet et -as aedificet; 5, 13, 10 sq. per -tem et spiritus -em; 5, 14, 3; 5, 15, 6 inplebitis legem sola -te; 6, 11, 4 ex -te signum dedit; *in Phil.* 1, 17, 24 quidam ex -te (Christum pronuntiant); 1, 17, 39 sq. ipsi ex -te Christum pronuntiant, vel -te in Christum; 2, 1, 6; 2, 1, 33 vocati in Christo -te iunguntur; 4, 1, 2 omnis virtus in Christianis -as est et dilectio; 4, 8, 25; *al.*

carnalis: *adv. Ar.* I 62, 36 sq. hylica autem anima in -i corpore; IV 7, 16 Christus -is; IV 11, 18 -ia vincula; *hom.* 1, 14 Iudaei errore -i Christum negant; *in Eph.* 1, 3, 27; 1, 4, 97 sq. tolli a desideriis -ibus; 1, 4, 113 sq. -ia quodammodo desideria, -es dignitates, -es potestates; 1, 4, 139 -ia sentientes; 1, 4, 211 in peccatis -ibus; 1, 7, 6 a morte, id est a -ibus cogitationibus et cupiditatibus; 1, 14, 6 sq. redimamur ab ... -ibus malis; 2, 1, 6 consiliis -ibus; 2, 14, 36 vetus (homo) ... -is; *in Gal.* 1, 7, 14 sq.; 2, 19, 17; 4, 23, 3 -is est filius (Ismael); 4, 26, 17 hanc (Hierusalem) esse -em, quae sit inferior; 6, 10, 17 ex observatione -i; 6, 14, 18 ego ... -is ille; *al.*

carnaliter: *adv. Ar.* I 64, 27 sq. ipse (λόγος) sibimet filius erat in primo et secundo partu spiritaliter et c.; III 12, 33; *in Eph.* 1, 7, 8 c. agere; 2, 10, 19 gentiliter sentiebatis et propterea c.; 2, 14, 23 c. intellecta; 6, 16, 17 c. loquitur, c. insinuat (malignus); *in Gal.* 1, 7, 10 sq. ista c. intellecta Christi non sunt; 1, 11, 19 secundum hominem sentiunt quidam, omnia c. accipiendo; 1, 15, 15 laboravi c.; *in Phil.* 3, 18, 41 sq. c. sentientes (*cf. in Gal.* 1,

11, 14; 1, 12, 25; 4, 31, 4; 6, 8, 5; *in Phil.* 3, 18, 49.58); *in Gal.* 1, 12, 10 sq. non secundum hominem accipiendum est, id est non c. sed spiritaliter; 4, 30, 4 c. accipere; *al.*
caro: *Cand.* I 10, 23 (filius) induit -nem; *adv. Ar.* I 8, 29 sq. antequam in -ne esset, erat Christus (*cf.* I 17, 7 Christum et antequam esset in -ne et spiritum dei esse et deum esse; I 21, 6.9.10; I 22, 18 antequam in -ne esset fuit Christus; I 26, 20 sq.); I 10, 6 secundum -nem (Christus); I 12, 14 ipse (Christus) in -ne erat; I 14, 19 in resurrectionem -nis (Christi); I 22, 15 (Christus) induit enim et -nem et in -ne fuit et passus est in -ne; I 24, 4 sq. in -nem venire (Christum) et ferre -nem; I 25, 15 sq. secundum mysterium veniens (Christus) in -nem; I 26, 16; 26, 38–41 λόγος ... apparuit in materia, hoc est in -ne et in tenebris ... in -ne, hoc est in sensu; I 28, 3 in -ne filius; I 41, 24; 58, 20 sq. λόγος animae et λόγος -nis (*cf.* I 64, 12 et -nis est λόγος; *hymn.* II 10 -nis ... λόγος); *adv. Ar.* I 64, 16 spiritalis caro; I 64, 19 sq. nihil inpedit iuxta imaginem -nis superioris τοῦ λόγου hominem factum esse; I 64, 25 sq. et iuxta corpus et -nem valde mystice τοῦ λόγου; III 3, 23 sq. et corpus caroque nostra habet aliquid vitale (*cf. ibid.* 27 in -ne ergo inest vita); III 3, 48 universalis caro; III 18, 20 sqq. Christus in -ne; *in Eph.* 1, 4, 82 ... -em et corpus in sensu haberent (animae); 1, 4, 139 caro factae (animae); 1, 19, 62 in -ne illum (Christum) esse (*cf.* 4, 20, 4 sq.; *in Phil.* 3, 20, 4); *in Eph.* 1, 19, 69 per -nis inbecillitatem; 2, 1, 6 in desideriis -nis (*cf.* 2, 1, 14 desideria -nis agit et in peccatis vivit (anima); 2, 3, 8 sq.13; 2, 10, 20.36; 3, 16, 6; *in Gal.* 2, 19, 23 sq. tota caro, id est omnis homo vetus et desideria -nis); *in Eph.* 2, 3, 9 sq. -nis voluntatem et desideria -nis (*cf. ibid.* 13); 2, 3, 11 de -nis operibus cogitans; 2, 3, 38 sq. male viventes id est secundum -nem (*cf.* 4, 20, 19 secundum -nem vivere) 2, 10, 19 gentes in -ne; 2, 10, 36 -nem circumcidere; 2, 10, 37 vitium omne ... ex -ne; 2, 10, 38 ex -ne peccata; 2, 10, 45 -nis ... peccata; 2, 14, 12 per inlecebras -nis; 2, 14, 14 vincens (Christus) ... -nem (*cf.* 3, 12, 7 sq.; *in Gal.* 1, 11, 10 sq.); *in Eph.* 2, 16, 14 -nis cupiditates ipsaque caro quodammodo corrupta atque vitiosa; 2, 16, 17 sqq. adsumpsit (Christus) -nem ut in semet ipso vinceret -nem et sic per -nem -ni prodesset, interficiendo corruptionem -nis et per resurrectionem adsumendo puram atque aeternam -nem; 2, 16, 24 -nis et mundi pugnam vicit (Christus); *in Gal.* 1, 10, 20 a dominis mundi et -nis; 1, 11, 10 deus mysterio -nem sumens; 1, 12, 9 secundum -nem intellegerem; 3, 20, 1 ad -nem usque descendit (Christus); *in Phil.* 2, 6, 15 in -ne descenderet (Christus) (*cf. in Gal.* 1, 6, 29 adventus in -ne); *in Phil.* 2, 6, 59 -nem sumens (Christus) (*cf. ibid.* 65); 2, 6, 108 esse in -ne mortis est; 2, 6, 109 peccata -nis; 2, 9, 31 in -nem

descensum; 2, 9, 53 logus cum induit -nem (*cf.* 3, 20, 7); 3, 18, 50 de -ne sentiunt ... de -ne aestimant; 3, 21, 5 et -ni etiam per resurrectionem inmoralitas daretur; *al.*

castitas: *in Eph.* 2, 8, 13

catechumenus: *in Eph.* 6, 18, 46

catena: *adv. Ar.* I 25, 42 sq. -a deus, Iesus, spiritus, νοῦς, anima, angeli et deinde corporalia omnia; *al.*

catholicus: *adv. Ar.* II 12, 34 fides -a; *in Gal.* 6, 14, 15 -um ille (Christus) corpus ... habuit; *in Phil.* 2, 9, 28 -a disciplina; *al.*

causa: *Cand.* I 1, 6 sq. deus ... omnium prima -a (*cf.* 3, 12 sq. prima -a et sibi -a est; *adv. Ar.* I 49, 27); *Cand.* I 3, 10 ingenitus igitur deus, siquidem -a istorum omnium deus; *ad Cand.* 3, 2 deus omnium -a est, et cui est esse et cui est non esse; 3, 4 -a enim ut ὂν est; 4, 10 sq. -a enim prior est ab his quorum -a est; 5, 2; 6, 3; *adv. Ar.* I 13, 9 sq. pater ... -a est ipsi filio; I 24, 41 sq. λόγος omnium quae sunt, ad id ut sint, -a (*cf.* I 56, 38); I 27, 22 deus et pater, -a est τῷ λόγῳ ad id quod est ei esse, nec reversim autem; I 29, 11 sq. deus ... substantiae -a est; I 42, 22 -a enim motionis vita; I 60, 5 cyclica -a (λόγος); III 3, 3 motui -a substantia; IV 3, 10 sq. nunc vita -a sit ad vivendum, nunc ipsum vivere -a sit ut vita sit; *al.*

causativus: *adv. Ar.* IV 10, 36 sq. -o priore quod est vivere ad id quod vita est

cessatio: *adv. Ar.* I 28, 7; III 2, 35 sq. intus motus -tio est vel mota -tio cessansque motus. Debet enim deus utriusque, -nis dico et motus; III 7, 21 sq. illud igitur primum quod esse diximus ... et silentium dictum et quies atque -io; III 7, 33 a -ne natus motus; III 7, 35 essentia, silentium, -tio, pater, hoc est deus pater; IV 25, 9 sq. si -tio est motus, esse -nem necesse est, si motus ex -ne nascetur

chaos: *in Eph.* 2, 1, 52

character: *Cand.* I 6, 8 sq. -er enim signaculum est substantiae; I 6, 11 -er non est substantialis

christianitas: *in Eph.* 3, 18, 14; 5, 2, 3 mysterium -tis; *in Gal.* 3, 10, 5 opera -tis; *in Phil.* 2, 1, 70 omnis -tis potestatis et vis et operatio illa est non dissentire; *al.*

Christus (*cf.* deus, spiritus, filius, λόγος): *ad Cand.* 2, 4 numquid et -um per adoptionem filium deus habet? 2, 7 nos per -um heredes; 2, 9 coheredes ... in -o; 27, 9 in -o fecit deus. Principium enim et caput -us; 29, 11 natus est ergo -us, non factus (*cf. Cand.* II 1, 5 sq. ... adprobare nitaris natum -um esse, non factum); *adv. Ar.* I 7, 6 -us ergo deus; I 8, 1 sq. -us ... et ipse est spiritus sanctus (*cf.* I 13, 38 -us est et spiritus sanctus; I 17, 7 sq. -um et antequam esset in carne et spiritum dei esse et deum esse; *in Eph.* 1, 4, 85–87 misit filium suum dominum nostrum salvatorem -um spiritum sanctum; 1, 19, 111 -us spiritus divinus et sanctus dei filius; 2, 14, 32); *adv. Ar.* I 8, 2.29 sq. antequam in carne esset, erat -us (*cf.* I 10, 21 antequam in corpore, fuit -us); I 10, 6 quadam adoptione fi-

lius et -us, sed secundum carnem; I 11, 21 quod paraclitus et -us (*cf. ibid.* 25 sq.); I 12, 3 sq. a -o sanctus spiritus, sicuti -us a deo; I 12, 10 in -o deus et in sancto spiritu -us; I 12, 11 paraclitus -us; I 13, 33 -us veritas; I 13, 39 sq. vivere quidem -us, intellegere spiritus; I 14, 2 -us et a patre processit; I 14, 22 non solum homo -us, sed deus in homine; I 15, 5 lumen -us; I 15, 11 a -o spiritus sanctus; I 17, 16 spiritus dei spiritus -i et idem spiritus sanctus; I 17, 29 sq. idem, ergo dei spiritus et -i spiritus; I 19, 1 -us vita est (*cf.* I 41, 1 vitam dicentes -um; III 9, 21 -us vita; III 11, 7 magis autem vita -us, quamquam et substantia; III 12, 1 sq. vita -us et ex se vita utique, sed ut, patre dante, -us habeat ex se vitam; *in Phil.* 2, 6, 31 vita est enim -us et cognoscentia et intellectus); I 22, 17 sq. -us exinanivit se ipsum et antequam in carne esset; II 2, 15 sq. postrema haeresis dicit ... coepisse -um; II 8, 14 corpus -i; III 2, 5 deum per -um videmus; III 9, 20 -us est scientia; III 16, 30 veritas -us est; III 18, 15 -us et spiritus sanctus in uno duo sint; IV 7, 16 -us carnalis; *hom.* 1, 14 Iudaei ... -um negant; 2, 27 Arrius, qui dixit ex nihilo -um; 3, 28 -us λόγος Christus est; *in Eph.* 1, 19, 117 -us et supra ipsum ὂν est; 1, 19, 138 sq. progressio a deo -us et per cuncta progressio -us est; 2, 12, 23 deum -um appellavit (Paulus); *in Gal.* 1, 24, 5 sq. praedicarem deum -um; 4, 8, 3 per -um deus cognoscitur; *in Phil.* 1, 17, 17 -us deus deus est; *in Gal.* 1, 1, 21 sq. -us et deus et homo; *in Eph.* 1, 4, 50 in spiritu ... qui -us est (*cf. ibid.* 169 per -um, id est per spiritum; 195; 221 sq. per deum tamen -um, id est per spiritum; 223; 1, 7, 51; 1, 19, 66.69–71 missus est -us, id est spiritus et intellegentia et revelationum omnium divinarum rerum et vitae aeternae spiritus; 1, 19, 143.146; 2, 18, 4; *in Gal.* 4, 18, 20; *in Phil.* 3, 21, 16); *in Eph.* 3, 15, 6 -us pater omnium quae creata sunt (*cf. in Phil.* 4, 19, 16 sq. gloria ... Iesu -o patri nostro; *adv. Ar.* I 15, 1 -us habet nomen patris); *in Gal.* 1, 6, 3 sq. -um ... virtutem dei; *in Eph.* I *prol.* 33 voluntas enim dei -us est; 1, 1, 7 sq. -us enim Iesus in corpore, ipse autem in spiritu voluntas dei (*cf. ibid.* 13 sq.; 1, 11, 22 -us voluntas dei est; 1, 11, 27 dei voluntas est -us; 1, 11, 29); *in Gal.* 3, 28, 10 -us estis (*cf.* 3, 29, 7 sq. baptizati in -o Iesu, -um accepistis et -us estis); *in Eph.* 2, 12, 24 ex -o deus est; *in Gal.* 4, 6, 24 -us dei verbum est (*cf. ibid.* 31; *adv. Ar.* III 10, 53; *in Eph.* 1, 19, 135); *adv. Ar.* I 22, 6 sq. -us forma est dei (*cf.* IV 30, 3; *hymn.* III 159 ὂν secundum, omnis forma, -us est; *in Phil.* 2, 6, 16 sq.; *cf.* forma); *al.*

circulare: *adv. Ar.* I 60, 18 sunt in se -ata et participantia invicem sibi; I 60, 25 semper cyclo semet -ans (σημεῖον)

circularis: *adv. Ar.* I 60, 3 sq. λόγος universalis ... -is motus erat; I 60, 4

circumcisio: *in Eph.* 2, 10, 28 -io manu facta; 2, 10, 39 -io non manu

facta ... sed anima et spiritu; 2, 10, 32 sqq. ... non esse a deo datam -nem quae manu facta est, sed esse alteram -nem quae mentis est (*cf.* 2, 12, 3–5 quicumque receperit Christum ... tunc erit in -ne, sed non manufacta); *in Gal.* I *prol.* 5 sq. observantes ... -nem; 1, 3, 9 ne sibi credant prodesse vel opera legis vel sabbata vel -nem; 1, 3, 22; 1, 6, 10; 1, 7, 3 sq. ... neque ex -ne evangelium est; 1, 7, 12 -io ... cordis (*cf. in Phil.* 3, 2, 23 -nem cordis habetote); *in Gal.* 1, 11, 14; 2, 7, 10 evangelium ... -nis; 2, 12, 15.34 qui erant ex -ne; 2, 12, 45 ex -ne viros; 2, 19, 10; 4, 9, 6; 5, 2, 2–4 ostendit (Paulus) non prodesse Christum, si aliqui in -ne spem ponat et in -ne carnali; 5, 3, 4; 5, 6, 7; 5, 15, 6; 6, 13, 10 nihil prosit -io; *al.*

circumformare: *in Phil.* 2, 6, 25–27 -atur enim et definitur ... quod sit illud esse

circumterminare: *adv. Ar.* I 31, 19 ipse (pater) se ipsum -vit

circumvitalis (ἐπιούσιος): *adv. Ar.* I 30, 47 populus -is

climax: adv. Ar. II 12, 31–33 ὁμοούσιον vero magis ac magis teneatur, scribatur, dicatur, tractetur, in ecclesiis omnibus praedicetur; *in Eph.* 6, 15, 4 eundum, properandum, festinandum; *in Gal.* 6, 8, 10 sq. corrumpatur, putrescat, pereat, intereat

codex: *in Gal.* 2, 4, 8 in plurimis -ibus Latinis et Graecis ...

coexsistere: *adv. Ar.* I 33, 30 simul simplicitate -ens (λόγος); I 34, 9 sq. semper consubstantialis, -ens, unum exsistens, in patre filius est

cogitatio: *in Eph.* 1, 4, 176 in dei -ne fuerant (animae); 1, 4, 176 sq. -io dei ... non nihil est; 1, 4, 179 nostra -io quasi inanis est, ⟨non⟩ ita et dei; 1, 4, 180 sapientium ratione etiam nostrae -nes non nisi exsistentiae sunt substantiaeque rerum; *al.*

cognatio: *adv. Ar.* IV 11, 15 quadam -ne (τοῦ λόγου cum anima); *in Eph.* 1, 4, 98 -io intellegendi

cognatus: *in Eph.* 1, 3, 10 Christo -i sumus

cognoscentia: *ad Cand.* 7, 3; 13, 6–8 deum dicemus ... supra omnem -am; 18, 1 sq. -a nostra quemadmodum fertur, quomodo movetur? 32, 5–8 partilem de te (deo patre) -am et habemus et dicimus, omnigenus autem ignorationem de te habentes -am de te habemus et rursus per fidem perfectam de te -am habemus; *adv. Ar.* I 19, 25 vita et -a (τοῦ λόγου); I 31, 35 λόγος forma, quae -a est dei; I 56, 29; 57, 13–15 omnis enim -a, secundum quod -a est, foris est ab illo quod cupit cognoscere; I 57, 28 sq. sanctus igitur spiritus ... sui ipsius -a; I 57, 30–32 iuxta istum ergo -ae modum naturalem foris effecta intellegentia, natus est filius; III 8, 27 sq. idem ergo motus duo officia conplens vitam et -am; III 8, 38 sq. et -a filius est; III 8, 49 sq. ipsa vita scientia est et -a; IV 17, 15 potentia -ae; IV 21, 23; 30, 30; *hymn.* III 168 sq. -a enim ipsa eademque substantia est; III 214 sq. omnis notio -a est; omnis

-a substantia est -aque ipsa forma est; *in Phil.* 2, 6, 26.31 vita est enim Christus et -a et intellectus; *al.*

conciliator: *in Phil.* 3, 13, 52 -or ipse (Christus)

concorporalis: *in Eph.* 3, 6, 4 sq. et gentes coheredes sunt in Christo et -es

concorporatus: *in Eph.* 3, 6, 9 sq. gentes ... in Christo per evangelium -ae

condoctor: *adv. Ar.* I 28, 24

confessio fidei: adv. Ar. I 47, 1–48

congenerare: *adv. Ar.* I 54, 12 sq. -ta igitur et consubstantialia

coniunctivus per assimilationem: in Gal. 6, 8, 4–6 ut observarent ... susciperent ... agerent, spem in carne haberent; *in Phil.* 2, 9, 48–56 ut tantum nomen accesserit, res eadem fuerit et ante ... non ut nunc primum res fuerit ... sed ... λόγος tamen dictus fuerit et λόγος fuerit ... vocabulum acceperit filii; 2, 22, 7 sq. quemadmodum servierit ostendit, quamquam dixerit: mecum servierit ...; 3, 4, 13–15 omnia haec, cum circa Iudaicam conpleverit (Paulus) disciplinam, ista, inquam, cuncta damno sibi esse dixerit; 3, 13, 44–47 ac si nostrum unusquisque vitam praeteritam in oblivionem debeat mittere. Verum fortior ille sensus: etiam bene gestam ... vitam praeteritam in oblivionem mittere debeamus

connaturalis: *adv. Ar.* I 34, 34 sq. neque enata (refulgentia), sed -is

conpletivus: *adv. Ar.* II 2, 46 -a unalitate

conrationaliter: *adv. Ar.* I 13, 29

consparsio: *in Gal.* 5, 17, 12

conscientia: *in Eph.* 5, 3, 8

constitutivus: *ad Cand.* 18, 9 ipse (deus) -us est et ipsius τοῦ λόγου; 19, 2 -a potentia

consubsistere: *Cand.* II 1, 22 -it ingenite filius patri

consubstantialis: *Cand.* I 6, 10 sq. quod deus generat, oportet id -e esse; 7, 1 sq. neque -e neque sine conversione generatio a deo; 7, 6 sq. si motus progrediens, non -is; 7, 13.29 sq. ... nec -e, quod superfunditur, ipsi deo; *adv. Ar.* I 34, 9 semper -is, coexsistens, unum exsistens, in patre filius est; I 47, 13 semper cum patre -em (λόγον); I 54, 13; 55, 26; 59, 19 -em populum dixit (Paulus); I 59, 22 panem nostrum -em da nobis hodie; II 8, 10 ... de vita dei -em vitam; II 10, 26.28 ὁμοούσιον latine: simul -e; II 12, 25 ... -em, simul substantialem; III 2, 54 -e igitur, id est ὁμοούσιον; IV 7, 23; 10, 30 unigenitus filius -is patri; IV 10, 35; *hom.* 2, 30 sq. ὁμοούσιον simul substantiale vel -e; 4, 17; hymn. II 26 -e patri est quod ut semper vivit filius; *al.*

consubstantiatus: *adv. Ar.* I 26, 2 non solum insubstantiatum sed -um; I 47, 5 filium simul cum patre -um

conversibilis: *ad Cand.* 10, 5 -em ὕλην habent (μὴ ὄντα) et qualitates versibiles

corporalis: *Cand.* II 2, 4; *adv. Ar.* I 19, 12 sq. per quoddam -e lumen, -is effluentiae per reflexionem figurata; I 25, 43; 40, 5 in -ibus; I

49, 38 omni toto maius (ὄν), -i et incorporali; II 3, 31 mysterium -e (*cf.* III 15, 2 sq. ex mysterio ... et -i mysterio); IV 32, 12; *in Eph.* 1, 14, 6 sq. redimamur ab ... -ibus et carnalibus malis; 1, 19, 72 per -em mortem (Christi); 2, 16, 10 -is substantia est Christus -isque maiestas; *in Gal.* I *prol.* 5. 23 -e intellectum; *al.*

corporaliter: *adv. Ar.* I 25, 28 c., hoc est in operatione substantialiter; III 15, 13–15 c. atque animaliter, id est in id quod in se pater fuerat penetrandum potentialiter atque exsistentialiter; *in Gal.* 1, 12, 7 c. sentias; 4, 27, 36 sq. c. consentit (ecclesia Iudaeorum), c. ... sibi iungitur

corporatus: *adv. Ar.* IV 11, 4

corporeus: *adv. Ar.* IV 11, 24 a -is nexibus recesserunt (supracaelestia); *hom.* 3, 9 sq. quasi corpus sit deus aut -us aut hyle; *in Eph.* 1, 4, 196 reiectis -is maculis; 3, 18, 41 mensura -ae intellegentiae; 4, 20, 25 sq. (vetus homo) -a aestimabat omnia et carnalia; *al.*

corpus: *adv. Ar.* I 30, 41 -us ipsius (Christi) vita est, -us autem panis; I 62, 4 sq. dualiter enim homo ... ex -ore et anima intellegitur; I, 62, 6 sqq.; 64, 15 futurum est nostrum -us ... resurgere; *in Eph.* 1, 19, 152 sq. omne -us Christi anima est omnis quam ecclesiam nominant; 2, 1, 12 sq. ... cum fine vivendi in mundo anima separatur a -ore; 2, 16, 8 caeleste -us; 2, 16, 20 -us deitatis; 3, 6, 7 omnes animas sanctas ... unum -us esse dicitur; 3, 12, 7 infirmitas -ore; 3, 18, 31 sq. mensura -oris; 4, 4, 2 unum -us est tota ecclesia; 4, 11, 51 sq. -us Christi (*cf. adv. Ar.* II 8, 14); *in Gal.* 6, 14, 15 catholicum ...-us; *in Phil.* 2, 1, 33 -us ... ecclesiae; 3, 21, 17 illi (Christo) -us spiritus; *al.*

counire: *adv. Ar.* I 50, 10 tres potentias -iens (spiritus)

counitio: *adv. Ar.* I 50, 21 unalitas -nis nulla -ne; I 56, 26; 57, 27; *al.*

creare: *adv. Ar.* I 1, 25 genitum (filium) dicimus, non factum, non -atum, non fundatum; I 21, 3 -ata sunt omnia per Christum; I 24, 32 non -atus (filius); *in Eph.* 2, 10, 5.13 deus nos -avit in Christo; 3, 9, 25.35; 3, 15, 6.7; 4, 23, 8 sq. homo spiritalis secundum deum -atus est; *al.*

creator: *ad Cand.* 26, 4 omnium -or (λόγος); *adv. Ar.* I 63, 32 sq. filius ipsius animae motionis et -or et praecausa et praeprincipium; *in Eph.* 3, 9, 39 sq. -or non convenit deo, sed convenit Christo; *in Gal.* 4, 18, 18; *al.*

creatura: *adv. Ar.* I 21, 2–5 -ae tres: una quidem cum creata sunt omnia per Christum; secunda -a nostra in Christo secundum baptismum ... alia in Christo commutatio fit; I 24, 40 sine -a ergo filius; *al.*

crux: *adv. Ar.* I 60, 30 gratia -is; *in Eph.* 2, 16, 12 mysterium -is (*cf. adv. Ar.* III 8, 32); *al.*

culpatio: *in Phil.* 2, 15, 1

cum: a) *superfluum: in Eph.* 1, 3, 11 si quidem cum deum patrem habemus; 2, 10, 42 quippe cum a Iudaeis cum dicatur; *in Gal.* 4, 3, 113 cum ipse cum hoc esset; 4, 14, 8

cum ad Galatas cum venisset Paulus; *in Phil.* 2, 6, 99 sq. si cum pater Mercurium mittens imperio suo misit; 3, 12, 16 cum perseverans b) *cum ablativo instrumenti: in Gal.* 1, 6, 8 resurgere cum remissione peccatorum; 1, 6, 28–30 Christum cum passione ... solvisse omnia peccata

cyclicus: *adv. Ar.* I 60, 5 -a causa (λόγος); I 61, 1 sq. erecta motione -a, -am dico quod a σημείῳ in σημεῖον, hoc est a patre in patrem

cyclus: *adv. Ar.* I 60, 25 semper -o semet circulans (σημεῖον)

daemones: *adv. Ar.* I 15, 32 et -es dixerunt filium esse dei; IV 5, 7; *in Eph.* 1, 7, 38; 2, 19, 6; *in Gal.* 4, 9, 19 -es aerios; *in Phil.* 2, 15, 31 occultos -es; *al.*

dativus agentis: in Eph. 2, 19, 6 daemonibus vindicabuntur; 3, 5, 2 sq. deo revelatum illi sit; *in Gal.* 1, 10, 18 ... Christo redemptus essem; 4, 8, 12 diabolo fictis; 6, 4, 14 hominibus probari; 6, 13, 10 illis gloria quaeritur; *in Phil.* 4, 10, 44 cura Philippensibus pro Paulo habeatur

definire: *ad Cand.* 4, 1 -iendum igitur id quod non est; *adv. Ar.* I 1, 9; *al.*

definitio: *adv. Ar.* I 20, 46 sq. in -ne animae; *al.*

deitas: *adv. Ar.* III 17, 11 sq. .... -temque conficere; *in Eph.* 2, 16, 20 corpus -tis; 3, 1, 44 sq. cognitio ... -tis; 5, 30, 9.11; *in Gal.* 4, 6, 3; *in Phil.* 2, 6, 32; *al.*

descensio: *adv. Ar.* I 26, 31 -io τοῦ λόγου; *al.*

deus (*cf.* unum, Christus, pater, spiritus): *Cand.* I 1, 32 ingenitus -us; I 2, 8 sq. simplex quiddam -us; *ad Cand.* 2, 27 sq. -us est totum προόν; 3, 2 -us omnium causa est (*cf.* 3, 8 causa est -us et eorum quae sunt et eorum quae non sunt; 14, 14 sq. si -us causa est omnium, causa est et τοῦ ὄντος in generationem); 4, 12 μὴ ὂν -us dicitur (*cf.* 13, 11 sq.); *Cand.* II 1, 20 homines sine -o; 1, 28 praeexsistit -us filio sine principio; *adv. Ar.* I 7, 12 spiritus -us est; I 17, 16 spiritus -i spiritus Christi et idem spiritus sanctus; I 19, 23 -us in occulto, in potentia enim; I 29, 11 sq. -us et substantia et substantiae causa est; I 33, 4 inquirendum si idem est -us et -o esse; I 33, 14 sq. scriptura et omnis intellegentia istum -um et esse dicit et ante ipsum nihil esse; I 33, 21 sq. verus -us et solus -us quia et potentia et actione -us; I 33, 32 ipse enim λόγος -us est; I 33, 33 sq. non enim sine actione -us, sed intus operatur -us; I 33, 19 actuosum -um accipimus; I 34, 24 sq. -us autem id quod est supra universale esse. Filius autem quod est universale esse; I 44, 3 illi (Patripassiani) -um solum esse dicunt quem nos patrem dicimus; I 44, 10–12 -us enim nec procedit a semet ipso, neque in manifesto actio est; I 52, 3 sq. -us potentia est istarum trium potentiarum, exsistentiae, vitae, beatitudinis (*cf.* IV 21, 26 τριδύναμος est -us); II 1, 48 -us omnium pater est secundum creaturam; II 3, 16 (-us) potentia (est) substantiae; II 5, 6 est autem -us, spiritus, lumen, potentia omnipotens et huius modi talia; III 2,

5 -um per Christum videmus; III 7, 35 essentia, silentium, cessatio, pater, hoc est -us pater; IV 4, 7 sq. verum lumen -us est; IV 22, 10 -um esse unum et solum; IV 22, 25 sq. omnia a -o et potentiae et actus; IV 26, 15 cum esse vivere intellegere -us sit; IV 27, 5–7 si intellegere vel intellegentia -us est, cum intellegit -us, se ipsum intellegit; IV 28, 7 forma -i, cum accipitur in -o, -us est; *in Eph.* 1, 11, 28 -us motus; 1, 17, 10 sq. -us domini nostri Iesu Christi, qui longe separatus est a -o Iudaeorum; 2, 17, 7 -us id est salvator; 2, 21, 5 in Christo -us; 4, 17, 17 sqq. vita -i; 4, 20, 19 ... hunc mundi regem -um credere; *in Gal.* 1, 11, 10 -us mysterio carnem sumens; 3, 20, 23 solus -us unus est; *in Phil.* 2, 6, 23 exsistentia -us; *al.*

diabolus: *hymn.* II 49.61; *in Eph.* 4, 27, 3 -i voluntate peccare; 4, 27, 7 sq. in omni actu -i; 4, 27, 11 sq. nostro vitio fit -o occasio; 5, 6, 14 -us cui serviunt illi qui diffidunt; 5, 9, 5; *in Gal.* 4, 8, 12; *al.*

dignitas: *adv. Ar.* I 13, 9; 29, 35 sq. secundum -tem et -tem nominum, filius (ὁμοιούσιος) patri? *in Eph.* 1, 4, 114 carnales -tes; 1, 4, 115 mundi ... -tes; *al.*

diluvium: *adv. Ar.* I 39, 20

disciplina: *ad Cand.* 7, 3; 30, 33; *in Eph.* I *prol.* 2.13 Christianae -ae; 1, 4, 28 Iudaismum adsociaverant (Ephesii) -ae purae simplici de fide in Christum; 2, 20, 8; 3, 1, 28 legitimam mandatorum salvatoris -am; *in Gal.* 4, 15, 13; 6, 4, 3; *in Phil.* 2, 1, 76 ad moralem -am ... pertinet; 2, 9, 28 catholica -a; 4, 12, 15 ex -a ... evangelica; *in Eph.* I *prol.* 20 Iudaica -a; *in Gal.* 1, 6, 28; 2, 2, 25 -am vel circumcisionis vel sabbati vel rerum ceterarum; 2, 12, 39.41.54.58; 2, 14, 22; 3, 1, 6.20; II *prol.* 3 (p. 132); 4, 3, 97; 4, 9, 55; 4, 11, 5; 4, 12, 2; 4, 21, 10; 4, 27, 7; 4, 30, 13; 5, 2, 5.11; 6, 7, 4; 6, 8, 3; 6, 13, 13; *in Phil.* 3, 2, 22; 3, 4, 14; *in Gal.* 4, 9, 4 in gentilem transierint -am; *al.*

divinitas: *Cand.* I 5, 16 sq. si (deus) emittit a semet ipso aliquid, primum minuitur ... in -te; *ad Cand.* 31, 10 sq. istorum trium ... una -as; *adv. Ar.* I 2, 34; 3, 26 magna -as; I 9, 18.21; 15, 40.47 sq. ὁμοούσιος οὖν uterque, et substantia et -te consistens; I 23, 43.45 naturalis -as; I 26, 8 esse -tis; I 26, 52 omnis -as et ab initio et in initio et postea et semper ab aeternis et in saecula saeculorum; I 30, 5; 37, 7 -as una (*cf.* I 59, 5); I 44, 43; II 8, 15 -as enim in Christo corporaliter habitat; IV 3, 24; *in Eph.* 1, 4, 2 de -te tractatus est; *in Gal.* 3, 7, 9; *al.*

divinitus: *Cand.* II 2, 41

divinus: *Cand.* I 1, 5 inmutabile autem est omne -um; *adv. Ar.* I 16, 28 -a adfectio; I 33, 2 sq. -iore intellegentia utentes; I 58, 7 ordo naturalis et -us; II 2, 43 -o quodam ortu, filius, a patre accepta substantia ...; *al.*

doctor: *adv. Ar.* I 2, 26 sufficiens -or (filius) de patre; I 2, 41

doctrina: *adv. Ar.* IV 18, 39 sq. spiritus sanctus ... -a; *in Eph.* 4, 14, 5 sq.

dogma: *ad Cand.* 16, 26 sq. exterminandum -a est ex his quae non sunt esse Iesum; 31, 4 -a vestrum de spiritu sancto blasphemia plenum; *adv. Ar.* I 10, 9 sq. Photinianum -a; I 28, 9; 44, 2 serpentinum -a; II 11, 3 venenum Arriani -tis; *al.*
dominatio: *adv. Ar.* I 44, 24; *in Eph.* 1, 19, 82 -nes motus sunt rerum agendarum; I 19, 99.103 supra -nem omnem Christus est

ecclesia: *adv. Ar.* I 29, 3 sancta -a; *in Eph.* 1, 1, 40 ad -am et ad populum scribit; 1, 19, 45.46 intellegamus quid sit -a; 1, 19, 47 quae membra omnia sunt Christi -a est; 1, 19, 149 -a omnis, id est omnis anima; 1, 19, 152 sq. omne corpus Christi anima est omnis quam -am nominant; 3, 10, 6.14; 3, 20, 5; 4, 4, 2 unum est tota -a et unus spiritus; 4, 11, 28 -ae populum; 4, 11, 51; 4, 15, 8 omnis -a a Christo regitur; 4, 29, 12 sq. -a enim cum unum corpus sit et omnes in -a unum corpus faciant, singuli partes sunt -ae; 4, 26, 4 -ae homo; 5, 30, 2; *in Gal.* 1, 18, 6 in Petro fundamentum -ae positum est; 2, 7, 25 columnae ... -ae; 2, 11, 13; 3, 20, 2 utramque -am copulat et iungit (Christus); 4, 22, 4 sq. -a et Christiani filius de libera est; 4, 23, 10 -is Iudaeorum et Christianorum; 4, 27, 22; *in Phil.* 2, 1, 33 corpus ... -ae; 3, 2, 7 defensores ... -ae; *al.*
ecclesiaticus: *in Eph.* 4, 26, 11. 36 praecepta -o viro data
effatio: *in Eph.* 1, 19, 133
effatum: *adv. Ar.* I 41, 42–49 sive deum et λόγον dicemus ... sive silentium et -um; I 43, 2–3 sive deus et λόγος ... sive silentium et -um
effectio: *Cand.* I 7, 8; 8, 6 actio autem -io voluntatis; *ad Cand.* 6, 4 secundum -nem quae sunt apparuerunt; 30, 19 sq. secundum generationem illum (Iesum) esse an secundum -nem? *adv. Ar.* I 44, 14 fertur (λόγος) potentia sua in -nem eorum quae sunt; *al.*
effector: *Cand.* I 10, 13 Iesus -or; *adv. Ar.* I 60, 9 -rix substantia; *al.*
effluentia: *Cand.* II 2, 21 ex -a substantiae; *adv. Ar.* I 1, 17 sq. neque pars neque -a (filius) (*cf. ibid.* 19.37); I 19, 13 corporalis -ae per reflexionem figurata (umbra)
effulgenter: *adv. Ar.* I 64, 2 sq. e. fecit (trinitas) animam
effulgentia: *Cand.* I 4, 2 iuxta -am (generatio); I 4, 14 non est inversio -a? *adv. Ar.* I 27, 18 in actionem -a et refulgentia (λόγος); *al.*
effulsio: *adv. Ar.* III 1, 31
effusio: *adv. Ar.* I 63, 22; III 1, 31
elementum: *adv. Ar.* I 25, 25 sq. (λόγος) velut -um omnium quae sunt; I 62, 10 quattuor -orum; IV 5, 6; *hom.* 1, 13 sq. pagani ... et -a ... deos esse dixerunt; *in Eph.* 2, 1, 50 inter -a princeps, aer scilicet; *al.*
eminentia: *ad Cand.* 13, 6 per -am τῶν ὄντων deum dicemus supra omnem exsistentiam
empyrius: *in Gal.* 4, 9, 20 daemones ... -os
energia: *adv. Ar.* I 25, 26
enfasis: *ad Cand.* 6, 9; 21, 2 ne quis -in accipiat temporis; 22, 1
enydrus: *in Gal.* 4, 9, 20 daemones ... -os

episcopus: *Cand.* II 1, 19; *adv. Ar.* I 28, 23
esse *(substantivum)*: *persaepe, cf.* deus, pater, filius, ὄν, λόγος
essentia: *adv. Ar.* III 7, 29.34.35; IV 6, 5; *in Phil.* 4, 1, 3 ... unam -am habeant (Christiani)
essentitas: *Cand.* I 1, 11–14 nulla ... essentitas ... ante deum esse fuit; *adv. Ar.* I 49, 16; 52, 37; IV 6, 5
ethnicus: *adv. Ar.* I 2, 27 sq. et Iudaei ante hoc et -i enarrarunt
evangelistes: *adv. Ar.* I 36, 16
evangelium: *in Eph.* 1, 13, 12 credere -o; 2, 17, 8 quidquid bene et bonum pronuntiat (salvator) -um dicitur; *in Gal.* 1, 6, 31 solum -um; 1, 7, 3 sq. ... neque ex circumcisione -um; *in Eph.* 3, 1, 11 -um Christi (*cf. in Gal.* 5, 5, 9; 5, 6, 3; *in Phil.* 1, 27, 5); *in Gal.* I *prol.* 4 -um fidei; *in Eph.* 3, 1, 6.18; 3, 8, 5 minister -i; *in Gal.* 1, 6, 13 -um apostoli; *in Phil.* 2, 25, 9 in labore -i; 4, 10, 4 docti in -o; *al.*
exsistens *(substantivum)*: *Cand.* I 1, 12; *ad Cand.* 4, 3 privatio ... -entis; 5, 10; *adv. Ar.* IV 24, 23 -ens vel omniexsistens; *al.*
exsistentia: *Cand.* I 1, 11–14 nulla ... -a ... ante deum esse fuit; I 1, 15; 2, 2; 2, 15 differt -a ab exsistentialitate; 2, 18 -a a substantia differt (*cf. adv. Ar.* I 30, 20 sq. et dant differentiam -ae et substantiae); *Cand.* I 2, 19 -a ipsum esse est; *ad Cand.* 2, 21 sq. quod est ... praestat -am; 2, 32 prima et omnis -a (Christus); *adv. Ar.* I 18, 44 sq. in actione alia -a (spiritus sanctus); III 2, 12 sq. -ae universale ... esse; III 8, 41 -ae duae, Christi et spiritus sancti; IV 24, 24 -a omniexsistentia; IV 31, 50 in primo -ae suae actu; *in Phil.* 2, 6, 22 intellegere atque vivere forma quaedam est et imago ipsius -ae; 2, 6, 23 cum igitur exsistentia deus sit; 2, 6, 24 supra -am est (deus); 2, 6, 24 sq. forma autem -ae moveri, intellegere, vivere; 2, 6, 49.50; *al.*
exsistentialis: *Cand.* I 2, 24 sq. potentia -is
exsistentialitas: *Cand.* I 1, 13; 2, 3; 2, 15 differt exsistentia ab -te; *ad Cand.* 7, 5; *adv. Ar.* I 30, 21; 49, 14; IV 5, 36; *al.*
exsistentialiter: *adv. Ar.* I 50, 24–26 istud igitur unum e. unum, sed non ut pater inexsistentialiter unum qui est secundum potentiam e. unum; III 15, 15

facere *(cum duobus accusativis)*: *in Eph.* 4, 27, 6 aliquid nos faciat (diabolus)
factio: *adv. Ar.* I 45, 37 sq. praeextitit -io et generatio, antequam fuisset filius
femina: *adv. Ar.* I 64, 27; *in Gal.* 4, 3, 67.69 omnis -a quae edit aliquid mulier dicitur; 4, 3, 72 sq. omnia quae perfecta sunt vir dicitur, omnia quae inperfecta -a; 4, 3, 76 sq. -arum modo et mulierum exigimus vitam; 4, 3, 82 ex -a, id est ex non perfectis; 4, 3, 86 ex -a, id est ex hac vita quae, cum corrupta est, merito vel -a vel mulier nominatur; 4, 3, 87 sq. malum ex -a; nam et in primo homine non peccatum nisi ex -a; *al.*

femineus: *adv. Ar.* I 51, 21 quasi -am sortita est (vita) potentiam; *al.*
fidelis: *adv. Ar.* IV 33, 19 -is quaesitor; *in Eph.* 1, 1, 44.45.47; 5,25, 12 accipiamus ecclesiam omnem -em; *al.*
fides: *ad Cand.* 32, 7 per -em perfectam de te (deo) cognoscentiam habemus; *adv. Ar.* I 24, 4 -e intellegere; I 28, 16 sq. in Nicea civitate -es confirmata; II 1, 2.10.39; 12, 33 sq. haec enim -es apud Niceam, haec -es apostolorum, haec -es catholica; *in Eph.* 1, 4, 24 servari -em; 1, 4, 28 disciplinae purae simplici de -e in Christum; 1, 4, 95.97 in Christum -em sumere; 2, 5, 13; 2, 6, 2; 2, 8, 2; 2, 10, 14 -em servantes; 2, 12, 4; 2, 13, 10; 2, 20, 11 in deum -em mittere; 3, 1, 16; 3, 10, 15; 3, 12, 10.11.14; 3, 13, 8.12.18; 3, 14, 9.11; 3, 15, 12; 3, 16, 27; 3, 18, 14 tria perfectionem christianitatis inplere: -em, scientiam, caritatem; 3, 18, 17.23.63; 4, 5, 17; 4, 13, 8.9.12; 4, 14, 3.14.15.20; 4, 20, 5; 4, 29, 9.10; 6, 13, 11; 6, 13, 40 sqq.; 6, 16, 5; 6, 23, 4.6.8.9.10; *in Gal.* I *prol.* 4 evangelium -i; 1, 1, 15; 1, 6, 6; 1, 12, 16; 1, 13, 69.70.74; 1, 20, 2 adserenda -es; 1, 20, 3 erraverunt a -e; 1, 23, 6.7.8; 1, 24, 10; 2, 1, 9; 2, 3, 4; 2, 4, 32.40; 2, 6, 13; 2, 7, 27; 2, 10, 5 sq. non secundum operas iustificemur, sed secundum -em; 2, 10, 26; 2, 15, 10.12 iustificari per -em; 2, 15, 14.18.19; 2, 17, 4.5; 2, 20, 10.14 in -e vivere; 3, 2, 7; 3, 4, 6.12.17.18; 3, 5, 13; 3, 6, 4; 3, 7, 3 sqq.; 3, 9, 4 sqq.; 3, 20, 33; II *prol.* 4.7.9 (p. 132); 3, 21, 8.9.14.15.33; 3, 22, 5.6; 3, 23, 4; 3, 24, 9; 3, 25, 2 sqq.; 3, 26, 4 sqq.; 4, 3, 35.51; 4, 11, 3; 4, 12, 14; 4, 14, 22; 4, 15, 15; 4, 17, 22; 4, 21, 11; 4, 22, 6; 4, 28, 5.6.7; 4, 31, 3.6; 5, 1, 2.3.4.5; 5, 2, 17.19.21.23.25.26; 5, 6, 3.8; 5, 7, 2; 5, 9, 10.11; 5, 10, 3; 5, 13, 8; 6, 10, 12.13; *in Phil.* 1, 22, 8; 1, 25, 8; 1, 27, 25; 2, 6, 112; 2, 15, 27; 2, 17, 9; 2, 19, 13; 2, 21, 9; 3, 9, 2 sqq.; 3, 10, 4.21.23; 4, 1, 9; 4, 3, 17.18; 4, 4, 3; 4, 13, 7.9; 4, 22, 2; sola -es: *in Eph.* 2, 14, 18; 3, 16, 15; 6, 13, 7.14 sq.; *in Gal.* 2, 15, 19; 3, 2, 15; 3, 7, 6; 3, 21, 22; 3, 22, 7; 6, 10, 19; *in Phil.* 1, 29, 12; *al.*
figura: *adv. Ar.* I 12, 18; 49, 23; II 4, 14; *in Gal.* 4, 22, 9 in -a Christi; *in Phil.* 2, 6, 75.76.79.85; 2, 9, 34; 3, 21, 10; *al.*
filietas: *Cand.* I 8, 16; 9, 5; *ad Cand.* 30, 36; *adv. Ar.* I 24, 3; 27, 17 in substantiam -tis processio; I 31, 30 ipsa voluntas -as est; I 51, 9
filius (*cf.* deus, pater, Christus, λόγος, spiritus): *Cand.* I 9, 10 patris pars cum sit -us; *ad Cand.* 2, 30 -us ... omnis λόγος; 15, 1 -us ergo Iesus Christus et solus natus -us; 20, 17 sq. esse autem pater est, operari ergo -us; 27, 16 sq. ὁμοούσιον et pater et -us (cf. *adv. Ar.* I 19, 51 sq. ὁμοούσιον ambo et imago -us patris; I 25, 34 -us et pater ὁμοούσιον; IV 30, 41 sq.; 32, 1 sq. deum patrem, -um deum, ὁμοούσιον esse); *ad Cand.* 31, 8 sq. -us actione est differens a patre; *adv. Ar.* I 8, 1 Christus, qui -us patris, et ipse est spiritus sanctus; I 8, 16 sq. sicuti enim a gremio patris

et in gremio -us, sic a ventre -i spiritus; I 16, 22 -us spiritus (*in Eph.* 1, 4, 219 spiritus autem -us; 1, 4, 222 per spiritum qui est vere -us et solus -us); I 10, 4–6 non sic -us quemadmodum nos: nos enim adoptione -i, ille natura; etiam quadam adoptione -us et Christus, sed secundum carnem; I 13, 9 sq. maior pater, quod ... causa est ipsi -o; I 19, 44 potentia pater, actione -us; I 24, 40 natura et generatione -us; I 28, 2 sq. quod -us et natura -us et in carne -us et maxime in carne -us vocatus; I 31, 21 -us ergo in patre imago et forma et λόγος et voluntas patris; I 34, 24 deus ... supra universale esse. -us ... universale esse; I 35, 27 qui de Maria -us est ... dei est -us; I 35, 29 unigenitus enim dei -us (*cf. ad Cand.* 15, 1 -us ergo Iesus Christus et solus natus -us; III 2, 50 sq. si genitus, -us et, si -us, unigenitus; III 8, 5 unicus -us; III 8, 16 sq. unus ergo -us; III 8, 29 sq. -us igitur unicus in eo quod est -us; IV 10, 31 unus et ipse -us, ut pater unus; IV 31, 4 -us est genitus ab exsistentia patris); I 39, 10 -us ... activa potentia est; I 41, 36–38 pater et -us unum et qui pater et qui -us -us et non idem pater et -us nec idem -us pater eius cuius -us est; I 43, 25 sq. simplex deus, simplex -us; veritas deus, veritas -us, et deus et -us una veritas; I 64, 27 ipse (λόγος) sibimet -us erat; III 8, 41 sq. exsistentiae duae, Christi et spiritus sancti, in uno motu qui -us est; III 18, 13–15 pater actualis exsistentia ... -us vero actus exsistentialis; IV 8, 43 sq. -us dei forma dei est; IV 29, 9 sq. -us, id est intellegentiam intellegendo se genita intellegentia; IV 30, 12 est ergo -us et, si est, alter est; IV 31, 34 sq. alter pater, alter -us, quippe cum pater -i fons; *hymn.* I 5 cum procedis, -us; *in Eph.* 1, 4, 224 per virtutem -i nos efficimur -i; 4, 5, 10 in -o deus ... in deo -us; *ad Cand.* 19, 10 in patre -us et in -o pater (*cf. in Gal.* 1, 1, 40; *in Phil.* 2, 6, 51.96 sq.; *adv. Ar.* I 6, 15; 7, 24; 9, 23; 11, 14; 19, 51; 34, 11; 37, 18; IV 31, 32); *al.*

fons: *Cand.* I 7, 18 sq. a -te quod superest effunditur et haec generatio a deo; *adv. Ar.* I 25, 15 fons (Iesus) vitae aeternae (*cf. ibid.* 19); IV 31, 34–36 pater filii fons, filius ut flumen quod excurrit ex -te, in -te autem ut manens aqua et quieta est, pura, immaculata; *in Eph.* 1, 7, 29 sq. ab ipso enim veluti -te orta sunt omnia; 2, 14, 10 animae a dei -te natae; 4, 16, 5 sq. Christus caput est et principium et fons; *al.*

fontaneus: *adv. Ar.* IV 6, 2 deus quod est ... -um

forma: *adv. Ar.* I 22, 28 sq. -a substantia cum substantia in qua est -a; I 22, 29 -ae substantia; I 22, 33–35 secundum quod -a a substantia substantia est, -a quae sit substantiae, istud dei filius est, quo -a, substantia; I 22, 35 sq. quod autem semper substantia cum -a, semper pater semper -us; I 32, 51 -a enim eo quod est esse vita est; IV 8, 43 sq. filius enim

dei -a dei est, id est vita quae est -a viventis; IV 20, 20 -a eius (dei) infinita est; IV 21, 10 sq. qui (λόγος) eius (dei) dicitur -a; IV 26, 16.18 idem -a quod substantia; IV 26, 25 substantialis enim -a est; IV 28, 2 genita est -a, ut ab eo quod est esse vivere intellegere, gigneretur exsistentia vita intellegentia; IV 28, 6 per -am intellegitur deus; IV 28, 7 -a dei, cum accipitur in deo, deus est; IV 30, 28 sq. est quidem deo -a, sed filius dei -a in manifesto, dei vero in occulto; *hymn.* III 152.160.162 substantia igitur cum -a est et deus Christus est; III 206 sqq.232 sqq. tu, λόγος, -a cum sis, -a patris es; *in Eph.* 3, 10, 25 servi -am suscepit (filius); *in Phil.* 2, 6, 16 sq. -a dei Christus; 2, 6, 17.24 sq. -a autem exsistentiae moveri, intellegere, vivere; 2, 9, 14 -a dei est (λόγος); 2, 9, 20.34.42; 3, 21, 22 aequiforme, hoc est eiusdem atque aequalis -ae; *al.*

frui *(cum acc.): in Eph.* 4, 19, 5 eam frui volentes

geinus (γήινος): *in Gal.* 4, 9, 20 daemones ... -os

geminatio: *adv. Ar.* III 1, 32 -io potentiae; IV 3, 38

generare: *Cand.* I 1, 18 deum -are (*cf. ibid.* 24); I 3, 32.33.35.37 non igitur -at (deus); I 6, 10 quod deus -at, oportet id consubstantiale esse; *ad Cand.* 30, 25 -at νοῦς verbum; *adv. Ar.* I 32, 3 sq. a se se -ans filius, sed potentia patris se se -ans filius; *hymn.* II 25 patre -ante a se vivit filius; *in Eph.* 2, 3, 25–27 veluti -ata dicuntur (divina), quoniam tamen eadem virtute sunt et eadem substantia qua fuerunt, idcirco ut -ata non sunt; *al.*

generatio: *Cand.* I 1, 4 sq. omnis -io ... mutatio quaedam est; I 1, 10 sq. -io per inversionem et per mutationem -io est; I 1, 29 non potentificata potentia in -nem; I 4, 1 sq. -nem a deo secundum istos modos esse ...; I 5, 1 -io iuxta radii emissionem; I 5, 6 puncti fluentum (est) -io; I 6, 1 iuxta imaginem (-io); I 6, 13 iuxta progressum et iuxta motum (-io); I 7, 15 iuxta superplenum -io a deo; I 7, 18 sq. a fonte quod superest effunditur et haec est -io a deo; I 7, 29 nulla -io a deo et iuxta superplenum; I 8, 1 iuxta voluntatem -io et iuxta actionem; I 9, 1 sq. (-io) iuxta nominatum typum; I 9, 18 a deo igitur nulla -io; *ad Cand.* 2, 22 per ineffabilem -em; 6, 3 sq. secundum -nem a deo aut secundum effectionem quae sunt apparuerunt; 14, 12 absconditi manifestatio -io est; 16, 26 divina et ineffabilis -io; 29, 7 spiritalis -io; 30, 2 sqq.; *Cand.* II 2, 34 ex ... voluntate -io; *adv. Ar.* I 18, 15.16.30 modus divinae -nis; I 24, 2–4 duplex -io eius (Iesu), una quidem in divinitatem ... alia autem in carnem venire; I 24, 5 sola -io a deo, potentiae manifestatio; I 57, 8 ingenita -io; *hom.* 3, 17 nec ibi -io inmutatione -io; *hymn.* I 37 ... substantiaeque -io; *in Eph.* 2, 3, 20 ubi ... natura, ibi -io; 2, 3, 20 sq. -io autem est cum ab eo quod non fuit aliquid

esse incipit; 2, 3, 33 longe aliter -io ... quae in mundo est; *al.*

generator: *ad Cand.* 6, 2 -or ... et pater (deus); 10, 34 vitae -rix (anima); 18, 5 pater omnium et -or λόγος; *adv. Ar.* I 40, 22 sq. qui (pater) sui -or est exsistentis; I 55, 20 pater suae ipsius substantiae est -or; *al.*

gentilis: *in Eph.* 2, 13, 5 sq. longe eratis, id est -es; *in Gal.* 4, 9, 4 in -em transierint (Galatae) disciplinam

gentiliter: *in Eph.* 2, 10, 19 g. sentiebatis; 5, 8, 3 g. viverent; *in Gal.* 2, 14, 21 ... g. vivis? id est cum gentibus vivis?

genus: *ad Cand.* 14, 24 generale ὄν -us; 15, 5 sq. super -us generale ὄν unum est; *adv. Ar.* I 34, 19 sq. iuxta -era et iuxta species esse; I 44, 18; III 13, 9 -era mortis; IV 5, 14 haec pro suo exsistendi -ere vitam recipiunt; IV 5, 34 -era -erum profunduntur a deo; IV 32, 10; *in Eph.* I *prol.* 10 vitae -ere (*cf. in Gal.* 6, 9, 9; *in Phil.* 2, 1, 101; 4, 6, 4; 4, 13, 1); *in Eph.* 1, 3, 19 -ere vivendi (*cf.* 2, 20, 7 sq. ex -ere vivendi; *in Phil.* 3, 16, 3 sq. -ere vivendi et intellegendi); *in Eph.* 4, 11, 21 loquendi ... -era; *in Eph.* 1, 7, 40 -ere procreationis; 1, 7, 73 ut -us sapientia, ut species prudentia; *in Phil.* 2, 1, 77 sq. duo -era dixissem esse in Paulo et in omni tractatu; 2, 6, 107 sq. multa -era mortis; *al.*

gigas: *in Phil.* 2, 6, 77

gignibilis: *ad Cand.* 30, 4 sq. necesse est a deo nihil esse generatione -e

gloria: *adv. Ar.* I 26, 32 ... et angelis aut thronis vel -is; IV 5, 12; 11, 10; *al.*

gratia: *hymn.* III 43 sqq.; *in Eph.* 1, 2, 3.4.12; 1, 3, 9; 1, 4, 191 immaculati per eius (Christi) -am; 1, 4, 213.214.226.229; 1, 7, 2 sq. -a est ut in Christo per eius sanguinem habeamus redemptionem; 1, 7, 22 peccata ... donantur per dei -am; 1, 7, 25 -am dei commendat (Christus); 1, 7, 49 -a magnifica dei; 1, 7, 52.72; 1, 9, 4; 1, 14, 8; 2, 4, 5 ille (deus) -a sua donans peccata; 2, 5, 11 -a (Christi) salvi sumus; 2, 7, 3 sq. non haec meritis nos accipimus, sed dei -a et bonitate (*cf. ibid.* 7); 2, 8, 3 sq. non merito nostro salvi sumus, sed dei -a (*cf. ibid.* 6.8); 3, 1, 17.23.27.31.34; 3, 7, 6.7.8; 3, 8, 3.4.7.8.9.10.12. 13.15.16.17; 3, 9, 2.12; 3, 13, 15; 4, 1, 11; 4, 7, 6.9; 4, 8, 12.15. 16 sq. nemo alterius debet aut invidere -ae aut suae; 4, 25, 4; 4, 29, 9; 6, 18, 21 -as agimus; *in Gal.* 1, 10, 15.16; 1, 13, 23; 1, 15, 8.17; 2, 2, 29–31 si enim prodest circumcisio ... non erit ex -a Christi salus; 2, 7, 15.17; 4, 7, 8.10 omnia per dei -am; 5, 4, 3 -a autem non ex meritis; 5, 4, 4 sqq.; 5, 5, 5 per -am et dei pietatem relaxatio fieret peccatorum; 5, 5, 6 ex dei -a, non ex operibus; 6, 18, 3; *in Phil.* 1, 25, 8 profectum habeatis ad -am fidei; 1, 28, 9.15 dei nutu et misericordia et -a fiant omnia (*cf.* 4, 8, 33); 2, 9, 26 sq. hanc -am consecutus est (Christus) ut filii nomen acciperet; 2, 9, 38.48; 2, 12, 23; 3, 13, 37 ... non operibus

nostris -am consequamur; 3, 15, 7; *al.*

habitator: *adv. Ar.* I 37, 30—32 ipse (filius) et receptaculum et -or. Et quoniam in filio pater, et pater -or

haeresis: *adv. Ar.* II 2, 15; *hom.* 2, 39 ὁμοούσιον contrarium positum universae Arrii -i; *in Gal.* 1, 19, 17 Iacobus apostolus ... in -i sit; *al.*

haereticus: *Cand.* II 1, 30.34; *adv. Ar.* II 12, 35 -i vincuntur universi; *hom.* 1, 21; 4, 35; *in Eph.* 4, 14, 24 docere -as disciplinas; *al.*

heres: *ad Cand.* 2, 7 -es per adoptionem; *in Gal.* 3, 29, 6.10; 4, 1, 8 -des promissionum; 4, 1, 10 sq. cum ... parvuli sunt -des, nihil differunt a servis; *al.*

homo: *adv. Ar.* I 14, 18 -o eius (Christi); I 14, 22 deus in -ine (*cf. in Gal.* 1, 1, 20—22 ... neque per Christum -inem, sed per Christum qui in -ine; Christus enim et deus et -o); *adv. Ar.* I 63, 6 caelestis -o; I 63, 7 terrenus -o; I 64, 20; *in Gal.* 2, 19, 24 -o vetus; *al.*

hyle (*cf.* ὕλη): *adv. Ar.* IV 11, 17 in -en mersa (anima); IV 11, 24 ab -e et a corporeis nexibus; IV 25, 24 in eo quod hyle sunt (corpora); IV 25, 28.33 aeterna et in -e elementa; *hom.* 3, 10; *al.*

hylicus: *ad Cand.* 10, 17—19 qualitas ... -a cum sit; *adv. Ar.* I 24, 15 sq. λόγος processit in substantiam eorum quae sunt et intellectibilium et -orum; I 32, 25; 58, 19 ignoratio animae direptae ab -is potentiis; I 62, 22 λόγος caelestis et alius -us; I 62, 23 caelestis et -a (anima); I 62, 32 -us νοῦς; I 62, 36 sq. -us autem spiritus in -a anima, -a autem anima in carnali corpore; IV 11, 34; *al.*

hymnidicus: *adv. Ar.* II 12, 3

idea: *adv. Ar.* I 50, 16; IV 5, 31 has Plato -as vocat, cunctarum in existentibus specierum species principales; IV 24, 37 sq. -as τῶν ὄντων

identitas: *adv. Ar.* I 48, 25—27 sive altera (sunt) in -te, sive eadem in alteritate. Sed si eadem in alteritate, magis in alteritatem vergunt, si autem altera in -te maxime -as apparet; I 52, 21 esse vitae secundum -tem motum est; I 53, 1 sq. ὁμοούσια ista, secundum -tem counita alteritate; I 57, 20 sq. alteritas nata cito in -tem revenit; *al.*

idolothytum: *in Gal.* 2, 4, 39 de -is cibos

idolum: *adv. Ar.* IV 11, 19 sq. vivendi -um materiae faecibus praestat (potentia vitalis); *in Eph.* 5, 5, 2 sqq.

ieiunium: *in Gal.* 4, 10, 7

Iesus (*cf.* Christus, filius, λόγος): *Cand.* I 11, 9 ... -um opus esse dei omnimodis perfectum; I 11, 12 prima substantia -us; *ad Cand.* 2, 28 -us totum ὄν; *adv. Ar.* I 8, 14 sq. -us est spiritus; III 14, 12 -us spiritus sanctus; *in Eph.* 1, 1, 8 Christus enim -us in corpore; *al.*

ille unus ... alius (= alter ... alter): *in Eph.* 2, 1, 12 sq.

imaginalis: *Cand.* I 6, 1 sq. multum enim differt imago ab -i; *adv. Ar.* I 19, 6 sqq. -is imago ...; I 19, 53 quod autem alterum ab altero, -e et imago; *al.*

imago: *Cand.* I 6, 1 sq. multum differt -o ab imaginali; I 6, 3 sq. in alio enim aliquo substantiam habet -o; I 6, 5 sq. non ergo -o id est quod genitum a deo; I 6, 6 sq. consecutio etenim est -o illius cuius -o est; *adv. Ar.* I 19, 6 sq. -o enim imaginalis -o; imaginalis autem deus, -o ergo Christus; I 20, 4 sq. homo non -o dei, sed secundum -em; I 24, 9–11 -o enim substantia cum substantia cuius est et in qua est -o; I 34, 2 substantiae autem dei -o est actio filiusque est; I 34, 5; 35, 24 -o λόγος est; IV 8, 48 Iesus Christus et -o et forma dei; IV 11, 14 anima -o τοῦ λόγου est; IV 28, 20 (filius) -o exsistens per intellegentiam internam quae esse est atque exsistere ac propterea -o imaginis genita; *in Eph.* 1, 4, 75 -em intellegendi, id est sensum; 1, 4, 217 -o dei est (Christus); 1, 4, 217 sq. cum autem longe a dei -ne sint animae; *in Phil.* 2, 6, 18.22 intellegere atque vivere forma quaedam est et -o ipsius (dei) exsistentiae; 2, 6, 32; *in Gal.* 4, 3, 112 Moyses -o et typus fuit Christi (*cf.* 4, 27, 17); *al.*

imperator: *adv. Ar.* II 9, 50 probatum (ὁμοούσιον) ab -re -ris nostri patre

inactuosus: *adv. Ar.* I 13, 11 maior (pater), quod actio -a

inanimus: *ad Cand.* 10, 7 sq. -am ὕλην, -um ... quidquid sine intellectuali anima est

incarnaliter: *adv. Ar.* I 26, 26 sensibiliter autem et i. (*i. e.* in carne) tunc manifestatum est (mysterium)

incarnatus: *adv. Ar.* I 46, 22 de Iesu Christo, hoc est de λόγῳ -o; I 47, 10 sq. λόγον in postremis temporibus -um; I 47, 42; 53, 28 sq. ... Christum Nazaraeum, -um de Maria; I 53, 29 sq. qui (filius) fuit et effectus est spiritus -us; IV 32, 14–16 λόγος ..., adumbrata per spiritum sanctum Maria virgine, -us est

incognitus: *adv. Ar.* IV 20, 15 sq.; IV 20, 16–18 deus, quod est esse, id est vivere, -us et indiscretus est et eius forma, id est vitae intellegentia, -a et indiscreta est; IV 23, 13; *hymn.* III 226 tu, deus, -e; III 227

incognoscibilis: *Cand.* I 3, 28; *ad Cand.* 13, 9 sq.; IV 23, 14.34 -e omne quod deus est

incognoscibiliter: *adv. Ar.* I 3, 26 sq. propter magnam divinitatem nobis i. operante patre

incommutabiliter: *adv. Ar.* II 9, 29 in omni lingua i. dicuntur (alleluia et ἀμήν)

inconprehensibilis: *Cand.* I 3, 28

incorporalis: *adv. Ar.* I 32, 27 anima, substantia -is; I 49, 34 omni -i purius (unum); I 49, 38 omni toto maius (unum), corporali et -i; I 64, 12; II 3, 14; IV 32, 11

incorporare: *adv. Ar.* I 61, 20 sq. aut divina fit aut -atur (anima) ad intellegentia

incorporeus: *hom.* 3, 12

incorpus: *Cand.* I 11, 15; *adv. Ar.* IV 11, 11

indicativus pro coniunctivo: in Eph. 2, 13, 9 exponit quid illud est; *in Gal.* 2, 21, 20 ... quippe cum iam praestabat hoc lex

individuus: *adv. Ar.* I 34, 19 sq. ... genera ... species ... -a
ineloquibilis: *ad Cand.* 2, 26 -i motu genuit (deus) τὸ ὄν
inexsistentialiter: *adv. Ar.* I 50, 25 sq. non ut pater i. unum qui est secundum potentiam existentialiter unum
inferi: *adv. Ar.* III 12, 37 secum ab -is (animam) ducit (λόγος)
infernus: *adv. Ar.* III 12, 34 tunc esse dicitur (λόγος) in -o; III 15, 11 eam (vitam) ab -o resumpsit (Christus); *in Phil.* 2, 9, 78 sq. omnia sub terris quae in -is esse dicuntur
infiguratus: *ad Cand.* 8, 15 τὸ μὴ ὄν -um
infinitas: *adv. Ar.* IV 19, 32 -te sublata; IV 23, 15 ἀοριστία, id est -as et indeterminatio
infinitus: *Cand.* I 3, 27.28; IV 19, 30–32 inponendo enim -o terminum rebus ad exsistentiam sui unicuique format (λόγος); *al.*
infinitus singulari quodam modo adhibitus: adv. Ar. I 12, 21 post ascendere ad patrem; I 34, 16 potentia ad subsistere facere; *cf. infra s. v.* ut c)
infirmis: *in Gal.* 4, 12, 11.20
ingenerabilis: *adv. Ar.* I 34, 6 -i generatione
ingenerare: *adv. Ar.* II 4, 16 forma intellectum -at
ingenite: *Cand.* II 1, 22 consubsistit -e filius patri
ingenitus: *Cand.* I 1, 10 -us est deus (*cf. ibid.* 32; 2, 9; 3, 25; *hymn.* III 59); *Cand.* II 1, 32 alii (dicunt filium) simul -um; II 1, 35 sq. filius non est -us neque pars -i; II 1, 40 -us (filius) non fuit; *al.*
ininmutabilis: *adv. Ar.* I 33, 27 -is, semper sic et eodem modo exsistens (deus pater); I 47, 17 sq. -em iuxta quod λόγος est
inintellegens: *ad Cand.* 10, 28 sq. ὕλη ... -ens
intellegibilis: *ad Cand.* 13, 8; *adv. Ar.* III 6, 10 -em (deum) esse
inmortalis: *in Eph.* 4, 20, 4 Christus ut -es nos faceret, egit mysterium
inmortalitas: *in Eph.* 4, 20, 11 credere in Christum -tem consequi est; *in Phil.* 3, 21, 6 ... per resurrectionem -as daretur
inmutabilis: *Cand.* I 1, 5 -e ... est omne divinum; I 1, 7 deus inversibile et -e; I 3, 29; *Cand.* II 1, 38 (filius) unigenitus et -is; *adv. Ar.* I 34, 36 -is enim pater et -is filius; I 44, 17 sq. iste (λόγος) inversibilis et -is; I 44, 43 natura -i divinitas; I 47, 20 ut fons aquarum -is (λόγος)
inmutatio: *ad Cand.* 30, 3 sq. motus -io, -nem autem esse in deo inpossibile est intellegere; 30, 18 non omnis motus -io; *adv. Ar.* I 34, 36; I 43, 35 ... extra -nem esse motum in deo; *al.*
inoperare: *adv. Ar.* I 12, 29 pater -ans operatio
inparticipatus: *adv. Ar.* IV 19, 10 verum esse primum ita -um est ...
inpartilis: *adv. Ar.* I 49, 23 -e (unum) undique
inpassibilis: *Cand.* I 10, 21 iste passibilis est, ille -is et ille qui misit, iste qui missus est; *adv. Ar.* I 13, 12 beatior (pater), quod sine molestia et -is; I 13, 18 sq. (filius) -is et passibilis; I 22, 47 inversabili et -i exsistente universali λόγῳ; I 22,

48 sq. de filio dicitur quod et -is et passibilis; I 42, 38 -is manet (pater); I 44, 34 -i passiones inplicantes (Patripassiani); I 44, 36 nos tamen -em et filium dicimus; IV 31, 40 sq. et filius ... -is; *hymn.* III 83 sq. -is inpassibiliter, -is passibiliter (trinitas); *al.*

inpassibiliter: *adv. Ar.* I 40, 26; 52, 24; *hymn.* III 83 inpassibilis i.; III 85 passibilis i.

inpassionaliter: *adv. Ar.* I 32, 37

inproprius: *ad Cand.* 29, 21 -a significantia

inqualitas: *adv. Ar.* I 49, 24

inreligiosus: *adv. Ar.* I 28, 34 sq. in haeresi -i inventi; *in Eph.* 4, 26, 26 ab haereticis vel ab -is

insubstantialis: *Cand.* I 8, 27 -is ergo deus; *ad Cand.* 13, 9

insubstantiatus: *adv. Ar.* I 26, 2 deus et filius non solum -um sed consubstantiatum

intellectibilis: *ad Cand.* 7, 12–14 intellectuale ad -e ... -ia ea sunt quae vere sunt, intellectualia quae sunt tantum; *adv. Ar.* I 64, 3 in mundo -i; IV 2, 18 in supernis aeternisque, id est in -ibus; IV 5, 13; *Cand.* I 11, 15; *adv. Ar.* I 24, 15 sq. λόγος processit in substantiam ... -ium aut hylicorum

intellectualis: *ad Cand.* 7, 12.14.15; 8, 3 anima -is; 9, 4 intellegibilis et -is cum sit dei potentia; *adv. Ar.* I 60, 11; 61, 8 potentia vita -is est; *al.*

intellectualiter: *adv. Ar.* I 26, 25 intellegibiliter enim erat (λόγος) et i.

intellectum: *in Gal.* I *prol.* 23 sq. corporale -um

intellectus: *Cand.* I 8, 25; *ad Cand.* 2, 15 sine deo -us; 13, 9 sine -u (deus); *adv. Ar.* I 15, 26 secundum serpentis -um; II 4, 16 forma enim -um ingenerat; IV 18, 39 spiritus sanctus ... -us; *in Eph.* 1, 4, 60 secundum -um potens anima; *in Gal.* I *prol.* 5 corporali -u; *al.*

intellegentia: *ad Cand.* 2, 29; 2, 33 prima et omnis -a (Christus); 9, 11 sensus propinquus atque vicinus purae -ae; 9, 14 sensualis -a; 9, 21 iuxta sensum -a; 11, 12; 21, 3 primum secundum -am; *adv. Ar.* I 31, 8 -a universalis; I 32, 34.37.47.49.64 sq. haec (motio) duplex secundum vitam et -am; I 42, 12 in motu -a; I 60, 12 prima motio vita ... et -a; III 14, 37 spiritus sanctus -a est; IV 25, 45 sq. ... potentias tres, exsistentiam, vitam, -am; IV 27, 8 fit ut -a ipsa se intellegat; IV 28, 17–19 de deo ... intellegendo se -a foras se protulit; IV 29, 1 duae igitur -ae; IV 29, 9 sq. filius, id est -am intellegendo se genita -a; *in Eph.* 1, 4, 71.73.122 in Christo tota -a ... et de Christo tota -a; *in Phil.* 2, 6, 45 sq. in eo quod est esse -am inesse et vitam; 2, 6, 48.50 sq. ipsa -a aequalis deo est; *al.*

intellegentialis: *adv. Ar.* I 32, 29 ... vitalem potentiam et -em; I 39, 10 sq. filius ... activa potentia est ... -is

intellegentialitas: *adv. Ar.* I 50, 19

intellegentitas: *ad Cand.* 7, 6

intellegere *(substantivum)*: *Cand.* I 3, 16 sq. ipsum esse ipsum est et vivere et -ere; *adv. Ar.* I 13, 40 vivere quidem Christus, -ere spiritus; I 38, 30; III 4, 7 sq. haec tria esse vivere -ere, ita tria esse, ut

unum semper sint; III 4, 17 sqq.; *in Phil.* 2, 6, 20 sq. esse autem ipsum quod est principale habere vivere et -ere; 2, 6, 21 sq. -ere atque vivere forma quaedam est et imago ipsius exsistentiae (*cf. ibid.* 24 sq. forma autem exsistentiae moveri, -ere, vivere; 2, 6, 29 sq.); *al.*

intellegibilis: *ad Cand.* 9, 4 -is et intellectualis cum sit dei potentia; *adv. Ar.* I 31, 21 et filio -is; I 32, 69; 60, 10; III 6, 11 quodammodo -em (deum) esse iudicamus; IV 19, 20 sq. quiddam est ὄν, -e; *al.*

intellegibiliter: *adv. Ar.* I 26, 25

intracaelestis: *adv. Ar.* IV 31, 43

inversabilis: *adv. Ar.* I 22, 47 -i ... universali λόγῳ

inversibilis: *Cand.* I 1, 7 deus -e et inmutabile; I 3, 28 sq.; 5, 11; *adv. Ar.* I 44, 17 et iste (λόγος) -is (*cf.* I 47, 17); *al.*

inversio: *Cand.* I 1, 10 generatio per -em; *al.*

invisibilis: *Cand.* I 3, 28; *ad Cand.* 13, 9; *adv. Ar.* I 47, 27; III 11, 6; *al.*

iustitia: *in Eph.* 6, 13, 41 -a non tantum valet quantum fides; *in Gal.* 2, 21, 9 sq. si -a est per legem, frustra mortuus est Christus; 3, 21, 4 factorum -a; 3, 21, 30.33 non ergo ex lege -a est; *in Phil.* 3, 5, 15; 3, 9, 5; *al.*

lectio: *adv. Ar.* II 11, 10 per -nem deificam (*cf. ibid.* 11 -io divina); II 12, 14 -ne probatum; *in Eph.* 2, 1, 46 -io duplex; *in Gal.* 1, 13, 76

lex: a) *divina: in Eph.* 1, 4, 79

b) *Christiana: in Eph.* 1, 1, 38.41; *in Gal.* 2, 4, 34; 4, 30, 11; 5, 3, 16; 5, 6, 15; 5, 6, 17; 5, 13, 2; 6, 2, 7; 6, 3, 6

c) *Iudaica: in Eph.* 1, 2, 8; 2, 14, 20.22; *in Gal.* 1, 12, 24; 1, 13, 74; 2, 7, 28; 2,12, 29; 2, 15, 21; 2, 17, 7; 2, 18, 3.4.7; 2, 21, 4; 3, 2, 7 sqq.; 3, 3, 3; 3, 9, 4.10; 3, 10, 4 sqq.; 3, 20, 8 sqq; II *prol.* 6.10.13 (p. 132); 3, 21, 2 sqq.; 3, 22, 3; 3, 23, 3 sqq.; 3, 24, 4 sqq.; 3, 25, 5.6.7; 4, 1, 3.5.9; 4, 2, 3.12; 4, 3, 5 sqq.; 4, 5, 4 sqq.; 4, 8, 7; 4, 9, 6.31; 4, 15, 14; 4, 17, 4; 4, 21, 2 sqq.; 4, 22, 3; 4, 27, 36; 4, 30, 4.5.9; 5, 1, 8; 5, 2, 25; 5, 3, 3 sqq.; 5, 4, 4; 5, 14, 3; 5, 15, 10.11; 6, 13, 2 sqq.; *in Phil.* 3, 5, 12; 3, 9, 10; 3, 13, 43; *in Gal.* 4, 3, 42 elementorum lex

liberare (= salvare): *in Eph.* 2, 4, 7; 3, 9, 32; 3, 12, 13; 4, 8, 11; 4, 32, 16; 5, 18, 31; *in Gal.* 1, 3, 15.19; 2, 4, 35; 2, 20, 17; 2, 21, 6; 3, 9, 4; 3, 20, 20.34; 3, 24, 10; *in Phil.* 2, 6, 110.111; 2, 16, 11; 3, 12, 35.40; *al.*

liberatio (= salvatio): *in Eph.* 1, 1, 5; 1, 4, 29; 1, 9, 13. 22; 1, 13, 16; 3, 11, 10; 4, 5, 16; *in Gal.* 1, 3, 19; 3, 7, 7; 3, 20, 37; *in Phil.* 2,1, 136; *al.*

liberator: *ad Cand.* 26, 4 sq. omnium autem creatorem et liberatorem et sanctificatorem ipsius illius animae ...;

libet *(transitive)*: *in Eph.* 5, 31, 7 ut et vir uxorem liberet et uxor virum

localiter: *adv. Ar.* I 27, 25

locus: *Cand.* I 3, 14 ipse (deus) sibi -us (*cf. adv. Ar.* I 50, 8); *al.*

logus: *in Phil.* 2, 9, 53.54

luna: *adv. Ar.* IV 12, 25 haec in mundo atque sub -a; *in Gal.* 4, 10, 6
luminalis: *Cand.* I 4, 14 a substantia -i

manare: *adv. Ar.* I 1, 19 sq. effluentia, quae -ando inde minus fecerit, unde -arit; I 8, 4.10
mas: *adv. Ar.* I 64, 26 sq. -re et femina exsistente (λόγῳ)
mater: *adv. Ar.* I 32, 59 hoc autem est vel -er vel pater unigeniti filii; I 58, 11 sq. non falletur ergo, si quis subintellexerit sanctum spiritum -rem esse Iesu; *in Gal.* 4, 23, 10; 4, 26, 8.15
materia: *adv. Ar.* I 22, 45; 26, 35 sq. quod non esset vivefacere, nisi esset -a ad potentiam vivefaciendi, effecta est -a; I 26, 38 sq. λόγος ... apparuit in -a; I 44, 42; III 3, 24 omnis -a animata est; IV 11, 20 -ae faecibus; *in Eph.* 1, 4, 78.132; 1, 7, 38; 2, 1, 48 spiritum -a; 2, 1, 52 sq. -a tenebrarum; 2, 3, 14 sq. secundum naturam carnis geniti et -ae; *al.*
materialis: *in Eph.* 1, 4, 98 tolli a desideriis ... -ibus; 1, 4, 120 quidquid -e est et temporale est et caducum et corruptibile; *al.*
materialiter: *in Eph.* 2, 1, 40 ... qui m. sentiunt
materies: *in Eph.* 1, 4, 68; 6, 16, 26 et ipse (ignis) mundanus est et de -e materia est
mediator (Christus): *in Eph.* 2, 14, 9; *in Gal.* 3, 20, 3 sq. quasi -or liberat istam ecclesiam; 3, 20, 8 numquid lex -or est? 3, 20, 21 sq. ipse est enim solus -or; *al.*

mens: *ad Cand.* 1, 10 -tis elatio animae nostrae; *in Eph.* 4, 23, 5 mens vero fortior spiritus est; 5, 30, 12 -tem, quam νοῦν Graeci dicunt; 6, 13, 56 bonam -em et bonum cor ostendit (Paulus); *al.*
meritum: *in Eph.* 1, 14, 8 quae res magis gloria dei et gratia est quam -um nostrum; 2, 7, 3 sq. non enim nobis reddidit -um, quippe cum non haec -is nos accipimus, sed dei gratia et bonitate; 2, 8, 8 sq. dei donum est, non -o vestro; 3, 7, 6 sq. ubique enim non nos -is nostris hoc accipere, sed gratia dei, memorat Paulus; 3, 8, 3; 4, 27, 10 -a de bonis bona habemus; *in Gal.* 3, 21, 20.21; 5, 4, 3 gratia autem non ex -is, sed ex dei pietate est; 5, 5, 7; 6, 9, 2; *in Phil.* 3, 13, 35; 3, 15, 7; 4, 4, 8 sq. ad -um vitae futurae pertinet ...; 4, 7, 25; *al.*
ministerium: *in Eph.* 3, 14, 6 -orum spiritus Christi est, quippe ipse -um dei est; *in Phil.* 2, 27, 9 peccati -um mundus; 2, 27, 19 sq. -um salvationis; *al.*
misericordia: *in Eph.* 2, 1, 7 sq.; 2, 4, 3 divitiae magnae sunt dei circa -am
moralis: *in Phil.* 2, 1, 76 hoc iam ad -em disciplinam ... pertinet; *al.*
mors: *adv. Ar.* III 12, 33 sq. hoc nos -em eius (τοῦ λόγου) nominamus; IV 25, 22 sq. ... corporum mors; IV 25, 33 sq. mors, si sola conposita solvit, nihil funditus interit; *in Eph.* 2, 1, 11 sq. -em duplici modo accipi; 2, 1, 15 -tis genus; *in Phil.* 2, 6, 108 genera -tis; *al.*

motio (*cf.* motus): *adv. Ar.* I 32, 36 definitur enim -ne ... ὄν; I 32, 46 sq. ista enim substantialia, dico -nes, vitam, intellegentiam; I 32, 52 sq. prima potentia -nis; I 42, 22 causa enim -nis vita; I 42, 24 filius autem in manifesto -io; I 42, 30 filius secundum -nem filius; III 14, 20 Iesus et spiritus sanctus -io, vere mota -io; IV 16, 17 -io primi illius, quod est esse, vivere et intellegere; *al.*

motus (*cf.* motio): *Cand.* I 4, 5 iuxta -um (generatio) (*cf. ibid.* 5, 13; 7, 4); I 7, 9 -us in -um; *ad Cand.* 30, 2 sq.; *adv. Ar.* I 22, 52 -us primus; I 32, 32 simul enim substantia et -us; I 43, 35 extra inmutationem esse -um in deo; III 2, 22 vita atque intellegentia -us sunt; III 2, 43 semper -us ex substantia; III 3, 10 sq. vita igitur -us at principalis -us et unus -us et a se -us et unigenitus -us; III 8, 16 sq. unus ergo filius, quia unus -us; III 8, 42 in uno -u qui filius est; III 14, 12 sq. -us enim spiritus; *hymn.* I 18 Christus, in quiete -us; *in Eph.* 1, 11, 14 omnis -us et omnium rerum -us nonnisi a deo et per deum; 1, 11, 27 dei voluntas est -us; 1, 19, 78 Christus dei -us est; 2, 1, 25 -us rerum; *in Gal.* 4, 3, 30 sq. elementa vero mundi simul habent secum et -us suos et quasi quasdam ex -ibus necessitates; 5, 17, 6 habet enim -us suos caro; *al.*

multifidus: *ad Cand.* 31, 11 una divinitas et non -a maiestas

mundanus: *adv. Ar.* I 30, 29 sive in aeternis sive in -is; I 31, 4 substantia ... in -is; I 32, 21 in -is duae substantiae (hyle et corpus); I 64, 7 -as animas gignens (anima intellectibilis); III 12, 28 mundum et -a conplet (spiritus); III 13, 19 ... nihilque -um (patere in Christi nomine); IV 6, 28 Samaritana aqua -a est anima; IV 11, 18 -is elementis ... inplicata (potentia vitalis); IV 11, 34; IV 13, 3 sq. illa quae in aeternis ac supracaelestia sunt, actus sunt et actiones sunt quae -a ista genuerunt; *in Eph.* 1, 4, 113 -ae cogitationes, -i adfectus; 1, 4, 116–119 quidquid -um est ... neque divinum est neque aeternum est; 1, 4, 160 qui (sensus) mundi et -orum totus est; 1, 7, 66 -a sapientia; 2, 3, 16; 4, 20, 18.26; 4, 23, 16; *al.*

mundus: *ad Cand.* 5, 6 -us et illa superna subsistunt omnia; 9, 16 universus -us ex ὕλη consistens; 26, 13 sq. corpus non habuit antequam in -um ingrederetur; *adv. Ar.* I 8, 19 quod non sit ex -o (filius); I 8, 20 propter ipsum (filium) vivit -us; I 11, 1 sq. lumen in -o filius dei est; I 14, 25 fuit (Christus) ante -um; I 36, 23 in consummatione -i; I 56, 8 sq. anima in deserto, hoc est in -o; I 64, 3 in -o intellectibili; I 64, 6 in sensibili -o; II 4, 2 sq. ὄντα ... quae (sunt) in -o atque terrenis; III 11, 14 pater filio loquitur, filius -o; III 12, 30 sq. cum (spiritus vel λόγος) sumit (animam), -o veluti nascitur et potentia eius cum -o conloquitur; III 14, 38 utraque (vita et intellegentia) -us ipse caret; IV 12, 25 haec in -o atque sub luna; *in Eph.* 1, 1, 34 sq. mysterium propter -um et animas, quae in -o

trahebantur, inplevit; 1, 3, 37 sq. cum ex hoc -o exierimus; 1, 3, 40 extra -um supra caelos; 1, 4, 3 ante -um Christus; 1, 4, 4 -us factus; 1, 4, 4 ante -um animae; 1, 4, 11 sq. vel in Christo -um aut a Christo -um factum; 1, 4, 77 opera dei et voluntate -us est factus; 1, 4, 107 de -o resurgamus et de morte; 1, 4, 160 qui (sensus) -i et mundanorum totus est; 1, 4, 164 -usque propter eas (animas) est constitutus; *al.*

mysterium: *ad Cand.* 1, 9 -a dei voluntatum aut operationum; *adv. Ar.* I 10, 20.24; 12, 29; 17, 24 -i virtus; I 22, 16; 24, 30; 25, 15 sq. secundum -um veniens (Iesus) in carnem; I 43, 6; 64, 1; II 3, 31 -um corporale; II 12, 4 clavis -orum; III 8, 32 sq. -o crucis ... -o cognoscentiae; III 15, 57 sq. -o crucis; III 16, 17 salutis -um; III 16, 19 -um aeternae vitae; IV 31, 47 -um adventus (Christi); *hom.* 1, 3; *hymn.* I 3; *in Eph.* I *prol.* 3 -i ipsius (Christi); 3, 1, 15 -i ... fidem; 1, 2, 18 -um salvationis; 1, 3, 3 potentiam -i; 1, 4, 2 sq. -i ... explicatio; 1, 4, 87 -o patefacto; 1, 4, 105 -o acto; 1, 4, 139 -um per salvatorem conpletum est; 1, 4, 151 cognovimus -um; 1, 9, 3 sqq.; 1, 15, 9 -o baptismi; 1, 17, 28 -um plenissimum; 1, 17, 65 sq. sanctificati sunt -o; 1, 19, 56 -i ratio; 2, 3, 18 sq. quodam -o ... genita; 2, 7, 9 -um resurrectionis; 2, 16, 12 -um crucis (*cf. in Phil.* 3, 18, 49); 3, 1, 22 -um accepi aut didici; 3, 1, 50 -um domini; 3, 1, 53 revelatum sibi -um; 3, 1, 68; 3, 5, 5 -um nosse; 3, 5, 21 propheta qui -um locutus est; 3, 9, 4 -um evangelizent; 3, 9, 5 dispositio -i; 3, 10, 22 -i ... partes; 3, 15, 11 qui tradit -um; 4, 11, 39 -a et ministeria; 5, 2, 3 -um christianitatis; *in Gal.* 1, 1, 48 -um resuscitati filii; 1, 3, 18 Christus, -o functus; 1, 6, 22 -o suo ista praestitisse (Christum); 1, 9, 12 ut -um conpleat (Paulus); 2, 19, 24 sq. hoc enim Christus -o suo et mihi egit; 3, 7, 7 sq. fidem in -um Christi; 3, 20, 3 -o suo Christi per angelos disposito; 4, 3, 61; *in Phil.* 2, 6, 40.111 sq. omne -um non morte tantum, sed Christi, sed et morte crucis; 2, 9, 46; 2, 12, 5 sq. post -um totius administrationis editum; 2, 12, 8.19; 3, 18, 43.46; 3, 21, 8 sq. illo -o quo descendit (Christus) et cruci fixus est et resurrexit; 4, 3, 14; 4, 14, 3; 1, 29, 10 -um conplevit (Christus) (*cf. in Eph.* 1, 1, 34 sq. -um propter mundum et animas ... inplevit; 4, 10, 27; *in Gal.* 4, 3, 82); *al.*

mystice: *adv. Ar.* I 57, 25 m. dicitur; I 64, 26; III 13, 15

natura: *Cand.* I 9, 2 spiritus -a; *ad Cand.* 4, 4 iuxta alterius ad aliud -am; 9, 13 quae in -a et in ὕλῃ gignuntur; 12, 14 sq. iuxta ad aliud -am; 30, 27 sq. secundum tres modos filium esse; veritate, -a, positione; *adv. Ar.* I 10, 13 -a Iesus filius; I 28, 3; I 44, 49 sq. inpassibilis divina -a est; I 58, 34 humana -a; III 1, 12 in -a sensuali; IV 8, 11 -am vitae et intellegentiae; IV 11, 34 sq. nihil sit ... quod non pro sua -a vivat; *in Eph.* 1, 4, 54 -a animarum (*cf. ibid.* 73.160); 1, 4,

189 -a tali fuimus ut in maculam cadere possemus (*cf.* 1, 7, 13); 1, 7, 17 ad -am illam pristinam; 1, 7, 40 cum angeli et daemones et materia et elementa et animae ceteraque ... habeant -am suam; 2, 3, 14 secundum -am carnis geniti et materiae; 2, 3, 15 sq. non enim divinam -am dicimus, sed eam quae mundana est; 2, 3, 16 sq. ubicumque nasci est, ibi -a dicitur; 2, 3, 20 ubi est -a, ibi generatio; 5, 29, 2 secundum -am hic est amor; *in Gal.* 3, 28, 4 -a humana; *in Phil.* 2, 1, 110 -a tales sunt ut contentiosi sint; *al.*

naturalis: *adv. Ar.* I 23, 45 -is divinitas; I 52, 23 omnis potentia -is est voluntas; *in Eph.* 1, 4, 161 excitata virtute -i; 2, 3, 14 filii irae -es; *al.*

naturaliter: *adv. Ar.* IV 24, 16 n. mersa (cognoscentia) in eo in quo ei esse est manens; *in Eph.* 3, 18, 30 sq. quae scientia debeat conprehendere, n. quidem tria sunt; 4, 16, 13; *al.*

neomenia: *in Gal.* 1, 7, 16; 4, 10, 5

nihilum: *adv. Ar.* I 23, 35 ex -o; I 23, 38 non ergo ex -o erat (λόγος); I 24, 9 non de -o (generatio); *al.*

noerus: *adv. Ar.* IV 25, 20 in -is vigere

noetus: *adv. Ar.* II 3, 25; IV 25, 20 in -is ... vigere

noscentia: *hymn.* III 230

notio: *adv. Ar.* I 32, 53 secunda potentia ipsa -io; *hymn.* III 153 -io spiritus

nuptiae: *in Gal.* 2, 4, 38

oblatio: *adv. Ar.* I 30, 46; II 8, 2 audi orationem -nis; II 8, 34

omnicognoscens: *adv. Ar.* IV 24, 26

omnicognoscentia: *adv. Ar.* IV 24, 27

omniexsistens: *adv. Ar.* IV 23, 9; 24, 23

omniexsistentia: *adv. Ar.* IV 23, 9; 24, 24

omniintellegens: *adv. Ar.* IV 22, 20; 24, 26

omniintellegentia: *adv. Ar.* IV 24, 27

omnipotens: *ad Cand.* 2, 11 -ns potentia; 32, 4; *adv. Ar.* I 31, 44; 47, 1; II 4, 4; *in Phil.* 2, 6, 103

omnipotentia: *adv. Ar.* I 55, 23; IV 21, 5

omnividens: *adv. Ar.* IV 22, 20; 23, 10

omnividentia: *adv. Ar.* IV 23, 10

omnivivens: *adv. Ar.* IV 23, 9; 24, 25

omniviventia: *adv. Ar.* IV 24, 25

opera: *in Eph.* 2, 13, 7; *in Gal.* 2, 10, 5; 5, 6, 5; *in Phil.* 1, 28, 12; 4, 19, 4; *al.*

operatio: *Cand.* I 1, 27; *adv. Ar.* I 12, 29–32 pater inoperans -io, filius operans -io in id quod est generare, sanctus autem spiritus operans -io in id quod est regenerare; I 18, 47.48 -io vitae

optimitas: *adv. Ar.* I 50, 19

opus: *Cand.* I 8, 13 sq. ... -us igitur non consubstantiale operanti; *ad Cand.* 23, 7 -re enim foris, in eo quod est esse intus; *adv. Ar.* III 8, 39 sq. -re quo vita est Iesus exsistens, -re autem quo cognoscentia est spiritus sanctus; IV 12, 21; *in Eph.* 2, 19, 4 in dei -bus; *in Gal.* I *prol.* 10 ex -ibus legis nemo salvetur (*cf.* 1, 3, 8.22; 3, 10, 9); *in Gal.* 3, 10, 5 -ra christianitatis; *in Phil.* 2, 29, 13 -us Christi; *al.*

oratio: *adv. Ar.* II 8, 2 audi -nem oblationis; *in Phil.* 4, 6, 10 sq. -io est et loqui cum rogas; ipsa est enim -io, preces cum -ne; *al.*
originalis: *adv. Ar.* III 17, 23
ortus: *Cand.* I 3, 25 sine -u ... deus; I 3, 26 quod sine -u, sine fine; *al.*

paganismus: *in Gal.* 4, 9, 22 ad -um esse conversos
paganus: *hom.* 1, 13; *in Gal.* 2, 3, 8 Graecus ... id est -us; 4, 3, 29; 4, 9, 10.16.25
parabola: *adv. Ar.* I 12, 13.15; II 6, 1; III 14, 24
paraclitus: *adv. Ar.* I 12, 7 a filio -us; I 12, 11 -us Christus, -us sanctus spiritus; I 13, 21 -us a deo et a Christo; I 13, 31; III 12, 46; *al.*
parilitas: *adv. Ar.* IV 10, 41
partilis: *ad Cand.* 32, 5 -em de te (deo) cognoscentiam ... habemus; *adv. Ar.* I 49, 27 universalium et -ium omnium quae sunt prima causa (unum est); IV 32, 11 ... -ium λόγον
pascha: *in Gal.* 4, 10, 7
passibilis: *Cand.* I 10, 21 iste (filius) -is est, ille (pater) inpassibilis; *adv. Ar.* I 13, 19 inpassibilis et -is (filius) (*cf.* I 22, 49; 24, 18; 44, 36–38 nos tamen inpassibilem et filium dicimus iuxta quod λόγος est, iuxta quod autem caro factus est, -em; I 45, 2 ... -em (filium) iuxta motum in hyle; *al.*
passibiliter: *hymn.* III 84
passio: *adv. Ar.* I 17, 35–37 nec tamen idcirco -nes ... in patre ... in duobus enim tantum (in spiritu sancto et in Christo) velut -nes, quia iam progressi spiritus sunt; I 22, 49 sq. in progressu -io; I 22, 51 sq. illa enim -nes non dicuntur: generatio a patre, motus primus et creatorem esse omnium; I 25, 12 sq. sine -ne patre exsistente; I 32, 61 motio enim -io et motione -io (*cf. ibid.* 62.63.64.66.67); I 44, 27 sq. secundum carnem ergo salvator passus est, secundum spiritum autem quod erat sine -ne; I 44, 29 non enim filium esse -io est; I 44, 31 divina enim potentia sine -ne fiunt omnia; III 15, 51; 17, 22; IV 8, 5.7; *in Eph.* 2, 4, 9 ... ut nos redimeret -ne sua; 2, 5, 5 -io Christi mortificatio est peccatorum; 2, 14, 13; 4, 9, 19 sq. -ne illa crucis ut omnem animam liberaret; 4, 10, 18.21; *in Gal.* 1, 6, 29; 1, 10, 20 redemptus per eius (Christi) -nem; 5, 4, 8; *in Phil.* 2, 9, 46; 3, 10, 12 sqq.; *al.*
pater (*cf.* deus, unum, Christus, filius): *ad Cand.* 18, 5 -er omnium et generator λόγος (*cf. adv. Ar.* I 15, 1 Christus habet nomen -ris; I 37, 27 Iesus -er est omnium operum; *in Eph.* 3, 15, 6 Christus -er omnium quae creata sunt; *in Phil.* 4, 19, 16 sq. gloria ... Iesu Christo -ri nostro); *ad Cand.* 19, 10 in -re filius et in filio -er (*cf.* 20, 12; *adv. Ar.* I 5, 25; 7, 24; 9, 23; 11, 14; 16, 24; 19, 44.51; 29, 22–24; 34, 10 sq.; 37, 18.31 sq. in filio -er, et -er habitator; II 3, 40; IV 31, 32; *in Gal.* 1, 1, 40; *in Phil.* 2, 6, 51.96 sq. *et al.*); *ad Cand.* 20, 17 esse autem -er est, operari ergo filius; 27, 14 sq. iuxta ipsum esse -er est, filius autem actio est; *adv. Ar.* I 1, 40 dicimus -rem ut -rem, fi-

lium ut filium (*cf.* I 27, 20 -er tantum -er et filius tantum filius); I 2, 29 ... a -re exierit (filius); I 3, 25.28 -er (est) ... ipsum requiescere; I 4, 1 quod est esse -er est; I 12, 29 -er inoperans operatio; I 13, 9 maior -er; I 16, 21 -ris substantia spiritus; I 20, 8 sq. imago -ris filius est et ipsa imago -er; I 33, 23–25 -er igitur deus, prima actio et prima exsistentia et substantia et principale τὸ ὄν ...; I 34, 25 -er ergo supra universale quod est esse; I 41, 36–38 -er et filius unum et qui -er -er, et qui filius filius et non idem -er et filius nec idem filius -er eius cuius filius est; II 3, 38 sq. -er, ideo -er, quia potentia gignit actionem (*sc.* filium); III 7, 35; III 17, 14; III 18, 13 -er actualis exsistentia; IV 31, 34 alter -er, alter filius, quippe cum -er filii fons; IV 32, 5.6 sq.; *hymn.* I 5 cum quiescis, -er es; *in Eph.* 2, 14, 4 bellum habere cum -re (deo); 3, 9, 15 a deo qui -er est primus; 3, 15, 2 sqq.; *al.*

paternitas: *in Eph.* 3, 15, 9 sq. -as in caelis Christus est; 3, 15, 13; *al.*

paternus: *adv. Ar.* I 34, 16 λόγος ... -a est potentia; I 38, 3

patricus: *ad Cand.* 17, 2 -a ... potentia; *adv. Ar.* I 25, 19 λόγος ... exsistens potentia -a; I 51, 23 sq. vita conversa in sapientiam et magis in exsistentiam -am; I 51, 25 -a potentia; I 51, 35.41.43; *al.*

peccatum: *adv. Ar.* I 16, 13 sq. blasphemia et -um in sanctum spiritum non remittetur alicui; I 16, 15 -um est blasphemiter cum voluntate dicere; I 21, 8; *in Eph.* 1, 4, 8 -a donentur (*cf. ibid.* 212; 1, 7, 19; 2, 4, 5; 3, 9, 32; 4, 26, 20; 4, 32, 8 sqq.; 5, 1, 2); 1, 4, 211 in -is carnalibus; 1, 7, 3 remissio -orum (*cf.* 1, 9, 5; 3, 6, 12; *in Gal.* 1, 3, 7); *in Eph.* 2, 10, 38 ex carne -a; 2, 10, 45 carnis ... -a; *in Gal.* 2, 11, 7 -um Petri; *al.*

perfectio: *Cand.* I 6, 22; *ad Cand.* 7, 4.19 innascitur animae intellegentia et -io; *adv. Ar.* III 7, 15.16; *al.*

perfectus: *Cand.* I 1, 18 sqq.; *adv. Ar.* I 7, 13 fides ... -a in Christum; *in Eph.* 4, 13, 12 sq. -a enim anima ... vir -us efficiatur; *al.*

persona: a) *divina: adv. Ar.* I 11, 15 non ... duae personae, una substantia, sed: duo, pater et filius ex una substantia; I 41, 27 ... nec fas est dicere, unam esse substantiam, tres esse personas
b) *humana: in Eph.* I *prol.* 6; 5, 33, 15; 6, 13, 25; *in Gal.* 1, 13, 80; 2, 6, 14; *in Phil.* 1, 17, 1; 2, 6, 12 Christus ... servi sumpsit -am (*cf. adv. Ar.* IV 31, 48)

phantasia (f-): *adv. Ar.* I 32, 71; III 1, 30; 6, 9; 7, 2; IV 7, 32; 23, 17; *in Phil.* 2, 6, 82 -a hominis (Christus); *al.*

phantasma (f-): *Cand.* I 6, 3; *in Phil.* 2, 6, 63

plenitudo: *Cand.* I 5, 22; 11, 18; *adv. Ar.* I 13, 16.17; 31, 25; II 6, 22; *in Eph.* 1, 4, 17.19; 1, 19, 47.155.166; 4, 13, 16.18; *al.*

pleonasmus: in Eph. 1, 11, 5 sq. et, ut supra diximus, et ad perfectionem ...; 3, 1, 44 et pleneque; II *prol.* 14 (p. 60) et ... inplevitque; 5, 3, 6 sq. etenim et ista et nominare peccatum est; *adv. Ar.* I 24, 7

non ab homine est et salvator; II 3, 27 sq. et Christum et esse substantiam; *in Gal.* 1, 12, 19 non enim non ita; *in Eph.* 2, 8, 14 non enim neque; *cf. supra* cum

poenitentia: *in Eph.* 4, 28, 2.6 -ae enim omne peccatum, cum committitur occulte, furtum est

poeta: *in Eph.* 2, 1, 54; *in Phil.* 2, 6, 99

posterior (= mundanus vel humanus): *adv. Ar.* IV 4, 11 in -ibus; *in Eph.* 1, 19, 104 nomina -ibus inventa

postgenitus: *Cand.* I 3, 6.7; *in Eph.* 1, 19, 114 nomen omne -um est

potentia: *Cand.* I 1, 13.14.20. 28.29 sq. non potentificata -a in generationem alicuius; I 1, 30; 2, 24 sq. -a exsistentiali; I 10, 8 -a dei; I 11, 11; *ad Cand.* 2, 11 (Christus) -a est dei; 2, 25 (deus est) -a ipsius τοῦ ὄντος; 7, 17 sq. -a animae; 9, 4 intellegibilis et intellectualis ... dei -a; 9, 6 -a intellectuali; 9, 14 -a in sensuali intellegentia; 16, 23.24; 17, 2 patrica activa quaedam -a; 17, 7 λόγος igitur activa -a est; 18, 7.8; 19, 2 sq. primum est -a et constitutiva -a primum; 22, 6; 24, 8.10.11.13; 25, 1 nulla exsistente -a eorum quae non sunt; 25, 3 sqq.; 29, 18 ministratio (Christi) -ae; *adv. Ar.* I 8, 37; 9, 5.7; 11, 27 -a Christi sit paraclitus; I 13, 23 duplex -a τοῦ λόγου ... una in manifesto, Christus in carne, alia in occulto, spiritus sanctus; I 13, 28 sq.; 19, 44 -a pater, actione filius; I 21, 40; 25, 17 deus -a est; I 32, 29 vitalem -am et intellegentialem; I 32, 36 dupli-ci -a in uno motu; I 33, 8 -a omnia praeexsistens et praeprincipium; I 34, 16 λόγος ... paterna est -a; I 37, 16 -a actuosa; I 47, 13 sq. (λόγον) -am activam a patria -a; I 49, 35 sq. -a -arum; I 52, 23 omnis -a naturalis est voluntas; I 63, 26 -a patrica; I 63, 30 triplici -a (animae); I 64, 13 sq. -a universorum et omnium deus; II 3, 16 -a substantiae (deus); III 1, 32–35; 2, 9 de -a actio, ideo de patre filius; III 2, 12 -a deus est; III 4, 1–3 λόγος ... semen ac -a exsistendi ... omnium substantiarum; III 7, 16 sq. deus ... omnipotens -a; III 7, 28 -ae progressio actus exstitit; III 9, 4–6 ab eo quod est esse ... gemina -a valet et vitalitatis et sapientiae atque intellegentiae; IV 11, 8 vis -aque vitalis ... defluens a λόγῳ illo qui vita est; IV 17, 15 -a cognoscentiae; IV 19, 27 universalis -a (*cf.* IV 23, 8); IV 21, 26 tres -as habens (deus) (*cf.* I 52, 3 sq. deus -a est istarum trium -arum, exsistentiae, vitae, beatitudinis; I 63, 30; IV 25, 45 sq. ... -as tres, exsistentiam, vitam, intellegentiam; *in Gal.* 4, 6, 2 ordo trium istarum -arum); IV 22, 20 sq.; *in Eph.* 1, 1, 12 deum esse ipsam -am; 1, 1, 31.34; 1, 7, 62; 1, 19, 167; 1, 2, 16 hic (Christus) dei -a est (*cf.* 1, 19, 89.93; *in Phil.* 2, 6, 18); *in Eph.* 1, 19, 107 -ae viventes; *in Eph.* 1, 4, 81 sensualibus -is; *in Gal.* 6, 14, 12 -am huius mundi triumphavit (Christus); *al.*

potentialis: *adv. Ar.* I 56, 17 actio -is

potentialiter: *Cand.* I 1, 30 sq. manet enim potentia in eo quod est p. es-

se sine actione; *adv. Ar.* I 19, 45–47 natus igitur filius, habens in actione et p. esse, sicuti p. esse habet ipsum actionem esse in semet ipso quod est p. esse; I 25, 29 in patre p. omnia inhabitant; *al.*
potentificare: *Cand.* I 1, 29 -ata potentia; *adv. Ar.* III 7, 15
potestas: *adv. Ar.* I 13, 8 sq.; 44, 24; III 3, 31 carnis -tes; III 15, 58 sq. adversae Christo ... -tes; *in Eph.* 1, 4, 114 carnales -tes; 2, 1, 33 principem -tis aeris; 2, 17, 12 dum servimus vel hylicis -tibus; 3, 16, 20 vincamus omnes iniquissimas -tes; *al.*
praeaeternus: *adv. Ar.* I 56, 29
praecausa: *Cand.* I 11, 17; *adv. Ar.* I 3, 24 sq. -a pater; I 63, 33
praeceptum: *in Eph.* I *prol.* 5 -a vivendi (*cf. ibid.* 10; *in Gal.* 3, 10, 8); *in Eph.* 1, 2, 10 dei -a; 2, 20, 5 -a eius (Christi); *in Gal.* 3, 9, 10 -a legis (*cf.* II *prol.* 10; 3, 21, 14.28; 4, 1, 6; 5, 11, 2); 4, 9, 44; *in Phil.* 2, 15, 28 divina -a; *al.*
praecognoscentia: *adv. Ar.* I 57, 29; IV 23, 28.32
praecognoscere: *adv. Ar.* IV 23, 29
praedivinatio: *adv. Ar.* I 64, 10
praeexsistentia: *adv. Ar.* I 50, 2; 51, 11.16; IV 19, 12; 23, 28; *al.*
praeexsistentialis: *adv. Ar.* I 33, 6
praeexsistere: *Cand.* I 2, 9.11.24; *ad Cand.* 30, 22; *adv. Ar.* I 29, 12; 30, 22; 45, 37; *al.*
praeintellegentia: *adv. Ar.* I 49, 29; 51, 19; IV 19, 15; *al.*
praelatio: *ad Cand.* 13, 5; *adv. Ar.* IV 19, 11
praenoscentia: *adv. Ar.* I 33, 12
praepotens: *adv. Ar.* I 39, 2 deus ... -ns et praeprincipium potentiae
praepotentia: *in Eph.* 1, 4, 51 sunt vi sua et -a sua animae
praeprincipalis: *adv. Ar.* I 42, 27
praeprincipium: *Cand.* I 11, 17; *adv. Ar.* I 33, 9; 39, 3 -um potentiae; I 63, 33
praestatio: *Cand.* I 11, 17
praevivens: *adv. Ar.* IV 23, 29
praeviventia: *adv. Ar.* IV 23, 28.33
principalis: *adv. Ar.* I 3, 23 causa -is; I 22, 30 substantiae -i; I 33, 24 sq. -e τὸ ὄν; I 34, 17 -e ipsum quod est esse; I 42, 22 -is vita; II 4, 49 quod est esse -e cum forma subsistentia dicitur; IV 5, 32 species -es; IV 6, 2 principaliter -e (*cf.* IV 7, 24; 19, 7); *in Eph.* 1, 19, 84 -e esse; 1, 19, 115 nomen -e; *al.*
principaliter: *adv. Ar.* III 8, 49 p. enim motus vita est; IV 15, 7 sq. quod sit p. et universaliter vivere; *al.*
principium: *Cand.* I 3, 21 sq. simplex autem -um conpositorum. -um autem sine -o; *ad Cand.* 16, 3 sq. -um enim nominum τὸ ὂν et -um substantiarum; *Cand.* II 1, 29 praeexsistit deus filio sine -o; II 1, 41 -um habet filius, deus autem sine initio; *adv. Ar.* I 1, 35 -um filii; I 29, 15 substantiae -um (deus); I 30, 3 -um -orum (deus); I 42, 27 sq. a praeprincipali -um natum; I 49, 28 omnium -orum -um (ὄν); I 63, 32; II 10, 30 sq. -um ante nihil habet; IV 5, 17–19 sine exsistendi -o, a quo (deo) fusum magis ... -um est; *al.*
processio: *adv. Ar.* I 27, 15–18 quod autem λόγος est ... progressio est

et generatio et in substantiam filietatis -io; IV 12, 20
processus: *adv. Ar.* II 2, 9; IV 12, 22
procreare: *adv. Ar.* IV 6, 3
proexsilire: *adv. Ar.* I 50, 22
progressio: *Cand.* I 6, 14 differt autem -io a motu (*cf. ibid.* 15.16.17. 21); *ad Cand.* 31, 1 sq.; *adv. Ar.* I 22, 50 sq. in extremo -nis, hoc est cum fuit (filius) in carne; I 27, 17 sq. -io est et generatio et in substantiam filietatis processio et in actionem effulgentia et refulgentia; I 34, 28; I 52, 35; III 1, 14 rerum -io; III 7, 23 potentiae -io; IV 25, 41; *al.*
progressus: *Cand.* I 6, 13 iuxta -um ... generatio a deo; *ad Cand.* 15, 11; *adv. Ar.* I 22, 49 sq. in -u passio; I 34, 39 sq. iuxta -um refulgentia luminis filius est; *hymn.* I 55; *al.*
propitiator: *in Phil.* 3, 13, 52 ipse (Christus) -or
propter (= pro): *in Eph.* 1, 1, 34 sq. mysterium p. mundum et animas inplevit (Christus); 3, 1, 14 p. vos; 6, 18, 54 sq. ... petendum p. se
pseudoapostolus: *in Eph.* I *prol.* 12; *in Gal.* 2, 3, 3; 2, 4, 24; 2, 6, 4; *in Phil.* 4, 23, 3

qualitas: *ad Cand.* 10, 9.10.14 sunt primae -tes ignis, aer, aqua, terra; 10, 16 sqq.; *in Eph.* 1, 7, 38.48; 1, 19, 145 animae ... liberantur a -te animae; *al.*
quies: *adv. Ar.* I 33, 10 beata in -te; III 7, 22.32; IV 13, 20 quies enim nihil gignit; IV 16, 15 omnis motus a -te nascatur, quies autem est id quod est esse; IV 24, 33 sq. quies, quietus, quiescens magis, quia a quiescente quies; IV 25, 38; *hymn.* I 18; *al.*
quiescere: *adv. Ar.* I 52, 20; IV 24, 33.34; 29, 30; *hymn.* I 5 cum -is, pater es; *substantivum: adv. Ar.* I 4, 6 est ei (quod primum est esse) -ere; I 27, 23 sq. est proprium eius quod primum est esse -ere; I 39, 28; *al.*
quietus: *adv. Ar.* III 5, 7; IV 21, 20; 24, 13.33; 31, 36.45; *al.*
quod (= ὅτι): a) *cum indic.: in Gal.* 3, 26, 7; 4, 31, 2; *al.*
b) *cum coni.: in Gal.* 3, 26, 5; 4, 3, 107; *in Phil.* 3, 2, 13 sq.; 4, 3, 5; *al.*
quoniam (= ὅτι): *in Eph.* 4, 9, 10; 4, 25, 10; 6, 18, 44; *in Gal.* 3, 27, 3; *in Phil.* 3, 21, 36

ratio: *adv. Ar.* I 20, 62 sq. ad -nem ‚iuxta imaginem' est (anima); I 29, 5 sq. persuadere ... -ibus et sacris scripturis; I 60, 22 ex ista -ne necessario ...; II 2, 26 sq. -ne timoris potius quam veritatis; II 8, 37 sq. quod et ab -ne non est alienum; *al.*
ratiocinatio: *adv. Ar.* III 17, 24
rationalis: *adv. Ar.* I 20, 33.34 non enim λόγος anima, sed -is; I 20, 50 hoc autem est -e, iuxta imaginem τοῦ λόγου -em esse; I 20, 57 sq. dicimus animam -em esse et perfecte -em
receptrix: *Cand.* I 10, 26 sq. quae (substantia) -x est diversarum qualitatum et magis contrariarum
refulgentia: *Cand.* I 4, 9.11.15; *adv. Ar.* I 27, 18; I 34, 39 sq. -a luminis filius est; I 47, 39 -am patris (Christum); *al.*

relativus: *adv. Ar.* IV 23, 36
religio: *in Eph.* 1, 1, 37 constrinxit (Paulus) illos et ligavit ad certam -em; 2, 5, 13 in -ne et fide; 2, 20, 4 sq. vel ad dei cognitionem vel ad cultum ac -em; 5, 29, 9; *in Gal.* 4, 18, 7–9 multis modis filii dicuntur, nunc caritate, nunc natura, nunc sanguine, nunc etiam -ne; *al.*
religiose: *adv. Ar.* III 18, 2
requiescere *(substantivum)*: *adv. Ar.* I 3, 28 supra enim beatitudinem est pater et idcirco ipsum -ere; I 4, 15; *al.*
resurrectio: *adv. Ar.* I 14, 19 in -em carnis venit (Christus); I 64, 18; *in Eph.* 2, 5, 6 -o Christi est nostra; 2, 7, 11 ipse (Christus) -o; 2, 10, 25 per eius (Christi) -nem nos resurrexisse; *in Phil.* 3, 21, 4 de -ne mysterium; in Gal. 1, 6, 29; 3, 7, 7; 5, 4, 9; *al.*
revelatio: *in Eph.* 1, 17, 24 spiritus -nis; 3, 1, 24 sq. Christianum ex -ne fieri posse; 3, 1, 40 sq. -ibus posse cognitum esse mysterium Christi; 3, 1, 68 sq. non per prudentiam mysterium consequi possumus, sed per -nem; 3, 5, 3.18; *in Gal.* 1, 12, 18 -io autem ipsarum rerum visio est; 1, 17, 6; 2, 1, 7; *al.*

sacrilegium: *Cand.* II 1, 32
sacrilegus: *ad Cand.* 2, 15 sine deo intellectus et -us plenusque blasphemiae; *adv. Ar.* I 37, 2 -us Arrius
salus: *in Eph.* 1, 4, 92; 2, 16, 28; 3, 11, 10; *al.*
salutaris: *adv. Ar.* I 22, 16; *in Eph.* 6, 17, 3.11
salvatio: *in Eph.* 2, 16, 26; *al.*
sanctificator: *ad Cand.* 26, 5
sapientia: *adv. Ar.* I 38, 16 necesse est regnare primum -am; I 48, 1; 51, 23 sq. vita conversa est in -am; I 51, 27 descensio enim vita, ascensio -a; I 54, 3; 55, 3; 56, 16; 60, 2 -a perfecta, hoc est λόγος universalis; I 60, 28; II 11, 15; III 9, 6; 18, 4; IV 18, 26.27; *in Eph.* 1, 17, 21 sqq. spiritus -ae; 3, 10, 7.18; *al.*
satanas: *adv. Ar.* I 15, 16.28; *in Eph.* 2, 1, 38 spiritus -as
scientia: *adv. Ar.* III 8, 49 ipsa vita -a est et cognoscentia; III 9, 11 sqq.; *in Eph.* I *prol.* 22 -ae divinae (*cf.* 1, 17, 29; 3, 18, 9 sqq.); *in Eph.* 1, 4, 58 -am ... universitatis; 2, 1, 18 -ae mundanae; 2, 1, 20 ... -a veritatis; 3, 1, 58; *al.*
scriptura: *adv. Ar.* I 46, 20 vetus -a; II 9, 17 sq. omnis -a vel veteris testamenti vel novi et graece et latine scripta est; *in Gal.* 3, 21, 27; *al.*
seminarium: *adv. Ar.* I 58, 15 -um spirituum omnium
sensibilis: *Cand.* I 11, 16; *adv. Ar.* I 19, 10; 32, 48; 62, 30.32 -is potentia; I 64, 6; *al.*
sensibiliter: *adv. Ar.* I 26, 25; *al.*
sensualis: *ad Cand.* 9, 14; *adv. Ar.* III 1, 5.6
sensus: *ad Cand.* 9, 7.8 -us simulacrum cum sit intellecti et imitamentum intellegendi; 9, 23; 10, 29; *adv. Ar.* I 19, 15; 26, 41; 44, 45.47; 62, 31; III 5, 16; *in Eph.* 1, 4, 68 qui (-us) non est nisi in mundanis et in materie; 1, 4, 75.102.166. 193.196; 1, 7, 9; *in Gal.* 5, 17, 7; *in Phil.* 2, 1, 121; *al.*

silentium: *ad Cand.* 30, 22 dicere motus est praeexsistente -o; *adv. Ar.* I 13, 30 pater non silens -um, sed vox in -o; I 41, 49; 43, 3; 55, 33 pater in -o loquitur; III 7, 35; 10, 22.23; *al.*

similis substantia: *adv. Ar.* I 17, 34 non -is substantia, quia idem spiritus; I 18, 22; 23, 15–17 substantia autem, secundum quod substantia, non recipit -em esse aut dissimilem; I 30, 6 quid est esse substantia -e?

similitudo: *adv. Ar.* I 20, 26 sqq.; 30, 9 sq. similitudo, colore, habitu, affectione, virtute, forma, similitudo est; *in Phil.* 2, 6, 59; *al.*

simplex: *Cand.* I 2, 8 -ex enim quiddam deus; I 3, 21 sq. unalitas -ex et unum -ex (deus). -ex autem principium conpositorum; *ad Cand.* 22, 9 sq. -ex enim omne ibi (in deo) (*cf. adv. Ar.* I 20, 41); *adv. Ar.* I 9, 19 unum -ex; I 43, 25 sq. quod enim -ex, hoc veritas: -ex deus, -ex filius; *al.*

simplicitas: *Cand.* I 3, 4 imago -tis; *ad Cand.* 20, 15; *adv. Ar.* I 32, 9; 52, 9 simpliciter -as; *al.*

simplum: *Cand.* I 8, 26 sq. -um deus est

solum: *Cand.* I 3, 15 sq. ipse (deus) unum et -um. Est enim esse -um; *al.*

sophia: *hymn.* I 59. 60

species: *adv. Ar.* I 19, 28 eorum quae in potentia sunt -em perficiens (actio); I 19, 29 sq. omne enim esse inseparabilem -em habet; I 19, 33 etenim quod est esse causa est -i esse; I 19, 34 quod est esse pater est, quod species filius; I 34, 20; IV 5, 31 sq. cunctarum in exsistentibus -erum -es principales; *in Eph.* 1, 7, 73 ut genus sapientia, ut -es prudentia; *-al.*

sphaera: *adv. Ar.* I 60, 14.15.21.25

sphaericus: *adv. Ar.* I 60, 14.21

spiritalis: *ad Cand.* 29, 7 de -i generatione; *adv. Ar.* I 25, 21; 39, 25; 46, 11; III 13, 20; *in Eph.* 1, 3, 27.36.39; 1, 4, 59 (anima) efficitur -is (*cf.* 2, 14, 32.39); 1, 12, 2 -es efficimur sequendo Christum; 1, 7, 51 -ia sentientes; 4, 20, 29 sapimus quae -ia sunt; 2, 14, 32.39; *in Gal.* 2, 19, 12 -e lumen (Christus); *in Phil.* 3, 18, 53 qui -em sentiunt Christum; *al.*

spiritaliter: *adv. Ar.* I 39, 29; 55, 34 sq. sanctus spiritus ... sp. loquitur; I 64, 28; III 12, 33; *in Eph.* 1, 3, 30 sp. sapiamus; 1, 3, 33 sq. sp. agentes, sp. viventes; 1, 4, 88 sp. vivere (*cf.* 1, 7, 8); 1, 4, 169 sq. sp. intellegendo (*cf. in Gal.* 1, 7, 11.13; 1, 12, 13; 2, 19, 9.13.14.16.19; 2, 20, 2.5; 6, 13, 4); *al.*

spiritus: *ad Cand.* 1, 7 -us desuper missus; 7, 22 subiacet autem anima τῷ νῷ et -ui; 26, 13; *adv. Ar.* I 12, 1 sq. si deus -us et Iesus -us et sanctus spiritus -us; I 13, 39 sq. vivere quidem Christus, intellegere -us; I 13, 40 sq. -us a Christo accipit, ipse Christus a patre et idcirco et -us a patre; I 16, 21 patris substantia -us; I 17, 8.16 -us dei -us Christi et idem -us sanctus; I 17, 24 sq. eius (baptismi) potentia in accipiendo -u; I 17, 29 sq. idem ergo dei -us et Christi -us; I 17, 31.32.33; I 18, 33 idem -us deus et Christus est et sanctus spiritus; I

18, 57 omnia tria -us; I 48, 1; 50, 4–7 tripotens in unalitate -us, perfectus et supra -um: non enim spirat sed tantum -us est in eo quod est ei esse, -us spirans in semet ipsum ut sit -us, quoniam est -us inseparabilis a semet ipso; I 62, 35 sq. hylicus -us; II 1, 36; III 15, 39 -us ergo appellata est ista trinitas; IV 4, 24 sq. (-us) vitae potentia est; IV 4, 32 tria enim ista -us sunt: deus, Iesus, spiritus sanctus; IV 9, 8 sq. deus -us ... et filius -us ... et -us spiritus sanctus; IV 12, 1 sq. in aeterna atque in mortalia vitalis -us spirat; *hom.* 2, 15 est substantia dei ... -us; *in Eph.* 1, 1, 8 (Christus) in -u voluntas dei est; 1, 4, 159 (animae) -us fierent (*cf. ibid.* 170; 1, 7, 52.70; 2, 16, 21; 4, 9, 13; 5, 2, 14; 5, 18, 11; *in Gal.* 2, 20, 2); *in Eph.* 1, 7, 18 -us sumus (*cf. in Phil.* 3, 21, 21); *in Eph.* 1, 7, 70 qui Christum accipit -us fit; 1, 14, 2; 1, 17, 13 -um sapientiae; 1, 17, 24 -us revelationis; 1, 19, 71 vitae aeternae -us; 2, 1, 34 -us filiorum diffidentiae; 2, 1, 38 -us satanas; 2, 1, 48 -um materiae; 2, 20,15 -um habuerunt prophetae; *in Eph.* 2, 22, 4 in -u Christi (*cf.* 3, 1, 29; 3, 6, 7; 3, 14, 6; *in Phil.* 1, 19, 8; 3, 21, 16–18 Christus -us est, ex quo illi corpus -us et virtus ipsa -us, quae virtus -us gloriae corpus est divinae et aeternae); *in Eph.* 3, 16, 8.9 -um dei (*cf.* 4, 11, 11); 4, 23, 12 deus -us est; 4, 23, 18 sq.; 5, 32, 8–10 ut vir et uxor sint sibi invicem iuncti -us et anima ... ut -us sit Christus, ecclesia sit anima; *in Gal.* 4, 9, 43 principali ... -u; 5, 16, 2–4 secundum -um sapere, secundum -um vivere, secundum -um sperare, secundum -um credere; *al.*

spiritus sanctus (*cf.* deus, Christus, filius, spiritus, λόγος): *ad Cand.* 31, 2.4.7 spiritus sanctus propria sua actione differt a filio; *adv. Ar.* I 12, 3 a Christo sanctus spiritus; I 12, 16 sq. sanctus spiritus loquitur spiritui hominum; I 13, 24 sq. 28 ex filio spiritus sanctus, sicuti ex deo filius, et conrationaliter et spiritus sanctus ex patre; I 15, 11 a Christo spiritus sanctus; I 16, 10 sanctus spiritus spiritus dei est; I 16, 21 sq. patris substantia spiritus, et filius spiritus, sanctus autem spiritus patris est spiritus; I 17, 16 spiritus dei spiritus Christi et idem spiritus sanctus; I 17, 25; 18, 45 in actione ... alia exsistentia, spiritus sanctus in substantia ὁμοούσιον (*cf.* IV 33, 28 Christus et spiritus sanctus ὁμοούσιον); I 57, 7; 57, 28 sanctus igitur spiritus motus primus intus; I 58, 12 ... sanctum spiritum matrem esse Iesu; III 8, 41 sq.; III 9, 7 sq. ergo spiritus sanctus scientia est et sapientia; III 14, 1.37 spiritus sanctus intellegentia est; IV 18, 39 sq. spiritus sanctus prudentia est et intellectus et scientia et doctrina; IV 33, 20–24 spiritum sanctum alio quodam modo ipsum esse Iesum Christum, occultum, interiorem, cum animis fabulantem ... et a patre per Christum genitum et in Christo ... multis nos libris exposuimus; *hom.* 1, 20 spiritus sanctus et a patre est et in filio; *hymn.* I 6; II 56; III 48.153

notio spiritus; III 187 spiritus sancte, notio es; *in Eph.* 1, 13, 15 velut aliud est spiritus sanctus aliud Christus; 1, 13, 17.19; *in Gal.* 4, 6, 8.11; *in Phil.* 2, 1, 73; *in Eph.* 1, 4, 86 Christum spiritum sanctum (*cf.* 1, 19, 111; 2, 14, 32; *adv. Ar.* I 8, 2; 13, 38); *al.*

subiectum: *Cand.* I 2, 23 (substantia) dicitur -um; I 8, 24 -um ... simplex non est; *ad Cand.* 7, 20; 10, 11; *Cand.* II 1, 36 nec ex -o aliquo (filius); *adv. Ar.* I 1, 20.21; *al.*

subintellegentia: *ad Cand.* 5, 8.10

subintellegere: *ad Cand.* 5, 9; 10, 7; *adv. Ar.* I 58, 12

subsistentia: *adv. Ar.* I 30, 22.57; 32, 72; 39, 9 -a propria et pater et filius est; I 60, 8 in -a iam substantia; II 4, 46 formatum esse -a est; II 4, 50 quod est esse principale cum forma -a dicitur; II 4, 51 de una substantia, tres -as esse; III 9, 3 unam esse substantiam, -as tres; *al.*

subsistere: *Cand.* I 6, 4; *adv. Ar.* I 27, 14 esse -ens; I 27, 27 sq. -ens in se ipsa (motio τοῦ λόγου); I 32, 70 intellegentia -at; I 53, 11 sq. substantia ... -ens; II 4, 52 quod est esse -at tripliciter; *al.*

substantia: *Cand.* I 1, 11.15; 2, 1.4 -a ... subiectum est; I 2, 9 praeexsistente -a; I 2, 10 praestat deus -am; I 2, 11 praeexstitit -a; I 2, 18 exsistentia a -a differt; I 2, 21 -a non esse solum habet; I 3, 5; 4, 14 a -a luminali; I 8, 19 deus non est -a; I 8, 19 sq. per deum -a; I 10, 26; 11, 11.12; *ad Cand.* 7, 20 -a dicitur anima; 9, 24; 10, 23.26; 28, 1.10; 29, 20; 30, 29; *Cand.* II 2, 6.8.26 -a paterna; II 2, 35; *adv. Ar.* I 1, 31; 2, 29; 7, 18 -a patris Christus; I 8, 37; 9, 4.6; 11, 16.17; 13, 8; 15, 4 -a dei et Christi; I 15, 42.43.48; 16, 21 patris -a spiritus; I 17, 33 una -a quia idem spiritus; I 18, 57 a patre spiritus, a patre -a; I 20, 9 ipsa imago -a est; I 21, 40; I 22, 2 sqq.29 formae -a; I 24, 10 sqq.; I 29, 11 deus et -a et -ae causa est; 30, 12 sq.18 quid dicimus -am? Sicuti sapientes et antiqui definierunt: quod subiectum, quod est aliquid, quod est in alio non esse; I 30, 20 ... differentiam exsistentiae et -ae (*cf. Cand.* I 2, 18 exsistentia a -a differt); I 30, 24–26 ... -am autem subiectum cum his omnibus quae sunt accidentia in ipsa inseparabiliter exsistentibus; I 30, 36 sqq.; 31, 1; 39, 9; 41, 20 sq. de -a ... quae in deo et in filio; I 41, 30 praeexsistens -a; I 45, 27 filium a patre habere -am; I 48, 1; 60, 28 sq. substantiva -a; II 1, 31 sq. prima -a, universalis -a, ante -am -a; II 3, 54 de deo et de Christo -a lecta est (in scripturis divinis); II 4, 51 dictum est: de una -a tres subsistentias esse (*cf.* III 4, 34 sq.; 9, 3); III 1, 18 de deo deus, sic et de -a -a; III 11, 6 sq. -a non intellegitur nisi in vita; III 11, 30 sq. λόγος, πνεῦμα supra animam sunt sua superiore -a, longe alia -a animae et inferiore; IV 4, 20 sq. -a dei spiritus est; *hom.* 2, 15 est -a dei, lumen, spiritus, deus; 2, 16 -a Christi est λόγος, lumen, Christus; 3, 26; *hymn.* III 109.113 -a ipsa vita est; III 160 -a ... forma; *in Eph.* 1, 4, 156 cum sua -a in

aeternis semper exstiterint (animae); 1, 4, 175.181 sapientium ratione etiam nostrae cogitationes non nisi exsistentiae sunt -aeque rerum; 1, 4, 186 macula res adiecta est -ae; 1, 7, 37.43.44; 2, 1, 38; 2, 3, 26; 2, 5, 3; 2, 16, 7.10; 5, 2, 8.16; 5, 30, 15; *in Phil.* 2, 6, 16; *al.*

substantialis: *ad Cand.* 23, 3 esse quod -e est; *adv. Ar.* I 20, 48 -is imago; I 33, 28 -is λόγος; I 55, 11 sq. differentia -is; IV 25, 13 -is qualitas; 26, 25 -is forma; *al.*

substantialitas: *Cand.* I 1, 12; 2, 1; 3, 5; *adv. Ar.* I 50, 18; III 10, 22; 18, 14; *al.*

substantialiter: *adv. Ar.* I 2, 4.32 filius s.; *in Eph.* 1, 4, 43.173; 1, 19, 108 s. cognoscentes; *al.*

substantiatus: *adv. Ar.* II 2, 53; 10, 44

substantivus: *adv. Ar.* I 60, 28

substitutivus: *Cand.* I 1, 19

summa: *in Eph.* I *prol.* 1.17; 1, 4, 15; 1, 9, 19.22; 1, 15, 5; 1, 19, 52; 3, 12, 3.4; 6, 16, 1; *in Gal.* I *prol.* 3; 1, 13, 5; 6, 3, 5

superelativus: *adv. Ar.* I 49, 31 -a motio

superfluus: *Cand.* I 1, 25

supernus: *ad Cand.* 5, 6 sq. -a subsistunt; *adv. Ar.* I 15, 29; IV 2, 18

superplenus: *Cand.* I 4, 5; 7, 15 iuxta -um generatio a deo; *al.*

supracaelestis: *ad Cand.* 7, 3 sqq. (*quae sint* -ia); *adv. Ar.* III 3, 21; IV 11, 23; 13, 3; 31, 42 regionibus ... locisque vel -ibus vel caelestibus vel intracaelestibus

supralatio: *adv. Ar.* IV 23, 26

symbolum: *adv. Ar.* II 12, 25

testamentum: *adv. Ar.* II 9, 17 sq. omnis scriptura vel veteris -i vel novi

theologia: *in Eph.* I *prol.* 3.9

thronus: *adv. Ar.* I 26, 32; 44, 24; IV 5, 11; 11, 10

trias: *adv. Ar.* I 28, 40; 63, 18

trinitas: *ad Cand.* 31, 3 de triplici unitate et de unali -te; *adv. Ar.* I 45, 14; 56, 19; 64, 2 divinior -as unalis; I 64, 5 (anima) -as unalis secunda; III 8, 51 haec summa -as, haec summa unalitas; III 15, 39 spiritus ergo appellata est ista -as; III 18, 18; IV 17, 8; 21, 30 sq. triplex igitur in singulis singularitas et unalitas in -ate; 33, 36.40; *hymn.* I 78; III 5 sqq.; *al.*

tripotens: *adv. Ar.* I 50, 4; 56, 5

typus: *Cand.* I 9, 1 sq. (generatio) iuxta nominatum -um; I 9, 4; *adv. Ar.* I 51, 38; *in Gal.* 4, 3, 112; 4, 27, 17.29

unalis: *ad Cand.* 31, 3 -is trinitas (*cf. adv. Ar.* I 64, 2.5)

unalitas: *Cand.* I 3, 21 -as simplex (*sc.* deus); *adv. Ar.* I 27, 12 sq. -as λόγος et deus; I 49, 9; 50, 5 in -ate spiritus; I 50, 20.32; II 2, 46; III 8, 51; IV 21, 30; *al.*

unicus: *adv. Ar.* III 7, 37 -us filius (*cf.* III 8, 4.8.9.29)

unigenitus: *Cand.* I 8, 16; 10, 6; *ad Cand.* 1, 22; *Cand.* II 1, 38; *adv. Ar.* I 31, 24; 32, 39.58; 35, 29.38; 37, 3; IV 10, 30; *hymn.* III 60; *in Eph.* 3, 9, 24; *al.*

unitas: *ad Cand.* 31, 3 triplex -as; *adv. Ar.* I 33, 3; III 17, 11; *hymn.* I 78; III 131; *al.*

unitio: *adv. Ar.* I 33, 30; 52, 8; 61, 10

unitor: *hymn.* III 98
unitus: *adv. Ar.* I 34, 13; III 13, 20; IV 2, 6; 3, 12
universalis: *ad Cand.* 2, 29 sq. -e ... ὄν; 15, 5; 27, 3 -e verbum; *Cand.* II 2, 7; *adv. Ar.* I 22, 26 -is λόγος; I 22, 40; 31, 8 intellegentiam -em; I 31, 9 -is vitae; I 31, 24 -is voluntas; I 34, 18.19.23.24.25.27.28.29. 30. 32; *adv. Ar.* I 42, 28; 44, 19.22; 47, 9; 60, 2; II 1, 31 sq. -is substantia; III 2, 12.52 -is ... motus; III 3, 30.34.38.40.46.48 ... -ium omnium -em (λόγον); III 15, 34; IV 9, 19 principalis et -is substantia; IV 23, 8 -em potentiam; *in Eph.* 1, 19, 136; *al.*
universaliter: *adv. Ar.* I 39, 15; IV 15, 8 principaliter et u. vivere; *al.*
universitas: *adv. Ar.* I 48, 6.7; II 4, 40
universum: *adv. Ar.* I 25, 39 corpus totius -i; *al.*
unum: *Cand.* I 3, 15 ipse (deus) est -um et solum; *adv. Ar.* I 9, 19 -um simplex; I 33, 30; 49, 9–15 ante omnia quae vere sunt -um fuit ... ipsum -um, antequam sit ei esse, -um ... -um solum, -um simplex, -um per concessionem, unum ante omnem exsistentiam ... ante ipsum ὄν; I 49, 17 -um sine exsistentia, sine substantia, sine intellegentia; I 50, 12.22 sqq.; 51, 1 -um istud quod esse dicimus -um -um; IV 19, 10 sq.; *al.*
unus ... alius (= alter ... alter): *adv. Ar.* I 13, 24; *in Gal.* 2, 19, 8 sq. 22; 4, 17, 6; 4, 22, 6 sqq.
usia: *adv. Ar.* I 59, 27
usitatio: *in Gal.* 4, 9, 49
ut: a) *cum indic. pro coni.: in Eph.* 1, 4, 54–57 talis natura animarum est uti ... merito fit perfecta
b) *declarativum cum indic.: in Eph.* 1, 7, 49 sq. animis praestat (deus) hoc munus, ut ⟨in⟩ adoptionem veniunt filiorum dei; 3, 6, 6 sq. memorat ut omnes animas sanctas et liberatas et Christi spiritu iunctas unum corpus esse dicitur; 4, 16, 7–11 hic accipiendum ut ... singula quaeque membra ... iuncturas praestant; 6, 18, 44–47 praeceptum duplex est: ut et ipsi illi sancti ... rogare debent; *in Gal.* 1, 7, 6–8 ... hoc non ex veritate, ut, cum volunt vos conturbare ... convertunt evangelium Christi; *in Phil.* 4, 23, 2–4 ita sensit de Philippensibus ut illos ... rectum sentire ... accepit
c) *declarativum cum coni.: in Eph.* 1, 15, 5 sq. hoc mysterium, ut fides in Christum Iesum sit; 1, 15, 6 sq. quae res etiam illud necessario habet ut diligantur omnes sancti; 2, 17, 10–13 hoc est evangelizare pacem, ut non ... bellum quodammodo geramus in deum; 4, 28, 12 dixisse ut nemo iam furetur; *in Gal.* 1,10, 19; 2, 4, 21.29; 2,10, 23; 2, 14, 11; 2, 15, 14; 2, 19, 7; 3, 7, 9; 4, 3, 96; 4, 9, 7; *in Phil.* 1, 28, 14; 2, 17, 4.8; 3, 5, 10.13; 3, 15, 10; 3, 16, 14; 3, 20, 10; 3, 21, 61; 4, 1, 7
d) *cum infin.: in Eph.* 1, 9, 23–26 sed id ut plenitudine temporum ... restaurare omnia; *in Gal.* 2, 6, 15 sq. ut in media fieri
ut(i) quia: *in Eph.* 1, 4, 137 sq. uti quia ... animae iam illam virtutem luminis sui perdiderant; *in*

Gal. 5, 4, 5 ut quia operibus servitis

uti *cum acc.: in Eph.* II *prol.* 2 (p. 60) ... ad interpretationem, quam nunc utimur

variatio: a) *subiectorum: in Eph.* 4, 26, 28 sq. ne communicemus ... magisque ... obiurgent; *in Gal.* 2, 12, 61 sq. finxerant ... consentiret
b) *constructionum: in Phil.* 3, 8, 10—12 et de sanguine et de tribu et de gente et quod in lege fueram Pharisaeus et quod iustitiam sic servassem
c) *modorum: in Gal.* 2, 12, 51 quod socius sit Pauli et evangelium integre tenet; 2, 12, 55 et simularent et idcirco ... et Barnabas consensit ...; *in Phil.* 3, 8, 11 sq. et quod in lege fueram Pharisaeus et quod iustitiam sic servassem
d) *temporum: in Eph.* 1, 1, 9 cum ergo elegit Iesus Christus et apostolum Paulum facit; *in Gal.* 3, 4, 5 sq. cum toleraverint ... cum acciperent; 4, 3, 8 sq. parvuli fueramus ... et ... sub lege custodiebamur et erat ...; *in Phil.* 2, 6, 56 sq. dimiserit ... privaverit ... humiliaret; 3, 5, 10—14 ut ... ecclesiam persequeretur ... ut nullum crimen admiserim fecerimque

velle *(substantivum)*: *Cand.* I 8, 3 sq. simul enim velle et agere est deo; I 8, 5 sq. velle, in eo quod est velle, causa est actionis; *in Eph.* 1, 1, 24 sq. quasi quodam partu mentis cogitatione prorumpit velle conceptum et effunditur; *al.*

verbum: *ad Cand.* 26, 25 -um dei; 27, 2—4 ... si -um dei fecit omnia, primum esse -um et dei generationem esse -um, universale -um, omnimodis perfectum -um; 30, 23 per -um fecit deus; 30, 24.25 generat νοῦς -um; *adv. Ar.* I 7, 16 -um vitae aeternae; III 10, 23.24.25 cum -um pater sit et filius -um; III 10, 26.27.31.53 sq. Christus -um et ipsum -um, vitae aeternae -um; III 11, 12.16.17; *in Eph.* 1, 19, 135; *in Gal.* 4, 6, 24 Christus dei -um est; *al.*

veritas: *ad Cand.* 30, 27 sq. dicunt secundum tres modos filium esse; -te, natura, positione; *Cand.* II 1, 12; *adv. Ar.* I 28, 21; 39, 13 secundum intellegentiam -tis; I 43, 16 sqq. 18 sq. -as deus, -as filius; I 43, 22 sqq.; 45, 24; III 7, 16 sq. deus ... supra -tem; IV 21, 13; 30, 32; *in Eph.* 1, 4, 168 in falso -as; 2, 1, 20 ... scientia -tis; 2, 1, 34 sq. cum duo sint -as et falsitas; 4, 20, 20 sq.; 4, 23, 20 ipse (spiritus) est -as; *al.*

versabilis: *adv. Ar.* IV 24, 38

versibilis: *ad Cand.* 9, 21.27; 10, 6.10

versiculus (sacrae scripturae): *adv. Ar.* I 2, 1 ille (Eusebius) -is quinque quod adserebat docuisse se credidit

vir: *adv. Ar.* I 51, 26 vita, recurrens in patrem, vir effecta est (*cf. ibid.* 36); *in Eph.* 4, 13, 12 sq. anima ... vir perfectus efficiatur; 4, 14, 16 sq. beatus vir; *al.*

virginalis: *adv. Ar.* I 51, 29 in -em potentiam subintrare

virgo: *adv. Ar.* I 51, 30 -nis partu; IV 32, 15 sq. adumbrata per spiritum sanctum Maria -ne (*cf. in Gal.* 4, 3, 66)

virifico: *adv. Ar.* I 51, 26 ab ipso (patre) -ata, vita recurrens in patrem vir effecta est; III 7, 14–16 -ans potentia sua, qua cuncta -antur et potentificantur, plena, absoluta ... est divina perfectio

virtus: *Cand.* I 11, 10 dei -te deum; *ad Cand.* 7, 4; 20, 14; 25, 8; *adv. Ar.* I 38, 13; I 51, 36 sq. omnipotentem -tem; I 51, 41 patrica -te (*cf.* I 58, 9); III 11, 15 filius -te verbi patris facit omnia; IV 16, 18 sq. unus motus duas -tes praestans; IV 24, 5 sq. cum -us horum trium una sit; *hymn.* I 30 duobus una -us; *in Eph.* 1, 1, 32 patris -te; 1, 7, 20–24 non enim -te nostra ad spiritum reversi sumus ... solumque hoc -tis nostrae: Christum credere; 1, 19, 73 animae ad -em caelestem redirent; 1, 11, 12 Christus dei -te operatur; 1, 4, 70 sentiendi -ibus; 1, 4, 161 excitata -te naturali (animarum); *in Gal.* 4, 3, 70 -us ... mysterii; 5, 16, 2 -us evangelii; *in Phil.* 3, 21, 6 -te ... crucis; *al.*

vita: *ad Cand.* 2, 12 (Christus) omnis -a; 2, 23.29; 13, 7; *adv. Ar.* I 6, 17 vivit -a a vivente patre; I 19, 1 Christus -a est; I 26, 27 substantia -ae; 32, 51 prima potentia -a est; I 32, 52; 41, 1 -am dicentes Christum; III 3, 10 -a ... motus (est); III 8, 10 -a enim pater et -a filius quae οὐσία est; III 8, 26 idem motus agens -am et per -am cognitionem et per cognitionem -am; III 9, 21 sq. Christus -a. Quid si spiritus -a? III 9, 22 sq. eadem -a quae scientia; III 12, 1–3 -a deus, -a Christus et ex se -a utique, sed ut, patre dante, Christus habeat ex se -am. Ergo -a superior ab anima; *in Phil.* 2, 6, 31 -a ... Christus (*cf. ibid.* 49); *al.*

vitalis: *adv. Ar.* I 51, 16 a -i praeexsistentia vita exsistentia; *al.*

vitalitas: *ad Cand.* 7, 5; *adv. Ar.* I 50, 19; IV 5, 37; *al.*

vitium: *in Eph.* 2, 10, 37; 5, 18, 10; *al.*

vivefacere: *adv. Ar.* I 19, 19 sq. viventem dicimus imaginem at -entem et semen omnium quae sunt; I 26, 26–29 potentia enim τοῦ λόγου ... et -facit et revivefacit et non permittit esse in morte quaecumque -facit (*cf. ibid.* 35.36.37)

viventia: *adv. Ar.* IV 24, 25

vivere *(substantivum)*: *Cand.* I 3, 17; *adv. Ar.* I 13, 38.39 -ere Christus; I 15, 2; 38, 30; III 4, 7 sqq.; IV 3, 26 sq. -ere causa sit vitae; IV 5, 20 -ere vitam parit; IV 6, 8 sqq. 18 -ere pater est; *in Phil.* 2, 6, 21.28.29; *al.*

vivificatio: *adv. Ar.* I 51, 14 ipsa (vita) in -ne veluti foris apparuit; *al.*

vivit *(substantivum)*: *adv. Ar.* IV 9, 13 sqq.; 19, 17

voluntas: *Cand.* I 8, 1 iuxta -tem (generatio); I 8, 7 aliud -as ab actione; I 8, 8 deo primum -as; I 8, 10 sq. -tas ... substantia non est neque actio; *adv. Ar.* I 1, 34 ... filium -te et sententia patris subsistere; I 31, 22–24 iuxta quod -as patris, alter (filius); iuxta quod -as patris, filius. Omnis enim -as progenies est. Iuxta quod universalis -as, unigenitus; I 31, 27 sq. -te patris -as apparuit ipse λόγος filius; I 31, 28 sq. est dei -as λόγος; I 31, 30 ipsa -as filietas est; I 46, 8 ipse

-tem habet et quae facit -te patris facit; *in Eph.* 1, 1, 7 sq. Christus ... -as dei est (*cf. ibid.* 10. 14.16.17.19.27.31); 1, 9, 3 mysterium -tis dei; 1, 9, 9 sq.; 2, 1, 17 sq. desideria ... -tis; 2, 3, 9 carnis -tem; 4, 27, 3 diaboli -te peccare; *al.*
vox: *adv. Ar.* I 13, 30 sq. pater non silens silentium, sed vox in silentio, filius iam vox, paraclitus vox vocis; *al.*

ἄγνωστος: *adv. Ar.* IV 20, 15
ἀδιάκριτος: *adv. Ar.* IV 20, 15
ἀεικίνητος: *adv. Ar.* IV 13, 7
ἄζων: *adv. Ar.* IV 23, 23; 26, 9
ἄθειος: *ad Cand.* 31, 12
αἵρεσις: *adv. Ar.* I 28, 31
αἰών: *adv. Ar.* IV 15, 9.17.18.21
ἀκρογωνιαῖος: *in Eph.* 2, 20, 25
ἀνὴρ τέλειος: *in Eph.* 4, 13, 13
ἄνους: *adv. Ar.* IV 23, 23; 26, 10
ἀνούσιος: *adv. Ar.* II 1, 24 sqq.; 2, 2–3; IV 23, 23; 26, 9
ἀντίθεος: *ad Cand.* 31, 11
ἀνύπαρκτος: *adv. Ar.* IV 23, 23; 26, 9
ἀοριστία: *adv. Ar.* IV 23, 15
ἄυλος: *adv. Ar.* IV 11, 11
αὐτόγονος: *adv. Ar.* IV 13, 5.10; *hom.* 3, 15
αὐτοδύναμος: *hom.* 3, 16
αὐτοκίνητος: *adv. Ar.* IV 13, 6

γραμμή: *adv. Ar.* I 60, 23
γυνή: *in Gal.* 4, 3, 68

εἶδος: *hom.* 2, 23
εἶναι: *adv. Ar.* IV 19, 6 τὸ εἶναι
ἐνούσιος: *adv. Ar.* II 1, 24.35.38; 2, 2.4
ἐπακτός: *adv. Ar.* IV 14, 20
ἐπιούσιος: *adv. Ar.* I 30, 39 unde enim deductum -ov quam a substantia? I 30, 40 -ov, hodiernum; I 30, 42 significat ergo -ov, ex ipsa aut in ipsa substantia; II 8, 9 -ov ἄρτον ex eadem οὐσίᾳ panem; II 8, 15.16.20
ἑτερότης: *adv. Ar.* IV 5, 33
ἑτερώνυμος: *adv. Ar.* I 48, 11

ζωή: *adv. Ar.* III 12, 3
ζωότης: *adv. Ar.* III 12, 3; IV 5, 33.37

κίνησις: *adv. Ar.* IV 13, 10 sq. habet (anima) αὐτόγονον -ιν

λογισμός: *Cand.* II 2, 14
λόγος: *Cand.* I 11, 13 Iesus (est) ... omnis -ος; *ad Cand.* 2, 12 (Christus) universus -ος; 2, 30 hic est filius, hic omnis -ος; 2, 31; 14, 5; 16, 5 sqq.; 17, 7 -ος activa potentia est; 18, 5 pater ergo omnium et generator -ος; 20, 12 in deo enim -ος; 22, 10 sq. -ος ... qui est ipse et voluntas, ipse intellegentia et actio et vita; 25, 7 eorum quae sunt semen -ος est; 27, 5; 27, 10 sq. -ος Christus ut semen est omnium; 30, 26; 30, 30; *Cand.* II 2, 37; *adv. Ar.* I 1, 38 ... τοὺς -ους principiorum; I 3, 3 sqq.; 3, 23 sq. causa principalis et sibi et aliis causa est (-ος) et potentia et substantia causa exsistens; I 4, 2 quod est operari -ος; I 5, 1 sq.,; 13, 1 sq. -ος ... et aequalis est patri et inferior; I 13, 23 sqq.; duplex potentia τοῦ -ου ...; 19, 20.22.23.24 -ος autem in manifesto, actio enim; I 20, 33.34; 22, 8 imago dei -ος; I 24, 14 vita enim -ος et intellegentia; I 24, 15 sq. -ος processit in substantiam eorum quae sunt et intellectibi-

lium et hylicorum (*cf.* I 62, 21 sq. -οι duo sunt ... -ος caelestis et alius hylicus); I 27, 8 sqq.; 27, 15–18 quod autem -ος est ... progressio est et generatio et in substantiam filietatis processio; I 30, 14; 31, 22 sqq.; 33, 2 de -ῳ, hoc est filio Iesu Christo et spiritu sancto (*cf.* I 59, 9 sq. -ος autem filius qui est et sanctus spiritus); I 33, 28 sqq.; 34, 12 sq. deus et -ος unum est et unitum; I 34, 15 sq. -ος, iuxta quod -ος est, paterna est potentia ...; I 35, 1 sqq.; 36, 2 sqq.; 45, 8 ipsum -ον ... in carne fuisse; I 44, 19 universalis -ος (*cf.* I 60, 2 sapientia perfecta, hoc est -ος universalis; III 3, 28–34 Christus ... universalem -ον carnis sumpsit ... et universalem -ον animae); I 46, 22 ... de -ῳ incarnato; I 47, 9 sqq.; 48, 1; 58, 20 -ος animae et -ος carnis (*cf.* I 61, 18 cum quidam -ος sit anima; I 64, 12 et carnis est -ος); I 64, 20 iuxta imaginem carnis superioris τοῦ -ου; I 64, 25–27 iuxta corpus et carnem valde mystice τοῦ -ου et mare et femina exsistente; III 1, 1 sqq.; 3, 27 -ος vitae; III 8, 28 sq. -ος autem motus est et -ος filius; III 8, 30 filius ... in eo ... quod -ος, geminus; IV 7, 12 -ος principalis vita est; IV 19, 21 sqq.; 19, 26 -ος rerum; IV 20, 23; 21, 21; 32, 10 sqq.; *hom.* 2, 16 substantia Christi est -ος; 3, 28 Christus -ος est vel -ος Christus est; *hymn.* II 8 sqq.; III 176 -ος forma est; III 205 publica iam apparensque substantia -ος es; *in Eph.* 1, 1, 13; 1, 2, 19; *in Phil.* 2, 6, 65; 2, 9, 10 sqq.; *al.*

μὴ ὄν: *ad Cand.* 4, 12 μὴ ὂν deus dicitur; *al.*

μήτρα: *adv. Ar.* I 15, 47 in -ᾳ substantiae

νοότης: *adv. Ar.* IV 5, 33; 6, 6

νοῦς: *ad Cand.* 1, 6 νοῦς πατρικός; 2, 22; 7, 3.7; 7, 17 sq. ὁ νοῦς intellectualem potentiam animae inlustrat; 7, 22; 8, 3; 30, 25; *adv. Ar.* I 18, 15.18; 27, 15; 30, 57; 32, 31; 48, 1; 52, 42.43; 62, 11 duplex νοῦς; III 1, 1.2; 7, 18 νοῦς autem et veritas forma; *in Eph.* 5, 30, 12.16; al.

ὁμοειδής: *adv. Ar.* II 2, 50; 10, 24.39

ὁμοῆλιξ: *adv. Ar.* II 2, 51; 10, 24

ὅμοιος: *adv. Ar.* I 30, 4

ὁμοιούσιος: *adv. Ar.* I 15, 9; 23, 6 sq. inpii et illi rursus qui dicunt -ον esse filium patri; I 23, 11 sq. inpossibile ergo et incongruum -ον esse aliquid; I 23, 22.27; 25, 4.6 -ον ... in alteritate est; I 28, 9.11.42; 29, 7.27.34.38; 43, 5.10 sq. -ον ergo necessario alterius substantiae; I 43, 15; 45, 26; III 12, 21 anima vero -ος; *al.*

ὁμόνοια: *adv. Ar.* II 10, 26

ὁμοούσιος: *ad Cand.* 23, 3; 27, 16 -ον et pater et filius; 29, 20; *adv. Ar.* I 8, 17 sq. -οι ergo tres et idcirco in omnibus unus deus; I 11, 15; 12, 3.26; 15, 4.7.8.47; 16, 20.27.28; 17, 33; 18, 24 sqq.; 19, 37; 20, 9 imagine -οι; I 23, 2 sqq.; 26, 9 sola -ια deus et λόγος; I 27, 1; 28, 9.11.43; 29, 3.15; 32, 49 sq. vita et intellegentia -ια sunt ... animae; 1, 34, 12 sq.; 1, 38, 2; 38, 27 sq. (filius) -ος patri et ipsa substantia et ipsa potentia; I 40, 15.27.34; 47, 5; 59, 2; II 2, 34.52 sq. hic vero

-ον significant consubstantiale, simul substantiatum; II 3, 1–3 in sacris scripturis ... -ον non sit lectum; II 10, 36 sq. significant -ον simul esse et substantiam; II 12, 20 sq. -ον apparebit et graece intellectum et latine pronuntiatum; II 12, 27 -ον plenum est de eadem substantia et in eadem substantia semper simul; III 6, 34; IV 10, 33 -ον: ὁμοῦ οὐσίαν ἔχον; IV 14, 17.26 ... -ον quod eadem sit substantia; IV 14, 31 sq. ... -ον ... quod est ὁμοῦ οὐσίαν εἶναι; IV 17, 11 Christus -ον spiritui sancto; *hom.* 1, 18 sq.; 2, 19 sqq.; 2, 25; *al.*

ὁμώνυμος: *adv. Ar.* II 10, 25

ὁμωνύμως: *adv. Ar.* II 4, 42

ὄν: *Cand.* I 1, 15; 3, 1 sq. neque ὂν ante deum fuit neque ὀντότης; *ad Cand.* 2, 25 sqq.; 2, 33 (Christus est) primum et omnimodis perfectum ὄν; 3, 4 sqq.; 4, 11 sq. supra ὂν deus est, μὴ ὂν deus dicitur; 7, 7; 8,1. 4. 10 sqq.; 10, 4; 13, 8; 14, 1 sqq.; 15, 2 sqq.; 15, 5 sq.; 16, 1 dicimus Iesum τὸ ὂν primum; 16, 3 sq. principium nominum τὸ ὂν et principium substantiarum; 25, 4; 28, 9; *adv. Ar.* I 30, 35; 32, 36; 45, 5.6; *in Eph.* 1, 19, 117 sqq. Christus supra ὂν est; *al.*

ὀντότης: *Cand.* I 3, 2.5; *adv. Ar.* I 31, 34; III 7, 12; IV 5, 33.36

οὐσία: *ad Cand.* 28, 11; *adv. Ar.* I 16, 21; II 4, 1; 5, 2.18; 6, 17; III 4, 38 sq. ἐκ μιᾶς -ας τρεῖς εἶναι τὰς ὑποστάσεις; III 8, 10 sqq.; IV 29, 38; *hom.* 1, 26 sq. esse Graeci -αν vel ὑπόστασιν dicunt; 2, 25 sq.; *al.*

οὐσιότης: *adv. Ar.* III 7, 12; *al.*

οὐσιωδῶς: *adv. Ar.* II 3, 34

περιούσιος: *adv. Ar.* I 30, 44; II 8, 26

πλήρωμα: *adv. Ar.* IV 29, 9–12 filius ... intellexit deum ... -μα quaerendo et -μα intellegendo; IV 29, 13 cum -μα pater sit ...; IV 29, 25; 30, 31; *in Eph.* 3, 18, 66; *al.*

πνεῦμα: *adv. Ar.* III 11, 30 sq. λόγος, -μα supra animam sunt sua superiore substantia

προόν: *ad Cand.* 2, 28 deus igitur est totum -όν; 3, 7; 14, 23; 15, 2 illud -ὸν nihil aliud genuit quam -ὸν ante omnia; *adv. Ar.* I 50, 20; IV 23, 27; *hymn.* III 203 -ὸν istorum τῶν ὄντων, deus, es; III 229; *al.*

σημεῖον: *adv. Ar.* I 60, 3–5 a -ῳ primo et in summo vertice circularis exsistens (λόγος) iuxta ipsum -ον; I 60, 22 -ον potentia est; *al.*

στέρησις: *adv. Ar.* IV 23, 25

σύνοδος: *adv. Ar.* I 28, 18

σχῆμα: *in Phil.* 2, 6, 73

ταυτότης: *adv. Ar.* IV 5, 33

ὕλη: *ad Cand.* 9, 13.16; 10, 5 sqq.; I 61, 19; *al.*

ὑλικῶς: *adv. Ar.* I 32, 23

ὑπαρκτότης: *adv. Ar.* III 7, 12

ὕπαρξις: *adv. Ar.* II 4, 11

ὑπερούσιος: *adv. Ar.* II 1, 27 sqq.

ὑπήκοος: *in Phil.* 2, 6, 90 sq.

ὑπόστασις: *adv. Ar.* II 4, 1 apud Graecos posita et -ις, non οὐσία; II 5, 2 sqq.; III 4, 38 sq. ἐκ μιᾶς οὐσίας τρεῖς εἶναι τὰς ὑποστάσεις; *hom.* 1, 27 sq.; 2, 2; *al.*

φραγμός: *in Eph.* 2, 20, 21

χώρημα: *adv. Ar.* IV 29, 13 sqq.; 30, 31

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum

editum consilio et impensis Academiae Scientiarum Austriacae

Vol. 66/2: **Hegesippi** qui dicitur Historiae libri V. Pars posterior: Praefationem Caroli Mras et indices Vincentii Ussani continens. 1960 (L. 204 pp.)

[1] Vol. 71: **Cassiodorus-Epiphanius.** Historia ecclesiastica tripartia. Rec. W. Jacob. Ed. R. Hanslik. 1952 (XX. 766 pp.)

[1] Vol. 72: **Arator.** De actibus apostolorum. Rec. A. P. McKinlay. 1951 (LXIV. 363 pp.)

[1] Vol. 73: **Ambrosius.** Opera. Pars VII: Explanatio symboli. De sacramentis. De mysteriis. De paenitentia. De excessu fratris. De obitu Valentiniani. De obitu Theodosii. Rec. P. O. Faller. 1955 (XVIII. 125*. 443 pp.)

[1] Vol. 74: **Augustinus.** Opera. Sect. IV, Pars III: De libero arbitrio libri tres. Rec. G. M. Green. 1956 (XXII. 164 pp.)

Vol. 75: **Benedicti Regula.** Ed. altera et correcta, rec. R. Hanslik. 1977 (LXIX. 375 pp.)

Vol. 76: **Tertullianus.** Opera. Pars IV: Ad martyras. Ad Scapulam. De fuga in persecutione. De monogamia. De virginibus velandis. De pallio. Opera Aemilii Kroymann usus ed. V. Bulhart. – De paenitentia. Ed. Ph. Borleffs. 1957 (LIX. 170 pp.)

[1] Vol. 77: **Augustinus.** Opera. Sect. VI, Pars IV: De magistro. Rec. et praefatus est G. Weigel. – Pars V: De vera religione. Rec. et praefatus est G. M. Green. 1961 (LX. 140 pp.)

Vol. 78: **Ambrosius.** Opera. Pars VIII: De fide libri V (Ad Gratianum Augustum). Rec. P. O. Faller. 1962 (XV. 60*. 331 pp.)

Vol. 79: **Ambrosius.** Opera. Pars IX: De spiritu sancto libri III cum Epistula Gratiani Augusti. De incarnationis dominicae sacramento liber I. Rec. P. O. Faller. 1964 (XVIII. 69*. 344 pp.)

Vol. 80: **Augustinus.** Opera. Sect. VI, Pars VI: De doctrina christiana libri IV. Rec. et praefatus est G. M. Green. 1963 (XXIX. 205 pp.)

Vol. 81/1: **Ambrosiastri** qui dicitur Commentarius in epistulas Paulinas. Pars I: In epistulam ad Romanos. Rec. H. J. Vogels. 1966 (LVI. 503 pp.)

Vol. 81/2: **Ambrosiastri** qui dicitur Commentarius in epistulas Paulinas. Pars II: In epistulam ad Corinthios. Rec. H. J. Vogels. 1968 (VIII. 320 pp.)

Vol. 81/3: **Ambrosiastri** qui dicitur Commentarius in epistulas Paulinas. Pars III: Rec. H. J. Vogels. 1969 (VII. 408 pp.)

Vol. 82/1: **Ambrosius.** Opera. Pars X: Epistulae et Acta. Tom. I: Epistularum libri I–VI. Rec. P. O. Faller. 1968 (V. 241 pp.)

Vol. 82/3: **Ambrosius.** Opera. Pars. X: Epistulae et Acta. Tom. III: Epistularum liber X. Epistulae extra collectionem, Gesta. Rec. M. Zelzer. 1982 (CCII. 368 pp.)

Vol. 83/1: **Marius Victorinus.** Opera theologica. Ed. P. Henry–P. Hadot. 1971 (XLII. 305 pp.)

Vol. 83/2: **Marius Victorinus.** Opera exegetica. Rec. F. Gori. 1986 (XVIII. 290 pp.)

Vol. 84: **Augustinus.** Opera. Sect. IV, Pars I: Expositio quarundam propositionum ex epistula ad Romanos. Expositio in epistulam ad Galatas. Expositio ad Romanos inchoata. Ed. J. Divjak. 1971 (XXXIII. 258 pp.)

Vol. 85/1: **Augustinus.** Opera. Sect. VIII, Pars IV: Contra Iulianum opus imperfectum. Tom. I: Libri I–III. Ed., post E. Kalinka, M. Zelzer. 1974 (XLIV. 506 pp.)

Vol. 86: **Basili Regula a Rufino latine versa.** Rec. K. Zelzer. 1986 (XXXII. 330 pp.)

Vol. 87: **Eugippius.** Regula. Rec. F. Villegas–A. de Vogüé. 1976 (XXVII. 115 pp.)

Vol. 88: **Augustinus.** Epistulae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae. Rec. J. Divjak. 1981 (LXXXIV. 234 pp.)

Praeparantur:

Vol. 82/2: **Ambrosius.** Opera. Pars X: Epistulae et Acta. Tom. II: Epistularum libri VII–IX. Rec. P. O. Faller–M. Zelzer

Vol. 85/2: **Augustinus.** Opera. Sect. VIII, Pars IV: Contra Iulianum opus imperfectum. Tom. II: Libri IV–VI. Ed., post E. Kalinka, M. Zelzer

Vol. 89: **Augustinus.** Soliloquia. De inmortalitate animae. De quantitate animae. Rec. W. Hörmann

Vol. 90: **Augustinus.** De moribus ecclesiae catholicae. Rec. J. Bauer

---

[1] Hoc tempore exhaustum est.